

کیمبل پوری بولی

(تاریخ و تذکرہ)

چاہی دیکھی ہو

ارشد سیماب ملک

کیمبل پوری بولی

(تاریخ و تذکرہ)

(چھا چھی و گھیبی لہجہ)

ذوق پبلی کیشنز اٹک

سبھے حق را کھویں
کتاب نانال : کیمبل پوری بولی (تاریخ و تذکرہ)
(چھا چھی و گھیبی لہجہ)

لکھاری : ارشد سیماب ملک

ورقے : ۲۰۸

پہلی وار : ۲۰۲۰ء

مُل : ۳۰۰

چھپواک : ذوق پبلی کیشنز انک

خط پتر : ارشد سیماب ملک انور پلازہ انک

malikarshadak@yahoo.com

منظور عارف

ڈاکٹر مرزا حامد بیگ

پروین ملک

پروفیسر غلام ربانی فروغ

ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد

مشتاق عاجز

توقیر چغتائی، طاہر اسیر تے ثقلین عباس انجم نے ناں جنھاں ماں بولی آں مان بخشا

ونڈووتر

۱۱۶	سید نصرت بخاری	۸	پہلی گل
۱۱۹	آغا محمد جہانگیر	۱۳	چٹکی بولی
۱۲۲	جمیل حیات	۱۶	اپنی بولی بارے کچھ وچار ڈاکٹر ریاض شاہد
	گرمپپی پتو لئی	۹۱	انک نی تاریخ تے ثقافت
۱۲۵	محمد انظہار الحق	۲۸	کیمبل پوریچ انسانی زندگی نے آثار تے زبان
۱۲۹	توقیر چغتائی	۶۸	شاعراں ناتذکرہ
۱۳۰	ملک نذیر سانول		چھاپچھپی لکھچھ
	راول راٹھ ۱۳۲	۶۹	قاضی نادر دین
۱۳۴	ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد	۷۱	ملا عبد المجید
۱۳۸	شازیہ اکبر	۷۳	مولوی محمد سعید
۱۴۱	عرفان راجہ	۷۵	عمرانکال والا
۱۴۳	عقیل ملک	۷۷	سید مہتاب شاہ
	چھاپچھپی کہانی گار	۷۹	سید شاہ ولایت
۱۴۷	مشتاق عاجز	۸۱	عبد الکرم
۱۵۷	پروین ملک	۸۲	گلاب خان
۱۶۶	ڈاکٹر مرزا حامد بیگ	۸۴	منظور عارف
۱۷۱	لیاقت سیما	۹۵	غلام ربانی فروغ
۱۷۷	توقیر چغتائی	۹۸	تائب رضوی
۱۸۰	ارشاد علی	۱۰۱	مشتاق عاجز
۱۸۶	عثمان صدیقی	۱۰۷	شیخ سلمان
۱۹۱	سید نصرت بخاری	۱۱۰	توقیر چغتائی
۱۹۵	ارشاد سیما ملک	۱۱۴	تقلین عباس انجم
۲۰۲	عظمت عاصی		

پہلی گل

کیمبل پور (اٹک) ناناں علمی تے ادبی حوالے نال کوئی اُپراناں نیس۔ اس خطے چ ایہجیاں ^{۱۱} ہستیاں گزریاں ون جنھاں نی شہرت سمرقند، بخارا تے پورے ہندوستان چ عربی، فارسی ادب تے تدریس نے حوالے نال ہئی۔ اردو ادب نی خدمت چ اس ضلع نے ادیباں تے شاعراں نا بہوں سارا حصہ وئے پروفیسر غلام ربانی عزیز، ڈاکٹر غلام جیلانی برق، نذر صابری، پروفیسر فتح محمد ملک، ڈاکٹر سعد اللہ کلیم، دیوبند راسر، وقار بن الہی، خلش ہمدانی، محمد اظہار الحق، ڈاکٹر مرزا حامد بیگ، احمد جاوید، احمد داؤد، علی تنہا، ڈاکٹر ایوب شاہد، محمد حمید شاہد، ڈاکٹر عبدالعزیز ساحر، مشتاق عاجز تے ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد جے ادیباں اردو ادب تے نہ مٹنے آ لے نقش چھوڑے ون۔

عربی، فارسی توں ہٹ کے پنجابی ادب نا ذکر کیتا ونجے تے گیانی گر مکھ سنگھ مسافر، جسونت سنگھ وندا، پروین ملک، توقیر چغتائی تے ایچے کئی ناں ملے ون جنھاں پنجابی ادب آسے اپنے حصے نا کم کیتا تے عالمی ادب چ اس ضلع ناناں اُچا کیتا۔ اساں فی ای بد نصیبی رہی اے جے اتھے نے ادیباں تے شاعراں فی اپنی مقامی بولی چ ادب تخلیق کرنے دئیں بہوں گھٹ توجہ رہی اے برے ای بی نیس آکھا ونج سکنا جے اساں فی مقامی بولی نا دامن شعر و ادب توں خالی رہیا۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد اوراں فی محنت تے کھوج اساں نے علاقے فی چھا چھی بولی نا مان ودھایا تے قاضی نادر دین، شاہ مہتاب، شاہ ولایت، ملا عبد المجید، گلاب خان، فضل احمد جے شاعر چھا چھی فی پہچان بنے۔

ای گل آساں آسے بہوں وڈی اے جے ڈاکٹر صاحب چھا چھی بولی آں پاکستانی زبانان چ شامل کرایا تے آساں واں ای پتالگا بنی اپنی بولی بی کوئی شے ہئے وے، تے اس فی مٹھاس کی ہونی اے۔

گھیبی تے چھاچی ج ادب تخلیق ہون فی وجہ نال زیادہ گل بات انھاں دوہاں بولیاں
 نے بارے ج ای کیتی وینی اے۔ کجھ سنگی کیمبل پوری آں گھیبی، چھاچھی، جنگی، جندالی توں
 بی ہک وکھرا لہجہ آکھن لگ پین۔ کجھ نا آکھنا وے جے کیمبل پوری ج گھیبی، چھاچھی
 ، جندالی، جنگی وغیرہ سارے لہجیاں شامل ہووینین اس آسے سارے ضلع فی زبان کیمبل
 پوری ای سدی ویسی۔ گل اتھے تک تاں سمجھ آنی وے برے جے اگر اسی گل اتھے ای مُکا
 چھوڑاں تاں وت پنجابی زبان فی ذیل ج لہجیاں تے بولیاں فی ونڈ فی بی کیہڑی لوڑ ہئی جے
 لسانیات نے ماہر تے کھوج کاراویں وت اپنا سر کھپانے رین؟ نری پنجابی ای آکھ
 چھوڑنا بہوں نہیں کرنا ہیا؟ ای گل آکھ چھوڑنا سب توں سوکھا کم اے برے لہجیاں فی اہمیت
 آں سمجھنا بہوں ضروری تے اوکھا جیہا کم اے، اس فی مثال آساں چھاچھی بولی نے حوالے
 نال لسانیات نے نامی گرامی ماہراں تے کھوج کاراں نے غلط اندازیاں توں مل وینی جس
 ناں ذکر ڈاکٹر صاحب اپنی کتاباں بی کیتا۔ اس آسے اسی کیمبل پوری فی ذیل ج گھیبی
 ، جندالی تے چھاچھی جے جینے جاگنے لہجیاں توں کئی کترا کے کہجوں لگ سکے آں؟ ای گل
 ضرور اے بی انھاں لہجیاں نے میل جول توں اسی کئی لفظ دوہے لہجے ج بی شامل کر
 چھوڑنے آں ای آساں فی کسی لہجے یا بولی آں ورتنے ج کم علمی تے ہو سکنی برے اس نال
 بولی فی اہمیت گھٹ نہیں ہو سکنی ناں ای اسی ہک مکمل بولی یا لہجے آں نظر انداز کر سکے آں
 ۔ اس علاقے فی بولی آں کیمبل پوری ناں ضرور دینا چاہی نا برے اس فی ذیل ج شامل
 بولیاں واں نظر انداز نہیں کر سکے آں۔ کیوں جے گھیبی، جندالی تے چھاچھی ج لہنے تے
 چڑھنے ناں فرق اے۔۔۔ آساں اسی ہک ای لہجہ کیوں ویلے بی نہیں آکھ سکے آں۔

اتک فی قدیم تاریخ آں ساہمنے رکھاں تاں وت آساں انکی بولی آکھ سکے ہنیاں کیوں
 جے کیمبل پوری ناں دے کے (اتک قدیم) ”قلعہ اتک بنارس“ فی تاریخی تے موجودہ

حیثیت، ضلع اٹک نے موجودہ نامیں فی حیثیت بی کوئی گھٹ نہیں ہیں۔ ادب چ شاکر انکی فی شعری تاریخی حیثیت، خواجہ محمد ابدانکی، عمرائکا والا، چن انکی تے حکم سنگھ انکی جے ناں بی نظری توں لنگھنے ون۔ نالے اٹک نے استاد شاعراں نیاں کئی نظماں بی (اٹک) نے نامیں اُتے لکھیاں ملنیاں ون۔ کیہ ای گل چنگی نہیں ہیں جے انگریز نے دتے ناں کیمبل پورتو اسی اُس نامیں آں اگے گھن کے اُراں آں جبر اُساں ناں ماضی بی ہیاتے حال بی اے۔

گل چھا چھی بولی نے نامیں نے حوالے نال کیتی ونجے تاں چھا چھی نے جدید شاعر منظور عارف قیام پاکستان توں پہلوں اس بولی چ شعر لکھ کے اساں چھا چھی ناں دے چکے ہئے جس ناز کر جمیل ملک فی ۴۵-۱۹۴۴ء فی یاداشتاں چ لبھنا۔ اُنھاں فی پہلی چھا چھی نظم ”مینڈھے منے آں بچاؤ“ سب توں پہلی واری ۱۹۵۰ء وچ ”امراز“ لاہور چ چھپی۔ اس توں علاوہ ریڈیو آسے منظور عارف ”پنڈیو آئی لاری“ تے کئی ہور ڈرامے لکھ کے چھا چھی بولی نے نامیں فی پکی چھاپ لاچکے ہئے۔ ۱۹۸۴ء وچ ڈاکٹر مرزا حامد بیگ ”قصہ کہانی“ نے نامیں نال کہانیاں فی کتاب چھاپ کے اس زبان آں ”چھا چھی بولی“ ناں دتا۔ اس توں پچھے پروین ملک جنہاں فی جم پل چھپے توں میلاں دور شیں باغ گرائیں فی اے اُنھاں ۱۹۸۴ء وچ ای ”کیہ جاناں میں کون“۔ چھاپ کے مقامی بولی نیاں کہانیاں ”چھا چھی بولی“ ناں دتا۔ پروفیسر غلام ربانی فروغ فی کتاب ”وسنار ہوئے گراں“ بی چھا چھی بولی فی مثال اے۔ ڈاکٹر ناشاد صاحب ۲۰۰۴ء وچ اس بولی آں پاکستانی زبانان نے نصاب چ شامل کرایا۔ کنیاں دہائیاں تو مقامی بولی فی ہگ چھا چھی نے نامیں نال پوری دنیا چ چ پی وئی اے۔ ہاں البتہ اساں صرف چھپھ تک محدود نہیں کر سکے آں کیوں جے ای بولی (حال) تحصیل ہیڈ کوارٹر اٹک نے تقریباً سارے گراواں بولی وینی۔ شید اسی آسے ادھرے آلے سنگی اساں کیمبل پوری آکھنے تے زور دینے ون۔

ترقی پسند شاعر منظور عارف ناناناں چھا چھی نے جدید شاعراں چ شامل اے انھاں نی شاعری کیمبل پوری نے چھا چھی لہجے نا بہترین نمونے وے۔ تائب رضوی ہک دولٹماں چھاچی چ بہوں سوہنیاں لکھیاں ون برے انھاں نا زیادہ کلام نکسالی پنجابی وچ اے۔

غلام ربانی فروغ نی ”وسنا رہوے گراں“ تو قیر چغتائی نی ”ولوہنا“ مشتاق عاجز نی ”پھلاہی“ تے ملک نذیر سانول نی ”املاں ائی“ آساں نی کیمبل پوری شاعری ناگل اثاثہ ون۔ نشر آلے پاسوں آساں نی بولی نادامن اُکا خالی رہیا منظور عارف اوراں ریڈیو پاکستان آسے مقامی بولی چ ڈرامے لکھ کے نشر چ آساں نی بولی نامان ودھایا برے اس معاملے چ ای سہرا ڈاکٹر مرزا حامد بیگ آں وینائے۔ پروین ملک تے تو قیر چغتائی آساں دو قدم ہور اگے ودھایا۔ مشتاق عاجز نیاں کہانیاں پہلی واری آساں اپنے رسالے ”قتیل“ نے پنجاب رنگ چ چھاپیاں ہیاں جنھاں بہوں پسند کیتا گیا ہیا۔ اس توں پچھوں اوہ کہانیاں چھا چھی ادب نا حصہ بنیاں تے نالے پنجابی نے کئی ہور رسالیاں چھاپیاں۔

۲۰۰۶ء توں مقامی بولی چ کہانیاں تے مضمون لکھنے دئیں مینڈھا دھیان ہويا۔ اس توں پچھوں ای احساس زور پکڑ نا گیا جے آساں اپنی ماں بولی نال انصاف نیس کیتا۔ کیوں جے پشتو، بلوچی، سندھی تے پنجابی نے دوہے لہجے، ماچھی، مالوی، دوآبی، ڈوگری، پوٹھوہاری تے ہندکو نیاں بے شمار کتابیاں آساں منلیاں ون برے اسی اپنے دائیں تکاں تے گل پنج انگلیاں توں اگے نیس ودھنی اے، تے نہ ای آساں اپنی بولی نی املانا کوئی سر پیر لایا نہ آساں کوئی رائٹر گلڈ بنایا نہ کوئی کیمبل پوری یا چھا چھی ادبی بورڈ!۔ میں سمجھنا واں بئی اج اسی اس بولی تے جو مان کرنے جوگے ہوئے آں تاں ای مان آساں چھ ای نے قدیم تے جدید شاعراں دتا جس نی دس آساں ڈاکٹر صاحب پائی۔

سنگیو ای گل بہوں ماڑی اے جے اسی اس کم آں اگے ودھانے نے بجائے ہکی دوہے

آں نکا نکا نین تے لک بن کے بیٹھے وے آں یا جہڑا کوئی سر چا وے تے اسی اُس نے سرے چ ڈانگ کڈھ ماراں۔ کوئی کم بی نکا نین ہونائے ویلہ اس نی قدر ضرور جاننا نا لے کجھ نہ کرنے توں تے چنگا وے کجھ کرنا۔ میں مشتاق عاجز نے سرے آں دعا دینا بے طاہر اسیر کولوں ”کیمبل پوری لغت“ چھپوا چھوڑا نین۔ بہوں سو ہنا کم ہو یا بھائیں کجھ کمیاں رہ بی گنیاں ہوون برے اُساں نے ہتھ کجھ آیا تے وے، نین تاں اج ای لغت دنیا نی سب توں وڈی پنجابی لغت چ کیمبل شامل ہووے آ۔ اس چ سب توں ودھ ثقلین عباس انجم نا حصہ اس توں وے جے اُنھاں نے رسالے ’ونگاں‘ کمیاں اپنی ماں بولی چ لکھنے نی تحریک دتی اے۔

اپنی بولی چ ای ادھ پڑھی جی کتاب مانہ بی چھاپنے ناشوق پیا، اس چ بہوں خامیاں تے کمیاں ہوسن برے اُساں اپنی مٹی تے ماں بولی نال مینڈھی محبت سمجھو۔ اس کتاب نے چھاپنے چ مینڈھی کوشش ای ہئی جے اپنی بولی چ کجھ لکھتاں ہک جاہی اکھیاں ہوونجن جہڑی اج نین تاں کل ضرور کسے نے کم آونجسن، ہن اُساں کیمبل پوری آکھویا چھا چھی، گھیبی ای اُساں اُتے بھائیں کوئی بی ناں دے چھوڑو۔ اہمیت وت بی اس علاقے نی بولی تے اس وچ لکھن آلیاں نی ای رہی۔

ڈاکٹر مرزا حامد بیگ، پروین ملک، ڈاکٹر ریاض شاہد، پروفیسر انور انیق، جناب مشتاق عاجز اوراں ناں شکریہ۔ ای کتاب ہک سال پہلوں چھپ گئی ہووے آ کجھ مہرباناں اس اُتے لکھنے آسے مسودہ دتی رکھا اس آسے دیر ہو گئی۔ ثقلین عباس انجم، ارشاد علی تے ہور سنگیاں نیاں محبتاں ناں شکریہ۔

پیکی بولی

جے ایس ایہ گل من لیے کہ انسان دا اسار اک اے یعنی آدم توں انسانی نسل ٹری تے فیر سانوں ایہ وی مننا پوے گا ایس دی بولی وی اکو امی سی۔ انساناں دے جوڑیاں توں خاندان بنے، خانداناں توں قبیلے، قبیلیاں توں ریاستاں تے ملک۔ انساناں دے میل ملاپ پاروں لفظاں دے وکاندرے نال دو جیاں زبانیں پکیریاں اپنے اپنے خیال موجب چیزاں نوں اوہناں دیاں خوبیاں مطابق ناں دتے گئے۔ لفظاں نوں جدوں لوک بولدے نہیں ایہناں دا اچارن کرن ویلے فرق ضرور آجاندا اے۔ خاص کر جدوں بدیسی لفظ نوں دیسی لوک ادا کردے نہیں۔ ایسے فرق داناں لہجہ اے۔ لہجہ جدوں ترقی کردائے لفظاں چ تبدیل آؤندی جاندی اے، نالے آسے پاسے دے اکھر لیتی ہندے جاندے نہیں، تے بولی داروپ دھاردے جاندے نہیں۔ ہر چیز چ تبدیلی دوو جہاں توں آؤندی اے پہلا بدلاؤ ویلا بدلن نال تے دو جا جگہ بدلن نال۔

انسان نے کوچ کر کے اک جگہ توں دو جگہ ڈیرالایا تے اوہدی زبان بدلی فیروقت دے بدلن نال زبان وی بدل دی گئی۔ ویلا گزدا گیا تبدیلی آؤندی گئی۔ اک زبان بولن والا بندہ جدوں دو جی زبان بولدا اے اوہدے لفظ ادا کردا اے تے فرق ضرور پیندا اے پہلاں گل کیتی گئی اے کہ ایسے فرق داناں لہجہ اے۔ لہجہ ترقی کر کے بولی دی شکل وٹالیندا اے بولی وچ لوک ادب جمنا شروع ہو جاندا اے۔

لوک ادب سینہ در سینہ منتقل ہند ارہندا اے تے لوک ادب دے ویکھا ویکھی لکھاری وی طبع آزمائی کردے نہیں۔ لوک ادب تے طبع زاد ادب دے سائنمن سنبھالن داکم شروع ہو جاندا اے جیہڑا بڑا اچھ اے۔ بولی یا زبان دے ادبی سرمائے دا اندازہ اوہدے سائنمبھے ہوئے ادب توں آسانی نال لایا جاسکدا اے۔

پنجابی زبان دنیا دیاں گینیاں چُنیاں امیر زباناں چوں اک زبان ایں۔ جیہڑی دوآں پنجاباں تو وکھ ملحقہ علاقیاں تے باہرے ملکاں دیاں کجھ حصیاں وچ بولی تے سمجھی جاندی اے۔ ایہدے وکھرے وکھرے علاقیاں وچ وکھرے وکھرے انگ نیں۔ جنہاں چوں اک انگ کیمبل پوری بولی اے جہدے چار انگ نیں تے ایہناں وچ چھا چھی تے گھیبی انگ وی اے۔ میں ایہناں نوں لہجے نہیں آکھاں گا کیوں جے جدوں کسی لہجے وچ ادب تخلیق ہون لگ پوے تے اوہ بولی بن جاندی اے۔

ارشد سیماب ملک نے ”کیمبل پوری بولی“ کتاب ترتیب دے کے پکی بولی دے ادب دی سبھال دا بیڑا چاکے بڑا وکھرا کم کیتا اے۔ اوہناں نے پہلی گل توں بعد ایس کتاب وچ اٹک دی تاریخ تے ثقافت اُتے چانن پایا اے۔ چھاچی لہجے دے پٹھ اٹک دے قلکاراں دا تعارف تے لکھتی نمونے درج کیتے نیں۔ جہدے وچ ملکی سطح دے ناں وی شامل نیں جیناں چوں ڈاکٹر مرزا حامد بیگ، پروین ملک، ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد تے دو جے ناں شامل نیں اوہناں نے اپنی لکھتاں راہیں ادب وچ ناں پیدا کیتا۔ اٹک دا علاقہ بڑا مردم خیز اے جتھے پنجابی دے نال اردو دے پرمنے ادیب وی پیدا ہوئے جنہاں دی دس ارشد سیماب ملک ہوراں ”پہلی گل“ وچ پائی اے۔

اسیں لوک پکی پکائی کھان دے عادی ہو چکے آں ہتھیں کھکھ بھن کے دہرا نہیں کردے تے ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد تے ارشد سیماب ملک ورگے بندے نہ ہون تے جگھا چو پڑ ہون دا سرچڑ ہیا رہندا اے۔ اوہناں نے اے کم کر کے ایس تاثر نوں غلط کرن دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں جیہڑی ریت توری اے ایہنوں اگے ودھان دی لوڑ اے۔ بولے اوئے لفظ سانجھے نہ جان تے ضائع ہو جاندا اے نیں۔ ادب نوں سانجھن دی ”کیمبل پوری بولی“ پہلی کوشش اے تے کیمبل پوری وچ پہلا تذکرہ وی۔ ”چھا چھی بولی“

لسانیات بارے وی پہلی کتاب سی جیہڑی مقامی ادب دے سنبھال دی ون گی اے۔
 ارشد سیماب ملک نے ”کیمبل پوری بولی“ تذکرے دے انگ چ لکھ کے
 ساڈے ساویں ون گی رکھ وتی اے۔ علاقائی بولیاں بارے کم نہ ہون دے برابر
 اے۔ ایس کم نوں اگے تورن دی لوڑ اے۔ ایہ کتاب حوصلہ دین والی اے، نویں لکھاریاں
 لئی ہلاشہری اے۔ کسی وی کم نوں شروع کرن وچ ادھی کامیابی لگی ہوئی ہوندی اے۔ ایس
 کم نوں اگے ودھانا ساڈی ساریاں دی ذمے داری اے۔ ہر لکھاری نوں اپنے بت
 موجب حصہ پانا چاہیدا اے، جسراں ارشد سیماب ملک نے پایا۔ اللہ سوہنا اوہناں دے
 ایس کم چ برکت پاوے۔ آمین

انور انیق

اُستاد شعبہ پنجابی گورنمنٹ کالج فیصل آباد

اپنی بولی بارے کچھ وچار

(نوٹ: ڈاکٹر ریاض شاہد صاحب نے اس مضمون توں استفادہ کرنیاں ہوئیاں کتاب وچ ۲۰، ۵۰ صفحے ناں ممکنہ اضافہ کیتا گیا۔)

ارشد سیماب ملک داکیمبل پوری ادب بارے اک تذکرہ اے، جیدے وچ اٹک دی تاریخ تے ثقافت دے نال نال چھاچھی تے گھیبی لکھاریاں دا حال احوال تے اوہناں دیاں شعری لکھتاں تے کہانیاں دا انتخاب وی شامل اے۔

بولی توں زبان بنن تیک اک لماپندھ طے کرنا پیندا اے۔ جے کسے بولی وچ دانش تے حکمت دے موتی اپنی چمک دمک دکھاؤندے رہن تاں اوہ بولی زبان دا درجہ اختیار کر لیندی اے۔ جیہڑی زبان وچ لوک ادب تے کلاسیکی شاعراں دا حصہ نہ ہووے اسلامی تے ملی رنگ نظر نہ آوے ثقافتی پکھ مٹ جاوے، اوہ زبان زبان ہو کے وی مر مٹ جاندی اے۔ زباناں اوہو جیوندیاں نیں جنہاں دے بولن والے زندہ ہوون، ایس طرح اک زبان دوجی پیڑھی تک منتقل ہوندی رہندی۔ پرانے قصے کہانیاں، لوک باتاں لوک گیت تے وسیب دے چھلکارے وڈھیری عمراں دیاں مرداں تے سوانیاں کول نسل در نسل زبانی کلامی ہی منتقل ہوندے رہندے نیں۔ دو جے زبان دی سانجھ اپنی دھرتی نال ہوندی اے۔ دھرتی وچ اُگن والیاں فصلواں، پھل بوٹے، ندی نالے کھوہ، دریا پہاڑ، کچے پکے رستے، جنگل بیلے، صحرا ایہہ سب دھرتی دے ثقافتی رنگ نیں، جنہاں نال ساڈا واہ پیندا اے، کیوں جے اسی زمین نال، دھرتی نال جڑ کے رہندے ہاں، کھیتاں وچ ہل چلان دے ہاں اناج اگاؤندے ہاں۔ وادھو اناج منڈیاں وچ پہنچاندے ہاں، ایسی رجھیویں وچ بندیاں دا بندیاں نال واہ پیندا اے۔ زبان تے لہجہ دا علم ہوندا اے۔ اپنے مقامی لہجے

تے بولی دے لوک آسانی نال پچھانے جاسکدے نیں جد کہ غیر مقامی بولی والے دی دھرتی تے سکونت دا کوئی علم نئیں ہوندا، یا پچھنا پیندا اے۔ انساناں دا ایہو میل جول تے ورتارہ کدے کسے شعر دی صورت اختیار کردا اے تے کدی کسے کہانی دی۔

ارشد سیماب ملک ہوراں اپنی زبان نال دلوں ہو کے پیار کیتا اے تے ایسی پیار دا اک نويکلا اظہار کیمبل پوری بولی دی صورت وچ تہاڈے ہتھاں وچ اے۔ ارشد سیماب ملک اوراں اگے درخواست اے جے اوہ گراف بنا کے ایس زبان تے ایس دے لہجے دی ونڈ کر کے دکھاو، تاں جے ایسی بڑے اعتماد نال تے مضبوط دلیلاں نال اپنی ایس دستاویز دا مقام دو جیاں سامنے منوا سکینے۔ اٹک دی تاریخ بارے کتاب وچ ڈھیر سارا مواد موجود اے پر زبان بارے اکو صفحہ ناکافی اے۔ کجھ لوک باتاں تے نکلیاں نکلیاں دانش بھیریاں کہانیاں وی لہجے کے لادینیاں چاہیدیاں نیں۔

ہر علاقے وچ علم و ادب دے سوئے پھٹدے رہے نیں، اٹک اک قدیم تہذیب اے جیدیاں جڑاں گندھارا تہذیب نال جڑیاں ہن، ایس پاروں اپنا ادبی ذخیرہ ٹیکسلا دے قدیم ماہر لسانیات پاننی توں شروع کر کے موجودہ دور تک آنا چاہیدا اے۔ اٹک نوں ضلع تک محدود کرنا مناسب نئیں۔ تھوڑی جی ہور محنت کیتیاں اپنی بولی اپنی زبان دیاں بنیاداں ہو پکیاں کرن دی ضرورت اے۔ ایس علاقے وچ جہیزیاں درگا ہواں تے مدرسے قائم نیں، اوہناں بارے وی جانکاری لازمی اے۔ اصل وچ ایہہ مدرسے تے خانقاہواں تعلیمی ادارے دا درجہ رکھدیاں سن جتھے مقامی زباناں دے نال نال آندھ گوانڈھ دیاں زباناں دی تدریس داسر بندھ وی ہوندا سی، ایہناں درسگاہواں وچوں ضرور کوئی نہ کوئی اسلامی کتاب، اسلامی مسئلے مسائل مقامی زبان وچ موجود ہون گے جہیزے قلمی صورت وچ تلاش کیتے جاسکدے نیں۔

جتنوں تیک شاعراں تے کہانی کاراں دے تذکریاں دا ذکر اے، ایہہ بڑی محنت نال لکھے گئے نیں۔ کتھے کتھے شعری حوالے زیادہ دتے گئے نیں، میرے خیال وچ معیاری کلام دے دو حوالے ای کافی نیں۔ صفحہ ۸۷ تے چھا چھی کہانی کار دی سُرخ بنی پئی اے، ایہدے وچ گھیبی کہانی کار وی ہونے چاہیدے نیں۔ ایس وچ کجھ کہانیاں نو صفحے تیک جان دیاں نیں ایڈی کہانی دا کھلار سانجھا نہیں جاسکدا، قاری تن چار صفحے دی کہانی پڑھن وچ سوکھت محسوس کردا اے۔ لمی کہانی ڈائجسٹ وچ تاں وارا کھا جان دی اے، ادبی کتاباں وچ وارا نہیں کھان دی۔ اک ہور گل بڑی دھیان والی اے جے صرف شعر تے کہانی ای ادب نیں، نثر وچ خاکہ، انشائیہ، کالم تے آپ بیتی دی وی اپنی اہمیت اے۔ یقیناً ایہہ کتاب اٹک کیمبل پور دے لکھاریاں دی شناخت دا مظہر ثابت ہووے گی، ایس پاروں ایس وچ ودھتوں ودھ صنفیاں بارے مواد ہونا چاہیدا اے۔ ایہدے نال اپنی بولی اپنی زبان بارے ایہہ تاثر ودھے گا جے ایہدے وچ زبان بنن دیاں ساریاں صلاحیتاں موجود نیں۔ اک لیکھ ایس دھرتی اُتے لکھیاں جان والیاں ادبی صنفیاں نظم، غزل، حمد، نعت، قصیدہ، سہ حرفی، کافی، ڈھولا، سی حرفی تے قطعہ بارے جانکاری ہونی چاہیدی اے۔ ایس وچ نثری لکھتاں ناول، ڈرامہ، کہانی، انشائیہ، خاکہ، کالم تے آپ بیتی بارے گل بات ہونی ضروری اے۔ ایہناں گزارشاں نال اللہ حافظ۔ رب تہانوں بہتر توں بہتر تخلیقی تے تحقیقی کم کرن دی توفیق دے۔

ڈاکٹر محمد ریاض شاہد

ڈائریکٹر ایشین لینگوائیجز اینڈ لٹریچر فورم لاہور

اتلک نی تاریخ تے ثقافت

ضلع اتلک قدیم تاریخی تے تہذیبی خطہ وے۔ ماہر اراضیات تے ماہر آثاریات نی ^{۱۱} کھوج نے مطابق اتھوں لہجے گئے فوسلز fossils توں پرانی تہذیبیاں نے آثار ملنیں جیہڑی کئی ہزار سال پرانی ون۔ ہاورڈ یونیورسٹی نے ڈاکٹر سنیڈوز، کیمرج یونیورسٹی نے ڈاکٹر پیٹرسن، جنرل گنگھم تے امریکن یونیورسٹی نے ڈاکٹر ڈیوڈ جے آثار شناساں اس ضلع نے آثار قدیمہ تے کم کیتائے جس توں پتا چلنایے جے انسانی تہذیب نے سب توں پہلے تے پرانے آثار پوٹھوار نے اسی خطے وچ پائے وینیں۔ ۵۰۰ ق م توں ۵۰۰ء تک بدھ مت تے کئی ہور قوماں اباد رہیاں نے۔ اس توں پہلوں ۳۲۶ ق م وچ سکندر اعظم جدوں اپنے قدم گندھارا وچ رکھے تے اودر یائے سندھ توں لنگھ کے ٹیکسلا وچ آیا تے اتھے اپنے نشان چھوڑ گیا۔

جدید تاریخ نے مطابق اس علاقہ نے آثار مسلمان حملہ آور سلطان محمود غزنوی تے راجہ آنند پال نی آپس وچ جنگ وچ ملنے ون۔ اس توں پہلوں ای علاقہ قدیم زمانے توں ای باہرے نے حملہ آوراں آسے راہے نے طور تے استعمال ہونا رہیا جس نی وجہ توں اس علاقے نی بہوں اہمیت ہئی۔ انھاں حملہ آوراں نے ظلم تے بھن تر وڑنی وجہ توں اتلک ناں ای قصبہ کئی وارا جڑاتے اباد ہو یا۔ ای قصبہ پہلوں آریا نیاں نے قبضے وچ ریا، وت ۶۰۰ ق م وچ تورانیاں اتھے اپنے قدم جمائے۔ تورانیاں توں بعد ای علاقہ ایران نے اثر وچ رہیا۔ یونانیاں اتھے بہوں عرصہ حکومت کیتی تے ای ضلع سلطنت یونان ناں حصہ رہیا۔ بعد چوں کشمیری راجیاں نی اتلک تے اس نے آچھپیرے حکمرانی قائم ہو گئی جیہڑی نانویں صدی عیسوی تک رہی۔ جساں کابل نے سونٹا دیو آ مکایا۔ ۱۰۰۸ء وچ مسلمان جنگجو سلطان محمود غزنوی شمالی ہندوستان تے حملے آسے اس ضلع وچ جدوں وڑاتاں حضروتے اتلک نے وچکار

چھچھ نے میدانی علاقے چ راجہ آند پال نی فوج نال جنگی معرکہ ہو یا جس وچ راجہ آند پال آں شکست ہوئی۔ اس جنگ ہندوستان نی تقدیر آں بدل کے رکھ چھوڑا۔ اعلیٰ عظیم مسلمان جنگجو جتھے جتھے اپنی فتح نے جھنڈے لاناں گیا اُتھے اسلام نے تبلیغی مرکز بنے گئے۔ سلطان محمود غزنوی نی اٹک نے اس مقام تے فتح توں بعد شمالی ہندوستان وچ سب توں پہلوں اسلام نی روشنی اسی علاقے چ پھیلی۔

دلی آں فتح کرنے آسے مسلمان جنگجو آں نے نیڑے ایہا ہک راہ ہیا اس آستے اٹک نے اس خطے آں ہمیشہ خاص اہمیت رہی اے۔ ۱۲۰۵ء وچ سلطان محمد شہاب الدین غوری تے کھڑاں نی جنگ بی اٹک نے اسی مقام چ ہوئی۔ چودھویں صدی چ تیمور اس ضلع وچ وڑا تے پنڈی گھیب، تلہ گنگ توں ہونا خوشاب آں ٹپ کے بھیرہ اُتے وچ قبضہ کیتا س۔ ظہیر الدین بابر ہندوستان تے جتنی وار حملہ کیتا اوہ اٹک نے مقام نیلاب توں دریائے سندھ آں لپنیاں اتھوں لنگھا۔ شمالی ہندوستان وچ اپنا غلبہ پانے آسے نادر شاہ، احمد شاہ ابدالی، شاہ دورانی تے زمان شاہ ناں گزر بی اسی ضلع چوں ہو یا۔ مغل حکمراناں نے نیڑے اس ضلع نی اہمیت دلی تک پوچھنے آسے راہے نے طور تے ہئی۔ اس توں ہٹ کے ضلع نے وچ کوئی بی ایہا علاقہ نیس ہیا جیہڑا انھاں واسے توجہ ناں مرکز بنے آتے اُن ضلع تے قبضہ کر کے اس نا انتظام سجالن آ۔ برے ایچے کجھ علاقے جتھوں آنے والے حملہ آوراں نی گزر ہونی ہئی انھاں چ مغلاں نی حکومت ہئی۔ واہ تے حسن ابدال ناں خوب صورت علاقہ مغل حکمراناں نی توجہ ناں مرکز اس آسے رہیا جے کابل یا کشمیر وینے وقت اُن اتھے ای رکنے ہئے۔ مغلاں نے دور وچ بی باقی سارا ضلع قبائلی خانہ جنگی نی حالتاں چ رہیا۔ جہلم توں کوہستان نمک تک جنجوعاں نی حکومت ہئی۔ اس ضلع تے پہلا حملہ کھڑاں کیتا، اعوان اس ضلع چ جنوب توں آئین انھاں جنجوعیاں نی حکومت آں مکا نے نے نال کھڑاں واں

بی کالا چٹا تک رہنے تے مجبور کر دتا۔ ۱۵۸۱ء چ اکبر اعظم اپنے وزیر شمس الدین خوانی فی نگرانی وچ دریائے سندھ نے مشرقی کڈھے تے قلعہ اٹک نی بنیاد رکھی۔ اٹک نے سابق ڈپٹی کمشنری سی گاربیٹ نی کتاب Gazetteer Of Attock 1930 نا ترجمہ کرنیاں ہوئیاں اس بارے چ لکھنیں۔ ”۱۵۶۱ء تک اکبر اعظم کا پنجاب پر مکمل قبضہ ہو چکا تھا۔ لیکن کابل کا صوبہ جو اس وقت دریائے سندھ تک پھیل چکا تھا اس پر عملی طور پر مرزا محمد حکیم جو اس کا سوتیلہ بھائی تھا، حکمران تھا۔ نو جوان تھا لیکن کمزور اور شرابی تھا۔ ۱۵۸۰ء میں اس نے بغاوت کردی وجہ یہ تھی کہ اکبر نے رومن کیتھولک پادریوں کی ایک تبلیغی جماعت کی حمایت کی تھی۔ جس پر تحریک چلی اور اس تحریک کی حمایت میں محمد حکیم نے پنجاب پر حملہ کر دیا۔ مقصد یہ تھا کہ اکبر کو ہٹا کر محمد حکیم کو بادشاہ بنایا جائے۔ اکبر اپنے سوتیلے بھائی کے مقابلے میں نکلا۔ وہ بھاگ گیا۔ ۱۵۸۱ء کے اگست میں اکبر کابل میں داخل ہوا اور پھر یکم دسمبر کو وہلی واپس آ گیا۔ اب واپس آرہا تھا تو اس نے اٹک قلعہ بنانے کا حکم دیا۔ تاکہ آئندہ کے لیے افغانستان سے آنے والے حملہ آوروں کو روکا جاسکے۔“

قلعہ اٹک ۱۵۸۱ء توں ۱۵۸۳ء توڑی دوہاں سالاں چ توڑ چڑا۔ اس نے بنانے وچ ہزاراں مزدوراں کم کیتا۔ قلعے نی تعمیر توں بعد اکبر اعظم پہلوں شہزادہ سلیم آں تے بعد چوں مان سنگھ آں قلعہ دار بنایا۔ شہنشاہ جہانگیر اپنی حکومت چ کئی وارا اٹک قلعے وچ رہیا ہیا۔ اس توں ہٹ کے اس کئی وارا حسن ابدال تے واہ قیام کیتا۔ تزک جہانگیری چ حسن ابدال نی خوب صورتی ناں ذکر ملنا وے خاص طور تے اس نے ہک آبشار نے بارے چ اُنھاں ایہجوں ذکر کیتا جے قابل نے پورے راہے وچ ایہجا کوئی آبشار نہیں اے، سوائے کشمیر نے۔ اس جاہگاں تے جہانگیر ترے دیہاڑے رُکا تے مچھیاں نا شکار بھی

کہتا۔ جہانگیر قلعہ اٹک نا ترک جہانگیری وچ ذکر ابھوں کہتا ہے ای قلعہ حضرت عرش آشیانی بنوایا تے اُساں خواجہ شمس الدین خوانی نی کوششاں نال توڑ چاھڑا گیا۔^{۱۱}

حسن ابدال نے حوالے نال ہک ذکر ای بی کہتا ہے خواجہ شمس الدین اُنھاں نے پیواکبر اعظم نے وزیر ہون نال بہوں نیڑے ہے، شمس الدین اوراں اپنے آسے حسن ابدال وچ ہک مقبرہ بی بنوایا جتھے بعد وچ حکیم ابوالفتح گیلانی تے اُنھاں نے بھرا حکیم حمام آں اکبر اعظم نے حکم تے دفن کہتا گیا۔ ای دویں بھرا اکبر اعظم نے محرم ہے۔ ای مقبرہ بعد چوں مقبرہ حکیمان نے نائیں نال مشہور ہو یا۔ شاہجہاں بی اٹک تے حسن ابدال کئی واری ٹھہرا۔

شہنشاہ اورنگزیب عالمگیر نے دور وچ ہارون (اٹک) نے مقام تے مغلاں تے یوسف زئی افغاناں وچ خونی لڑائی لڑی گئی۔ عالمگیر دور نے ہک لکھاری خواجہ محمد زاہد انکی ۱۱۳۶ھ ناں ہک خطی نسخہ ”قصہ مشائخ“، مجلس نوادرات علمیہ اٹک نے بانی نذر صابری چھاپا جس نے مطابق عالمگیر بادشاہ اپنے دوہاں بھراواں قتل کرن توں بعد اپنے پیو آں قید کر گھدا تے ایس ناں تریہا بھرا شاہ شجاع اُنھوں خفیہ طور تے غائب ہو گیا۔ عالمگیری دور نے چھیویں سال پٹھان قبیلے یوسف زئی وچ ہک بندے شاہ شجاع ہون ناں ڈھنڈورا پٹاتے یوسف زئی پٹھاناں نال رل کے ہک لکھ فوج اکٹھی کر گھدی۔ اس گل نی خبر جدوں عالمگیر تک پونہی تاں اُس اٹک نے فوجدار کامل خان آں یوسف زئی افغاناں تے حملے ناں حکم دتا۔ عالمگیر ناں حکم ملنیاں ای کامل خان یوسف زئی لشکر تے حملہ کر دتا تے اُنھاں بری طرحاں نال شکست دتی، بہوں سارے لشکری قتل تے زخمی ہوئے جس توں افغاناں نے لشکر کچھے قدم پٹے، کچھے نسنیاں کئی دریائے چ ڈب کے موئیں۔ جنگ کی تاں کامل خان افغاناں نے ہک سرکپ کے آنے ناں روپیہ انعام رکھا۔ اتنے سرکپ کے آندے گئے جے کامل خان آں ہک روپیہ سردینا اوکھا ہو گیا۔ وت آکھاس جے ہُن ہک روپے نے دو سر

گھنساں۔ لشکری و تاتنے سرکپ کے گھن آئے جے اُساں آکھنا پیا بنی ہُن ہک روپے چ
چار سرگھنساں۔ ایس وار بی لشکری اتنے سرگھن آئے کے کامل خان پیسے دینے توں اک
گیا تے اعلان کر دتاس جے ہُن ہوو سراں فی لوڑ نیں رہی۔ افغاناں نے سراں نے
لدھے وئے وی ہٹھ صوبہ کابل وچ سید میر آں بھیجے گئے نالے سراں نال لدھے وئے کجھ
ہٹھ اٹک آن کے ایہناں سراں ناں مینار بنایا گیا۔

سکھاں فی کامیابی ناں سلسلہ ٹراتے ۱۷۶۵ء وچ گجر سنگھ بھنگلی گجرات وچ کھڑاں شکست
دتی تے کجھ سالوں وچ دریائے جہلم آں ٹپ کے راول پنڈی تے کوہستان نمک تک قبضہ کر
گھدا۔ گجر سنگھ بھنگلی نے اس قبضے آں ہلاں بہوں مدائنیں ہو یا ہیا جے سردار چتر سنگھ فتح
جنگ نے کجھ علاقے تے آقبضہ کیتا۔

مہاراجہ رنجیت سنگھ ناں دور آیتاں سارے ضلعے تے سکھاں فی حکومت بن گئی۔ مان
سنگھ آں اتھے ناں افسر بنادتا گیا۔ اُس وقت قلعہ اٹک ناں ناظم جہان داد خان ہیا جس نال
رل کے رنجیت سنگھ ہک لکھ نے بدلے وچ اپنا قبضہ جما گھدا۔ بعد چوں کشمیر فی فتح نے مال
غنیمت تے نالے اٹک قلعہ نے معاملے وچ سکھاں تے افغاناں وچ بھیڑی ہو یا۔

سکھاں نے زمانے وچ ضلعے ناں مالیہ وصول کرنے ناں کوئی خاص انتظام نیں ہیا جس
آستے رنجیت سنگھ نے ۱۷۹۹ء وچ تلہ گنگ تے پنڈی گھیب ناں علاقہ ٹھیکے تے چاھڑ
دتا۔ سکھاں نے نیڑے مالیہ وصولی ناں ای عمل ٹھیک ہیا، اس آسے ایہہ علاقے بہوں مد
اُتھے نے تکرے خانداناں ٹھیکے تے دتے وینے رمن۔ بعد چوں سکھاں پنڈی گھیب نے
کجھ علاقے اُتھے نیں تکرے خانداناں چاء دتے۔ سکھاں نے اخیر لے تریہہ سال لٹ
مار قتل تے بھیڑ لڑایاں وچ لکھے۔ ۱۸۴۵ء وچ فتح خان سکھاں نے برخلاف اُٹھ کھلوتا
برے تھوڑے چر پچھوں اوہ سردار چتر سنگھ اگے ہتھیار سینے تے مجبور ہو یا۔ دو مہینے پچھوں چھٹا تے

اُس وقت بغاوت کر دتی برے اُس ناں کوئی وس نہیں چلا۔ انگریزاں نے دور تک اُس آپے آں منوا گھدا ہیاتے بعد چوں اُس اوت علاقے ناں سردار بنادتا گیا۔ ۱۸۴۸ء وچ انگریزاں تے سکھاں وچ جنگ ہوئی اس جنگ وچ اٹک نے علاقے آلے انگریزاں فی حمایت وچ اٹھ کھلے۔ پنڈی گھیب نے جو دھڑے، اٹک ناں گوندل خاندان، کھڑے تے ہو رکھ قبیلیاں انگریزاں نال رل کے سکھاں نے برخلاف انگریزاں ناں ساتھ دتا۔ علاقے نے کئی خانداناں ۱۸۵۷ء فی جنگ وچ انگریز سرکار ناں ساتھ دتاتے جاگیراں، عہدے تے خطاب حاصل کیتے۔ بعد وچ جدوں پاکستان بننے فی تحریک چلی تے اس ضلعے نے لیگی کارکناں، سٹوڈنٹ تنظیمیں تے علاقے نے لوکاں ودھ کے حصہ گھدا تے ۱۴ اگست ۱۹۴۷ء آں اٹک قلعے تے پاکستان نا جھنڈا لہرایا۔

اٹک نا ناں:

اٹک نے ناںیں نے بارے وچ کجھ تاریخ دانان نا خیال اے بنی اٹک دراوڑی زبان ناں لفظ اے تے اس نے معنے دلدلی زمین اے۔ کیوں جے دریائے سندھ فی زمین دلدلی وئے اس وجہ توں ای ناں رکھا گیا۔ کمیاں نے نیڑے دریائے سندھ Indus رُک رُک کے چلنا اے اس آسے اٹک ناں پئے گیا وے۔ آثار شناس جنرل لکننگھم نا خیال اے بنی اٹک نا ناں ”ٹکا“ قبیلے نے ناںیں تے رکھا گیا جیہڑے دریائے سندھ تے اس نے اگے کچھ آباد ہئے۔ فارسی تے اردو نے شاعر تے محقق سید شاہ القادری نے نیڑے اس قلعے نا ناں اٹک بنارس رکھنے فی ای وجہ ہو سکنی جے مغلاں فی اصل زبان ترکی ہئی جس وچ ”اٹک“ ناں لفظ دامن کوہ آسے استعمال ہونا وئے تاں ای اندازا کیتا وئج سکنا بنی اکبر اعظم دامن کوہ وچ ہون فی وجہ توں اس قلعے نا ناں اٹک رکھا ہو وے، انھاں نے خیال وچ صرف کٹک

نے وزن اُتے ہک بے معنی جیہا لفظ بنا گھننا اکبر اعظم جے علم رکھنے آ لے بادشاہ کولوں ایہجی توقع نہیں۔ ای ضرور آکھا ونج سکنا ای ترکی زبان ناں ای لفظ ”اٹک“ مقامی قوم خٹک¹¹ تے اکبرنی سلطنت نے مشرقی کڈھے تے ہون آ لے قلعے ”کٹک“ نے ہم وزن ہون فی وجہ توں اکبر نے پسندنی وجہ بنی ہووے۔

سی سی گاربیٹ نے مطابق اکبر اعظم اس ناناں ”اٹک بنارس“ ”کٹک بنارس“ فی مناسبت نال رکھا رجہا اکبرنی سلطنت ناں ہک شہر تے قلعہ ہیا۔

حقیقت بی ایہا وے جے اکبر اعظم نے قلعہ اٹک بنانے توں پہلوں تاریخ فی کتاباں وچ اس علاقے نے نامیں اٹک فی کوئی کھوج نہیں لہجی۔ قلعہ اٹک بنارس نے بننے توں بعد ای اس علاقے ناناں اٹک پیا۔

جغرافیہ:

۱۹۰۴ء وچ اس علاقے آں ضلعے نا درجہ لبھاتے اس ناناں سرکولن کیمپل نے نامیں تے کیمپل پور رکھا گیا۔ اس وچ چار تحصیلاں کیمپل پور، فتح جنگ، پنڈی گھیب تے تلہ گنگ شامل ہوئیاں، ضلعے نے انتظامی معاملے تے دفتر ۱۹۰۶ء وچ ضلعی ہیڈ کوارٹر نے حوالے ہوئے B.N.BOSWORTH SMITH آں ضلعے ناں پہلا ڈپٹی کمشنر بنایا گیا۔ ۱۹۷۸ء وچ کیمبل پور ناناں بدل کے اٹک رکھ دتا گیا تے دریائے سندھ نے کڈھے تے اباد پرانے اٹک گرائیں آں اٹک خور دنا ناں دے دتا گیا۔ ۱۹۸۴ء وچ تحصیل تلہ گنگ آں اٹک توں نکھیر کے چکوال وچ شامل کر دتا گیا۔ پاکستان بنن توں پہلوں تھانہ چونترہ تے کچھ ہور موضے تحصیل فتح جنگ توں تے بدھو، پنڈ بہوتی، واہ تے کچھ ہور موضے تحصیل اٹک نالوں کٹ کے ضلع راول پنڈی وچ شامل کیتے گئے۔ بعد چوں حسن ابدال آں تحصیل تے حضرو آں سب تحصیل تے وت تحصیل نا درجہ دے دتا گیا۔

ضلع اٹک طول بلد 71.43، 32.36 عرض بلد نے درمیان اے۔ اٹک دریائے جہلم تے دریائے سندھ نے درمیانی علاقے ناں حصہ وے۔ ضلع اٹک پنجاب ناں اخیر^۱ لا ضلع ہون نی وجہ نال اس نی حد صوبہ (کے پی کے) آں پنجاب نالوں وکھرا کرنی اے، ضلع نی آخر لی حد دریائے سندھ نے پار ضلع نوشہرہ تے کوہاٹ اے۔ اس نے شمال نی حد ضلع ہری پور تے صوابی نال ملنی اے۔ جنوب مشرق وچ اس نی حد چکوال تے مشرق وچ ضلع راول پنڈی نال ملنی اے۔ اٹک نے مغرب وچ علاقے ناں سب توں لماں تے مشہور پہاڑی سلسلہ کالا چٹا وے۔ ضلع نے دُوئے پہاڑی سلسلے وچ زکھڑی مار، کھیڑی مورت تے کواگاڑ نیاں پہاڑیاں شامل ون۔ انڈس نے مقام تے دریائے سندھ تے دریائے کابل نال ملاپ ہونائے، اٹک نے دُوئے مشہور دریاواں وچ دریائے ہر و تے دریائے سواں نیں جیہڑے دریائے سندھ وچ شامل ہووینین۔ اٹک ناں کل رقبہ ۶۸۵۷ مربع کلومیٹر اے تے ۲۰۱۷ء نی مردم شماری نے مطابق اٹک نی کل آبادی (۱۸۸۳۵۵۶) تک پہنچ گئی اے۔

موسم:

ستمبر وچ اتھے موسم نی تبدیلی شروع ہووینی اکتوبر وچ موسم بدل وینائے تے اس توں کچھ ٹھنڈا ہونا وینائے۔ فروری توں اپریل تک بہار رہنی تے وت گرمی پین لنگھ پینی وے۔ جون، جولائی، اگست نے مہینے وچ سب توں ودھ گرمی ناں زور ہونائے۔ تحصیل فتح جنگ تے حضور آلے پاسے بارشاں زیادہ ہونیاں تے گرمیاں وچ اٹک ناں درجہ حرارت ۴۰ توں ودھ رہنا تے جدوں شدید گرمی پچینی تے ۴۷ تک بی چلا وینائے۔ علاقہ چھ توں علاوہ ضلع اٹک نی زمین بارشاں ناں پانی اپنے اندر جذب کر گھینی اے۔ شدید بارشاں ہون نال اٹک نے ندیاں نالیاں، دریائے سواں تے ہر و وچ پانی چڑھ آنائے۔

ثقافت:

ضلع اٹک نے لوک پنجاب نے دُوئے علاقیاں وانگن زیادہ تر شلواری قمیض ہی پانین ضلع^{۱۱} نے۔ کئی گراواں وچ وڈی عمر اں نے بزرگ لنگ مارنیں تے سرے تے پٹکا رکھنے ون۔ علاقے نے کئی اعوان تے دوہے زمیندار خانداناں وچ بوسکی نے سوٹ، واسکٹ تے کلف لگا شملہ پانے ناں رواج بی اے خاص طور تے شادی ویاہ تے میلیاں تے۔ بوسکی نی قمیض لٹھے نی شلواری تے طے آلی کھیڑناں رواج بی خاص اہمیت رکھنا۔ علاقہ چھ وچ تے کئی ہور گراواں وچ موڈھے تے دھوتی رکھنیں۔ چھچھ نیاں زنانیاں پردے آسے علاقے نی ثقافتی چادر چھیل کرنیاں جیہڑی اس پورے علاقے نی شناخت اے برے ہن نویں پوت نے ماڈرن ہون نال ای چھیل علاقے نیاں بوڈھیاں تک رہ گئی۔ ضلع وچ جاکتاں نی جم پل شادی ویاہ تے موت مرگ نیاں رسماں تے رواج پنجاب نے دُوئے علاقیاں کولوں کوئی ایڈے وکھرے بی نیں بس مقامی زبان وچ انھاں رسماں نے ناں بدل وینیں۔

تہواراں وچ عید اں، شبرات، عید میلاد النبی، بسنت تے اس توں علاوہ ضلع وچ عرس تے میلے اٹک نی ثقافت ناں بہوں خاص حصہ نیں میلے ٹھیلے تے بزرگاں نی زیارتاں تے اس نال جڑیاں ویاں رسماں صدیاں توں علاقے نی روایت ریاں۔

اٹکاں ناں میلہ حضرت سخی سلطان نے مزار تے لگنائے، جی ٹی روڈ تے دریائے سندھ نے کنڈھے تے ہون نی وجہ توں سرحد (کے پی کے) تے پنجاب دوہاں وچ بہوں اہمیت رکھنائے۔ پورے ضلع نے گراواں چوں آنے والے لوکاں توں علاوہ دریائے اُس پاروں نوشہرہ توں گھن کے پشور تک لوک بہوں وڈی تعداد وچ دربار تے حاضری تے تفریح آسے آئیں۔ حضرت سخی سلطان نے عرس توں علاوہ ضلع نے کئی گراواں وچ ایہہ عرس تے میلے سجنے ون تے انھاں گراواں وچ رہنے آ لے لوک پورا سال انھاں عرساں تے میلیاں ناں انتظار

کرنین تے وقت نیڑے آنے توں پہلوں ای عیدی وانگن نویں چیرے سیوانے تے ہور تیاریاں کرنے ون۔ انھاں عرساں اُتے نعت تے قوالی نیاں محفلاں سجنیاں ر۔ اتی دیہاڑی لنگر چلنے ون، کئی عرساں تے داندیاں نی دوڑ تے کئی ہور ثقافتی رنگ بی ہونے ون۔

جشن بہاراں ناں میلہ جیہڑا اٹک فیسٹول نے ناخیں نال بی مشہور اے جس ناں انتظام ضلع نے صدر مقام اٹک وچ کیتا وینا۔ ای میلہ ترے دیہاڑے رہنا جس وچ علاقے نی ثقافت آں نمایاں کیتا وینا۔ بینڈ شو، لڈی، خٹک ڈانس کیول کیڈ، گھوڑا ناچ تے کتا دوڑ۔ اس توں علاوہ اس میلے وچ نیزہ بازی تے داندیاں نی دوڑ خاص طور تے شامل ہونی وے کیوں جے ایہہ اس ضلع نے خاص کھیڈ سمجھے وینین، ضلع نے نیزہ بازی توں باج پورے پاکستان چوں نیزہ بازی نیاں ٹیمیاں حصہ گھننیاں، میلے وچ دو نیاں ثقافتی سرگرمیاں نے نال کل پاکستان محفل مشاعرہ بی شامل ہونا وے۔

کیمبل پوریچ انسانی زندگی نے آثار تے زبان:

صدیاں توں ای گل تحقیق طلب رئی اے کہ دنیا تے انسان کدوں آباد ہو یا۔ اس نی زبان کھیردی ہئی، اس نی زبان نی اصل کیہ وے تے ای کبھوں پوری دنیا وچ پھیلی وے۔ اسی کھوج وچ ساری دنیا نے ماہرین تے لسانیات نے سکا لہر جابھی سر پے کھپانین تے نت نویں گلاں، نویں اندازے تے اصولاں نی وضاحت پے کرنین۔ اتھے اساں ناں مقصد اپنے علاقے نے وسیب تے بولی نے بارے گل کرنا وے اس آسے پہلے اسی اپنے علاقے نی قدیم تاریخ تے تہذیبیاں ناں نکا جھیا خاکہ پیش کرنے نی کوشش کرنے آں۔

جدید تحقیق نے مطابق دنیا وچ انسانی تہذیب نے آثار خطہ پوٹھوہار نے اسی علاقے وچ پائے وینین جس وچ راول پنڈی تے خاص کر کے ضلع کیمبل پور ناں علاقہ شامل اے۔ کیمبل پور اٹک نے نگری، ڈھوک پٹھان، جھجھھی تے کئی ہور علاقیاں وچ ملنے والیاں

کھوپڑیاں ناں ذخیرہ کروڑاں سال قدیم اے۔ اس توں پہلوں ارضیات تے آثاریات نے زیادہ تر ماہرین فی تحقیق ای ہئی جے انسانی زندگی نے سب توں پرانے آثار افریقہ^{۱۱} چ پائے وینین جتھے انسان فی جم ہوئی تے وت اوہ پوری دنیا چ پھیل گیا۔ جیوں جیوں ای تحقیق ودھنی گئی تے بوزنہ انسان نیاں کھوپڑیاں تے ڈھانچے لکھنے گئیں، ماہرین فی سوچ تے بوزنہ انسان فی جنم بھومی نے بارے چ نظریے بی بدلنے گئیں۔ افریقہ، یونان، چین تے وسطی ایشاء توں لکھی گئی کھوپڑیاں تے ڈھانچیاں توں انھاں فی عمراں لکھاں تے کڑوڑاں سال دیاں گئیاں برے جدید ریسرچ توں انسانی تاریخ نادور ودھ ہونا گیا تے ہن کئی ماہرین انسان ناں پہلا مسکن خطہ پوٹھوہار تے کیمبل پور (اتک) نے علاقے آں ای مننے ون کیوں جے اتھوں ملنے والے مجرات تے بوزنہ انسان نے ڈھانچے تے کھوپڑیاں سب توں قدیم ون۔ ڈاکٹر انجم رحمانی ”پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ“ چ لکھنے ون:

”یہ تمام صورت حال دنیا بھر میں پنجاب اور پھر پنجاب میں بالعموم علاقہ پوٹھوہار اور بالخصوص ضلع اتک میں شامل علاقوں کی تہذیبی و تمدنی قدامت کی ترجمان۔ پنجاب کی سرزمین میں اولین آبادی روال پنڈی اور اتک کے اضلاع میں ہوئی۔ کرہ ارض کا دو کروڑ پچاس لاکھ سال کا زمانہ جنگلی حیات میں انقلابی تبدیلیوں کا دور ہے۔ اس عرصہ میں بین البراعظمی نقل مکانی کا آغاز ہوا تھا اسی زمانے میں یوریشیا کا بیشتر علاقہ جنگلات میں اٹ گیا تھا اس دور میں یوریشیا اور افریقہ کے درمیان ایک زمینی پل کے ذریعے رابطہ قائم ہو گیا تھا۔ اس پل کے ذریعے بندر اور مانس شمالی براعظموں کی جانب منتقل ہو گئے تھے ایسی نقل مکانی کرنے والوں میں دیو قامت مانس (Ginganto Pithecus) یعنی ڈرائیو تھے کس (Dryopithecus) بھی شامل تھا۔ یہ جانور اس زمانے میں شامل پنجاب میں بھی موجود تھا کیوں کہ اس کا ایک ڈھانچہ پنجاب میں واقع شوالک کے پہاڑی

سلسلہ سے ملا ہے۔ بعد ازاں پیلیمر نے موضع گولیال نزد کھوڑ ضلع اٹک سے بوزنہ نما انسان کی تین چار کھوپڑیاں دریافت کی تھیں۔۔۔ یہ بوزنہ نما انسان اب تک پنجاب اور افریقہ سے ملا ہے۔ پنجاب (ضلع اٹک) میں ملنے والے اس کے آثار کی عمر ایک کروڑ پچاس لاکھ سال سے دو کروڑ پچاس لاکھ سے دو کروڑ سال تک بتائی گئی ہے۔ اس لحاظ سے پوری دنیا میں ملنے والا اپنی نوعیت کا قدیم ترین ڈھانچہ ہے۔“

ڈاکٹر انجم رحمانی، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ ۱۹۹۸ء ص ۷۰

اس توں پہلوں ۱۹۳۰ء رائل کیمرج ایکسی ڈیشن خطہ پوٹھوہار سواں نے کول قدیم دور نے پتھر نے ہتھیار تے اوزار لکھے۔ جرمن محقق ڈی ٹیراتے پیٹرسن بھی اُتھے قدیم ترین انسانی دورنی ٹوہ لائی ہئی، انھاں چونترہ، روات، سواں تے اڈیالہ توں پتھر نے دور نے ترے لکھ سال پرانے نگلی ہتھیار بھی لکھے ہئے، کئی ماہرین خطہ پوٹھوہارنی وادی سواں فی تاریخ آں بابل، وادی سندھ، یونان تے مصرنی تہذیبیاں توں بھی قدیم آکھنیں۔

خطہ پوٹھوہار چ انسانی ارتقا صدیاں توں جاری اے۔ وقت لنگھنے نال پوٹھوہار نے مرکز فی حیثیت جدوں ٹیکسلا وائل بھی تاں خطے چ تہذیبی تے ثقافتی دور ناں آغاز ہک نویں تہذیب گندھارا نے نائیں نال ہو یا۔ اس بارے مالک اشتر لکھنیں:

”وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ جب پوٹھوہار کی مرکزیت ٹیکسلا ہوئی تو اس سے سیاسی، اقتصادی، تہذیبی و ثقافتی سرگرمیوں کے ایک منفرد دور کی بنیاد پڑی اور اس خطے میں گندھارا کے نام سے ایک نئی تہذیب کا آغاز ہوا۔۔۔ ابتداء میں دریائے سندھ کے دونوں اطراف بشمول وادی پشاور (پرشاپورہ) چارسدہ (پشکلاوتی) سوات (ادیانہ) چچھہ اور پوٹھوہار کا بالائی حصہ گندھارا کہلاتا تھا۔ اس کا دارالخلافہ ٹیکسلا (نکاشلہ) تھا۔ اور یہاں راجہ پکوساتی کی حکومت تھی۔ چھٹی صدی قبل مسیح کے دیگر حکمران یعنی بہار (مگدھ) کا بادشاہ

بمبئی سار، اجین مدھیا پردیش (اوتی) کا حاکم پرادیوت اور اودھ لکھنوء (کوشالا) کا فرما
روا پر سین اجیت، راجہ پکوساتی کے عم عصر تھے۔“

مالک اشتر، خطہ پوٹھوہار تارنچ و تہذیب، تجزیات، جولائی ۲۰۱۷ء ص ۵

۵۵۹ ق م چ ٹیکسلا ایران فی عمداری چ آگیا اسی دور چ اتھے آریائی زبان تے
خروشی رسم الخط متعارف ہويا۔ راجہ امبھی نے ٹیکسلا تے قبضہ کرن توں بعد اُس
سکندر اعظم فی فوج آں اس خطے چ خوش آمدید آکھا، سکندر اتھے اپنا نائب مقدر رکیتا تے
مارگلہ توں ہونا راجہ فارس آں شکست دینے آسے جہلم دسین ٹر گیا۔ ٹیکسلا فی عملداری تے اس
اُتے قبضہ جمانے آسے سکندر اعظم نے وینے توں پچھوں سازش کر کے ٹیکسلا نے جرنیل
آں قتل کر دتا گیا۔ راجہ امبھی تے پوڈیمس اقتدار آپے چ ونڈ گھدا۔ اس توں پچھے موریا
چندر گپت گندھارا تے قابض ہويا ۲۹۸ ق م چ اس نے مرنے توں بعد اس نے پترے
تے وت ۲۷۴ ق م چندر گپت نے پوترے مہاراجہ اشوک گندھارا ناں اقتدار
سنجالا۔ اشوک تے کنشک نادور گندھارا تہذیب ناں سب توں چنگاں دور آکھا وینا۔ جس
چ ٹیکسلا تے دوئیاں جاہگاں چ تعمیر، ترقی ناں علم تے فن دسین توجہ دتی گئی اس عرصے چ
مجسمہ سازی تے دوہے فنون لطیفہ چ بے مثال ترقی ہوئی۔ اشوک آں بدھ مت فی خدمت
گزاری چ دھر مارا جاناں خطاب دتا گیا۔ اشوک فی موت توں بعد موریا سلطنت ناں
خاتمہ ہويا تے ۱۹۰ ق م چ باختریاں ناں دور آیا۔ کچھ عرصے بعد انھاں ٹیکسلا نے شمال
مشرق چ ہک نويس شہر فی بنیاد رکھی جساں سرکھپ آکھنے ون جہیڑا دؤوی صدی ق م توں
بعد تک باختری، شاکا، پہلوی، کشان تے ساسانیاں نے اثر چ رہیا۔

”۱۸۹ ق م سے ۹۰ ق م تک باختری یونانیوں نے تقریباً ایک صدی تک گندھارا پر
حکومت کی۔ باختری حکمران ڈیمیٹیریس اول نے پرانے دار الحکومت بھڑماوند کی بجائے

ٹیکسلا کے دوسرے شہر سرکھپ کی اقلیدی اصولوں پر بنیاد رکھی اور نیا تعمیراتی اسلوب متعارف کرایا۔ یونانیوں کے بعد ساکا یا سیتھین (۹۰ تا ۲۵ء) کا دور آتا ہے۔ یہ جینی نثراد تھے اور ترکمانستان اور چین کے سرحدی علاقے سے وارد ہوئے تھے۔ انہیں پارتھی یا پہلوی حملہ آوروں نے ٹیکسلا سے بے دخل کیا۔۔۔۔ جب گندھارا کے علوم فنون کا سورج عین نصف النہار پر جگمگا رہا تھا تو اسی دوران شمالی ترکمانستان سے سفید ہنوں (۴۷۰ء تا ۴۶۰ء) کا ٹھانٹھیں مارتا سمندر اُٹ آیا اور جو کچھ بھی اس کے راستے میں آیا اس کو خس و خاشاک کی طرح اپنے ساتھ بہا لے گیا۔ ٹیکسلا کی علمی درس گاہوں کی اینٹ سے اینٹ بجا دی۔ گندھارا کی تمام خانقاہیں اور اسٹوپے جلا کر خاکستر کر دیئے۔ اس کے بعد ٹیکسلا کو ماضی کی وہ شان و شوکت پھر کبھی نصیب نہ ہوئی۔“

مالک اشتر، خطہ، پوٹھوہار تاریخ و تہذیب، تجزیات، جولائی ۲۰۱۷ء ص ۷

ٹیکسلا تے اس نے آس پاس گندھارا تہذیب نے جیہڑے شہراں نے آثار لہنے ون انھاں وچ بھڑ ماونڈ، سرکپ، سرسکھ، جولیاں تے موہرا مراد و شامل ون جنہاں نی تفصیل تلے درج کیتی وینی اے۔

پاکستان وچ کئی تہذیبیاں نے آثار لہنے ون جنہاں واں عالمی ثقافتی ورثے وچ شامل کیتا ویا انھاں وچ ٹیکسلا بی شامل اے۔ ٹیکسلا وچ کئی میلاں تے پھیلے رقبے اُتے گندھارا تہذیب نے جیہڑے قدیم شہراں نے کھنڈر ملے ون انھاں وچ ہک بھڑ ماونڈ بی اے۔ اس شہر نے کھنڈر نی کھدائی انگریز ماہر اراضیات سرجان مارشل کیتی بعد چوں کئی انگریز تے پاکستانی آثار شناساں اس کم آں اگے ودھایا تے اس نی تاریخی حیثیت آں محفوظ کیتا۔ اس شہر نے دریافت کیتے گئے کھنڈراں ناں رقبہ زیادہ نہیں برے اس نے بارے وچ ای خیال کیتا ویناے جے ۵۱۸ ق م وچ بادشاہ دارا اول اسان فتح کیتا ہیا۔ ماہرین نے مطابق ای

شہر ترے واری تباہ ہو یا۔ اس ناں سبھ توں پرانا حصہ پنجویں تے چھیویں صدی ق م نال تعلق رکھناے۔ اس توں بعد آلی دریافت شدہ تہہ چوتھی صدی قبل مسیح نی اے جس چوں ملنے آ لے سکے سکندر اعظم نے دور نے ہئے جیہڑے ہندوستانی تاریخ چ ملنے والے ای سکندر اعظم کے دور نے سب توں پہلے سکے ون۔ تریہا حصہ موریا سلطنت نے دور نی داستان پیش کرنا نظری آناے۔

سرکپ شہر نی دریافت چ کئی سال لگے۔ اس شہر نی تعمیر ۲۰۰ ق م باختری دور چ ہوئی اس نی تعمیر سطح مرتفع پوٹھوہار آں مد نظر رکھ کے کیتی گئی۔ اس ناں نقشہ یونانی جیومیٹریکل ذوق تے مہارت ناں نمونہ پیش کرناے، پورا شہر وٹیاں نال بنائی گئی کئی فٹ چڑی فصیل نال محفوظ کیتا گیا جیہڑی تھوڑے تھوڑے فاصلے اُتے قائم اے۔ شہر نے وچکار ہک بہوں چڑی سڑک اے جس نے سچے کھبے بہوں طریقے نال بنائی گئیاں گلیاں ماہر ٹاؤن پلاننگ نی عکاسی کرنیاں ون۔ وڈی سڑکاں توں ذرا جیا اگے کر کے جیہڑے کھنڈرون اوہ بازار نا نقشہ دسنے ون، اس توں بعد شہر نے رہاشی علاقے نے آثار اُن جنہاں چ عمارتاں یا دکاناں ون تے وت بادشاہ ناں محل تے وت مندر نے آثار اُن۔ محل ناں سب توں پرانا حصہ سکائی تھیو یار سین نے دور ناں وے۔ محل ناں ہک انھاں کمریاں آپس چ ملانا وے جیہڑا محل نے آچھپیرے بنایا گیا۔ محل نے چڑھنے حصے چ خاص تے عام دربارے نال ای محافظاں نی جاء بنائی گئی، چڑھنے پاسے رہاشی علاقے نال ہک نلے جے مندر نے آثار ملنے ون۔ اس شہر نی خوشحالی ناں اندازہ اس گل توں لایا ونج سکنا جے کھدائی نے دوران اتھوں بہوں وڈی تعداد چ سونے چاندی نے زیور لہھین۔ انھاں زیوراں تے پھل بوٹیاں تے نقش گری انھاں نے ذوق نی عکاسی کرنے ون۔ ای ہک سیکولر شہر ہیا جس چ آتش پرست، بت پرست تے بدھ مت نے منے آ لے ترے قسم نی تہذیبیاں نے لوک رہنے ہئے۔

سرسکھ ٹیکسلا چین مت ناں ہک اہم مرکز رہیا تے اِستھے ہر جاہگاں اس مذہب نیاں عبادت گاہواں نے آثار پائے وینے اُن انھاں آثاراں نی دریافت نے دوران ماہریناں^{۱۱} سرسکھ جے شہر نی کھوج لائی۔ اس نی تعمیر چ بنیادی کردار کنشک ناہیا۔ اس شہر نی کھدائی انوی صدی نے دوہے داہے چ ہوئی۔ ۱۹۸۰ء چ ٹیکسلا نے تحت اس شہر نے کھنڈا آں یونیسکو نے عالی ورثے چ شامل کیتا گیا۔ ای شہر ٹیکسلا نے جدید ترین شہراں چ شمار ہونائے جس نی کھدائی بہوں بعد چوں کیتی گئی تے ای جے بی آثار قدیمہ نی نگرانی چ اے جس نی کھدائی تے ریسرچ مختلف ماہرین کرنے آئین۔

جولیاں نی بدھ خانقائی درسگاہ ٹیکسلا ناں ای حصہ سمجھی وینی اے۔ ای پوٹھوار نے پہاڑی سلسلے چ ٹیکسلا تے ہری پور نے وچکار جولیاں چ بدھ مت نی قدیم ترین درسگاہ نے طور چ گندھارا تہذیب نے تاریخی تے بہوں قیمتی آثار منے کیتے وینے ون۔ اس چ پانی تے سنسکرت نے ہو رکئی عالم پڑھانے رکن، دنیا نی اس قدیم ترین درسگاہ نے قیام ناں زمانہ ۲ صدی ق م دساوینا وے تے اس نے کھنڈر ناں تعلق ۵۰۰ ق م اے۔ اس درسگاہ نی پہلی منزل اُتے ۲۸ کمرے اُن۔ دوئی منزل اُتے بھی اسی نقشے نے مطابق ۲۸ کمرے اُن جنہاں وچ مذہب، فلسفے تے روحانیت ناں علم حاصل کرنے آ لے طالب علم رہنے ہئے۔ انھاں رہاشی کمریاں نیاں چھتاں قائم نہیں ریاں ون برے کدھاں جے بی کچھ سلامت اُن۔ جولیاں نی خانقاہ چ درسگاہ نے رہنے آ لے طالب علماں نے کمریاں تے انھاں نے نہانے آ لے تلاب توں کچھ دور اس درسگاہ ناں ہک مرکزی اسٹوپا ہیا جس نے سچے کبے بدھ بھکشو تے طالب علم عبادت کرنے ہئے۔ اس مرکزی اسٹوپے نے اگے تچھے ۲۱ نکے نکے اسٹوپے ہئے جنہاں واں کئی ہزار سال گزروینے توں بعد بی ایڈھا نقصان نہیں پوہنچا۔ ای درسگاہ دنیا چ قدیم ترین درسگاہ وے جیہڑی بدھ مت تے گندھارا تہذیب نی تاریخی تے

ثقافتی حیثیت نے نال اس دورنی لسانی تاریخ نی بی عکاسی کرنی۔

موہرا مرادوناں کھنڈر ترے حصیاں چ اے۔ درسگاہ، وڈا اسٹوپا تے نذرانے نال
اسٹوپا۔ قدیم درسگاہ چ طالب علماں نے کئی کمرے اُن جھیرے ہک مرکزی تلاب نے
آچھپیرے ون۔ ای تلاب ڈیڑھ دو فٹ ڈنگاں وے جس چ بارش نال پانی چھتاں توں
لکڑی نے پرنا لیاں چوں سیدھا تلاب چ آناے۔ خیال اے جے تلاب نال ای پانی
مذہبی مقصد آسے استعمال کیتا وینا ہیا۔ تلاب چ لہنے آسے چواں پاسے پوہڑیاں وُن۔ ای
درسگاہ دو منزلہ ہئی تے دوئی منزل تک وینے آسے پوہڑیاں کمریاں چوں اُتے وینیاں
ون۔ اس درسگاہ نے ویہڑے چ تے طالب علماں نے کمریاں چ بہوں سارے بدھ نے
بُت ہئے۔ موہرا مرادو نے ای کھنڈر سرسکھ شہر نے کولوں میل ڈیڑھ نی دوری تے ون۔ ای
کھنڈر کشن دورنال تعلق رکھناے۔

پاننی:

شمالی ہندوستان چ آریاں نے آنے توں بہوں بعد چوں جدوں سنسکرت مقامی
زبانناں نال اثر قبول کرنے نے وچ پیش پیش ہئی تے پتھلی، یاسک، شکا کین تے پاننی
جے سنسکرت تے عالماں اپنے اپنے دور چ اس زبان نے گرائمری اصولاں دئیں توجہ
کیتی۔ انھاں عالماں نے دور آں عام طور چ کلاسیکی سنسکرت نادور آکھا ویناے۔ انھاں
عالماں اتھے فی مقامی زبانناں پراکتاں ناناں دتا۔

اس بارے چ ماہرین لسانیات نال آکھنا وئے جے پالی تے دوئیاں
پراکتاں حقیقت چ سنسکرت نی پیداوار نیں بئی گل ای وے جے ای پراکتاں یعنی مقامی
بولیاں آریاں توں بی صدیاں پہلوں سندھ تے پنجاب چ بولی وینیاں ہیاں۔ اتھے
سنسکرت نے کسی عالم نے ذکرناں کوئی خاص مقصد نیں برے پاننی نال ذکر اس آسے

ضروری اے جے اسی علاقے وچ بیھ کے اُس سنسکرت فی گرامر لکھی ہئی، پانی لسانیات ناں ہک ابجاءا سکالر ہیا جس ناں شمار سنسکرت لسانی صرف و نحو نے ماہر عالماں چ ہونائے۔ اس فی جم نے بارے چ آکھا وینا بئی گندھارا تہذیب فی ٹیکسلاراج دھانی نے علاقے (حال کیمبل پور، اٹک) چ دریائے سندھ (اٹک) نے کنارے کسی گرامیں چ جما تے ۴۵۰ توں ۵۲۰ ق م جیاوے۔ اس نا تعلق ٹیکسلانی قدیم یونی ورٹی نال جوڑا وینا ئے۔ کئی اس فی جم آں حال ضلع صوابی نال جوڑنے ون۔ کدے ای علاقہ پرانا لاهور اکھوانا ہیا۔

پانی فی کتاب ”اشٹ ادھیائی“ (Ashtadhyayi) آں سنسکرت گرامر نے حوالے نال خاص اہمیت لہی اے جس وچ سنسکرت گرامر نے ۳۹۵۹ قواعد لکھے گنیں۔ ای پانی ناں بنیادی کام مئی وینی اے اس کتاب ناں انکشاف لسانیات نے یورپی سکالراں انویں صدی چ کیتا تے پانی فی لکھتاں نے یورپ چ ترجمے کیتے گئے۔ پانی لسانی صوتیات، لسانی صوتیاتی ساختاں تے لفظاں فی ساختاں نے بارے جامع تے سائنسی نظریہ پیش کیتا ئے۔

”اشٹ ادھیائی میں پانی نے مقدس صحائف کی زبان اور روزمرہ کی زبان کے درمیان فرق واضح کیا۔ سنسکرت کی صرف و نحو تصریح کے لیے تعریفات اور قواعد بیان کیے گئے ہیں۔ تقریباً ۱۷۰۰ اسم، فعل، حروف عطف اور ساکنات کتاب میں پیش کیے گئے ہیں جنہیں پھر مختلف درجوں میں تقسیم کیا گیا ہے۔ جملوں کی ساخت و برداخت اور مرکب اسموں کا استعمال ویسا ہی وضع کیا گیا ہے جیسا ان کا استعمال آج بھی رائج ہے۔ سنسکرت کی صرف و نحو کی تنظیم و ترتیب نے سائنسی استعمالات کے لیے اس زبان کی موافقت میں غیر معمولی اضافہ کیا۔ ۱۴ سوتروں کی مدد سے پانی نے سنسکرت زبان کی صرف و نحو کا مجموعی ڈھانچہ تیار کیا جس میں آئندہ تقریباً دو ہزار برسوں تک کوئی بنیادی تبدیلی نہیں ہوئی۔ سنسکرت زبان کی لسانی

ترتیب و تنظیم کا ایک بالواسطہ نتیجہ یہ ہوا کہ بعد کے زمانوں میں اس زبان میں ریاضیات اور سائنس میں پیش رفت ہوئی اور ان سے متعلقہ تحریروں میں غیر معمولی اضافہ ہوا۔^[1] یونان میں ریاضیاتی مسائل، عروج فلسفہ کے زمانے میں علمی مباحث کا حصہ بنے اور علم کی ایک شاخ کے طور پر سامنے آئے۔ جبکہ برصغیر میں یہ علم سنسکرت زبان کی صرفی و نحوی پیش رفت کے نتیجہ میں نمود پذیر ہوا۔ قدیم تہذیبوں میں ریاضیاتی علم کا آغاز جمع تفریق کے طریقہ ہائے کار کی صورت میں ہوا۔ مختلف لکیروں کی صورت میں اعداد ظاہر ہوئے جنہیں مختلف نام اور اشارے تقویض کیے گئے یا پھر الفاظ ان سے منسوب کیے گئے۔ جیسا روم کی تہذیب میں رونما ہوا۔ ابتداً فصلوں اور اناج کی پیداوار اور اس کے ذخیرے کی صورت عددی نظام اختراع کرنے پر انسانوں کو مجبور کیا۔ کھیتوں کی مربع اور مستطیل صورتوں نے ریاضیات میں ان شکلوں کے لیے راہ بنالی۔ ریاضیات کے ساتھ جغرافیہ اور جیومیٹری کے علوم کو بھی فروغ حاصل ہوا اس ضمن میں اولین پیش رفت مصری تہذیبوں میں دکھائی دیتی ہے لیکن یہ آریائی ہی ہیں جنہوں نے ریاضیات کو منظم قواعد کی صورت دے کر علم کی ایک شاخ کا درجہ دیا۔ پانی اس منزل میں ایک اہم شخصیت کے طور پر سامنے آیا کیوں کہ اس نے اس ضمن میں جو اصول وضع کیے ان کے اثرات طویل زمانوں تک ان علوم کی پیش رفت میں اہمیت کے حامل رہے۔۔۔ جان بیکس نے ۱۹۵۹ء میں اپنے طور پر ”بیکس فارم“ وضع کی لیکن پانی کا اس سے دو ہزار سال سے بھی پہلے پیش کیا گیا لسانیاتی علامت کا ضابطہ بیکس کے ضابطے کے مماثل ہے۔ دونوں میں بہت سے اشتراکیت تلاش کیے جاسکتے ہیں یہ امر غیر معمولی ہے کہ موجودہ کمپیوٹر کے بنیادی نظریات دو ہزار پانچ سو سال قبل پانی نے لسانیات سے متعلق اپنے نظریات میں رکھ دی تھی۔“

اُتے بیان کیتے گئے خطہ پوٹھوہار تے گندھارا تہذیب نے مختصر جے تعارف توں ای اندازہ لایا ونج سکنا بی اس خطے نی کروڑاں سالہاں نی تاریخ آں کنگھال کے کسی حمی نتیجے تے پوہنچنا جے اس خطے نی سب توں قدیم زبان کھیڑی ہئی بہوں اوکھاتے ناممکن جیا کم اے برے اسی کدے اس خطے نی تاریخ آں تے ماہرین لسانیات نی تحقیق آں سامنے رکھ کے شمالی ہندوستان نی زبانوں نی گل کراں تے اسوں ای پتہ چلنا بی برصغیر نے شمالی حصے نی زبانوں نے حوالے نال مختلف نظریے قائم رنیں۔ گل ای وے بی آج توں کوئی ساڈھے ترے چار ہزار سال پہلوں جدوں آریائی شمالی ہندوستان چ وڑے تاں اس ویلے اتھے کئی قبیلے آباد ہئے۔ جنوں نی زبانوں وں مردھراواک، ناگ بانی، اسر بھاشا، بلیچھ بھاشا تے کئی ناں دتے گئے بعد چوں جدوں آریائی قبائل اپنے پیر جمائے تے سنسکرت نے مقابلے چ اتھے نی دیسی زبانوں وں پراکرت تے اپ بھرنش ناناں دتا گیا جنہاں نیاں کئی شاخاں دسیاں گئیاں۔

سنسکرت آں دیسی زبانوں نی بنسبت مذہبی تے بالائی طبقے نی سرپرستی رہی جس نی وجہ توں ای زبان ہک مدت تک اپنی حاکمیت قائم رکھنے نے جتن کرنی رہی برے وت بھی ای آپے آں دیسی زبانوں کولوں نا بچا سکی تے دیسی زبانوں نے بتیرے لفظ آپے چ رلا گھدس۔ آریائیاں نی حاکمیت نے باوجود پراکرتاں یعنی دیسی زبانوں اپنی اصل آں قائم رکھنیاں ہوئیاں ویدی، سنسکرت، پالی تے دویاں زبانوں نے اثرات آں ضرور قبول کیتا پر اپنے وجود آں اکا ختم نہیں ہون دتا۔ برصغیر چ جدوں مسلماناں نی حاکمیت قائم ہوئی تاں سنسکرت ہک زندہ زبان نے طور تے ماضی ناں حصہ بن کے رہ گئی تے مقامی زبانوں اگے ودھنے ناں موقع ملا۔

انگریزاں نے آنے توں بعد جدوں مغربی تاریخ دانوں تے لسانیات نے سکالراں

استھے فی مقامی زباں چ دلچسپی گھننیاں ہو یاں مطالعہ کیتا تے اُنھاں اس گل ناں پتا چلائی
ہندوآں فی قدیم مذہبی زبان سنسکرت چ یورپی زبان نے بہوں زیادہ لفظ پائے¹¹
وینین۔ اس توں کچھ مغربی ملکاں فی درس گاہواں چ سنسکرت تے شمالی ہندوستان سمیت
یورپی تے ایشیائی زباناں تے تحقیق ناں دور شروع ہو یا۔ اس ناں نتیجہ ای نکلا کہ شمالی
ہندوستان فی زباناں نے حوالے نال اس نظریے زور پکڑا کہ شمالی حصے فی زبان فی اصل
سنسکرت زبان اے۔ جس توں بعد وچ آنے آ لے زیادہ تر مغربی تے ایشیائی
اسکا لراں ناں بی نظریہ ایہا ریا جے ہندوستان چ زبان فی ابتداء ویدک بولی اے جس چوں
سنسکرت تے دوئیاں ہند آریائی بولیاں فی جم ہوئی۔ یورپی تے ہندی اسکا لراں فی وڈی
تعداد اسی نظریے اُتے پئی ٹرئی ایہی برے ہڑپہ، موہنجودڑو تے پوٹھوہار چ انسانی تہذیب
نے آثاراں فی موجودگی سابقہ ماہرین لسانیات نے اُس نظریے فی نفی کر چھوڑی تے ای
گل ارج نے ماہرین لسانیات بڑے دایئے نال کرنے ون بئی برصغیر پاک و ہند فی زبان
نیاں جڑاں ویدی یا سنسکرت چ نہیں بل کہ استھے نے مقامی قبیلیاں فی مقامی زبان چوں
پھوٹیاں جنہاں چوں اک پنجابی بی اے۔ جیوں جیوں دنیا چ موجود آثار قدیمہ نیاں
کھدائیاں ہونیاں گئیں اوہجوں اوہجوں انسانی تاریخ تے تہذیب فی تحقیق ناں دائرہ ودھنا
گیا۔ لسانیات نے تحقیق کاراں تے ماہراں آپنے آپنے انداز چ ایشیائی تے مغربی زباناں
نا مطالعہ کیتا تے آپنے طور تے ٹھوس ثبوت تے دلیلاں پیش کر کے آپنے نظریے ناں پک
کرنے نے جتن کیتے۔ پاکستان چ بی اس سابقہ نظریے نے خلاف کئی اوازاں سر
چایا جنہاں وچ محمد آصف خان تے عین الحق فرید کوٹی جے ناں بی شامل ہئے۔ اس بارے چ
محمد آصف خان اوراں ناں ہک مضمون ”پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی“ ۲۷ ستمبر ۱۹۵۹ء
آں روزنامہ ”امروز“ لاہور چ چھپا جس چ اور لکھنے ون:

”ماہرین لسانیات نے دنیا کی زبانوں کو نو خاندانوں میں تقسیم کیا ہے۔ ان میں انڈو یورپین سب سے بڑا خاندان ہے۔ جس میں یورپ اور ایشیاء کی مشہور زبانیں مثلاً سنسکرت، لاطینی، فارسی، انگریزی، جرمن وغیرہ شامل ہیں۔ پنجابی زبان کو انڈو یورپین خاندان کی ہند آریائی زبان کہا جاتا ہے۔ اس مضمون میں ہم یہ جائزہ لیں گے کہ آیا پنجابی زبان خالص ہند آریائی شاخ سے تعلق رکھتی ہے یا اس میں دوسرے خاندانوں کے اجزاء بھی ملتے ہیں۔۔۔ جب تک کسی ملک کی تاریخ پیش نظر نہ ہو، یہ جائزہ لینا محال ہے۔ رگ وید کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ آریاؤں کی آمد سے قبل سپت سندھو (مغربی پاکستان) میں کچھ اور قومیں آباد تھیں جن کے لیے ویدوں میں دسیو، اسر، نشادھ، پشاج، اور را کھشش وغیرہ کے الفاظ ملتے ہیں۔ یہ بھی ہمیں بتایا گیا ہے کہ وہ عجیب زبان بولتے تھے۔ ان کے رسم و رواج آریوں سے قطعاً مختلف تھے۔ وہ قربانی نہیں دیتے تھے اور نہ دیوتاؤں کی پرستش ہی کرتے تھے۔ گزشتہ چالیس پچاس برس میں ہڑپہ، موہنجو دڑو، کوٹ ڈیجی میں جو کھدائیاں ہوئی ہیں ان میں سے بھی اس نظریہ کو تقویت ملتی ہے کہ آریاؤں کی آمد سے پیشتر یہاں کچھ اور قومیں آباد تھیں۔ یہ دوسری بات ہے کہ آریاؤں کی برتری ظاہر کرنے والے کچھ عالم ان دینوں کو بھی آریائی تہذیب کے نمونے ثابت کرنے کے طلبگار ہوں لیکن اکثر اصحاب کا خیال ہے کہ اس تہذیب کے بانی دواڑیا ان کے پیشرو تھے۔) بہر حال رگ وید کو احاطہ تحریر میں لانے سے پیشتر آریہ لوگ کبھ (کامل)

سوستو (سوات) کرمو (کرم) کومتی (گول) سندھو (سندھ) سوس (سواں) وتستا (جہلم) سکئی (چناب) سکئی (چناب) پرشئی (راوی) شندری (ستلج) اور گنگا جمنا کی وادیوں میں قدم جما چکے تھے۔۔۔ موجودہ حالات میں حتمی طور پر کچھ نہیں کہا جاسکتا کہ آریوں کی آمد سے قبل ہمارے علاقہ کی کون سی زبان تھی کیونکہ ہڑپہ اور موہنجو دڑو سے دریافت شدہ تحریریں ابھی

تک نہیں پڑھی جاسکیں۔ لیکن مندرجہ بالا تاریخ کی روشنی میں ہم یہ نظریہ ضرور قائم کر سکتے ہیں کہ جو بھی زبان یہاں بولی جاتی تھی، اس پر علی الترتیب منڈا، دواڑی، سنسکرت، سیتھین، پہلوی، عربی، فارسی، پشتو اور انگریزی زبانیں اثر انداز ہوئیں۔“

محمد آصف خان اوراں نے اس مضمون توں بعد اس سابقہ نظریے نی نفی کرنے ہویاں عین الحق فرید کوٹی اوراں بی اواز بلند کیتی تے پہلی واری ”پنجابی زبان دیاں جڑاں“ نے نائیں نال انھاں نال مضمون ماہنامہ ”پنجابی ادب“ اکتوبر ۱۹۶۰ء چچ چھپا جس نال حوالہ انھاں اپنی کتاب ”اردو زبان کی قدیم تاریخ“ چج بی دتاتے ای انھاں نی سابقہ نظریے نی رد چ پنجابی زبان چج پہلی تحقیقی کوشش ہئی اس مضمون چ اوہ لکھنیں ون:

”پنجابی زبان دا سنسکرت دی لڑی دیسا جانا کوئی انوکھی گل نہیں سی کیوں جے اج توں تھورا چر پہلاں ساڈے دیس دی تاریخ آریاں دے پلے توں شروع ہوندی سی اتے ایس توں پہلاں حال دا کجھ اتنا پتا نہیں ملدا سی۔ ایس لئی جدوں وی کوئی ودوان ایس زبان دے مڈھ بارے کھوج لاون دا جتن کرداتاں اوہ آریاں دے پلے تے آکے رک جانداسی پرہن زمانہ بدل چکیا اے۔ پرانے کھنڈراں دی کھوج بھال کرن والیاں دیاں کدالاں نے کوٹ ڈیگی، موئن جو دڑواتے ہڑپہ دے پرانے شہراں دے منھ متھے توں زمانے دی کڑی دے بنے ہوئے گھنے جالیاں نوں لاسٹیا اے۔ پر ایہہ آریاں توں پہلاں دے وسنیک بولی بولدے سن اے تیکر ایس گورکھ دھندے تے ہڑپہ اتے موئن جو دڑو توں ملن والیاں گونگیاں مہراں دے جندرے وے ہوئے نیں۔ میں اے کہواں گا بنی مہراں تے کجھ بی لکھیا ہووے پر ساڈے ساہمنے اوس زبان دا کھوج لاون لئی اک دوسرا راہ وی کھلا ہوئی اے اتے او اے ساڈی اپنی زبان جھیدے وچ اے تیکر اوس بیتے سمے دیاں نشانیاں باقی ہن۔“

عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، ۱۹۷۲ء، ص ۶۰

انہاں مضموناں نے چھپنے توں بعد دور نیڑے نے علمی حلقیاں چج ہک نویں بحث شروع ہوئی جیہڑی اس مضمون نی کامیابی دسی گئی۔ مضمون نگار اردو تے پنجابی نے کجھ لفظاں ناں دواڑی زباناں نے حرفاں نال تقابلی جائزہ پیش کیتا صرفی تے نحوی مماثلت ناں ذکر کرنیاں ہوياں دسا کہ پنجابی نی اصل دواڑی زبان اے سنسکرت نمین تے سنسکرت ناں کم بس ایہا کجھ ریا جے اساں لغوی طور تے بہوں متاثر کیتاں۔ اس توں کچھ کئی تحقیق کاراں سابقہ نظریے آں رد کرنیاں ہوئیاں ای دلیل پیش کیتی جے مشرق تے مغرب نے بعض تحقیق کاراں غلط فہمی ہوئی جے پاکستان تے شمالی ہندوستان نی زباناں ویدک یا سنسکرت چوں نکلیاں ون حلاں کہ آریاواں توں پہلوں اتھے، منڈا تے دواڑی قبائل آباد رمین جنہاں ناں واسطہ باہروں آنے آ لے آریاں نال پیا۔ تحقیق کاراں ناں ای بی آکھنا وے بئی وادیء سندھ چ دواڑی زبان نی باقیات چج براہوئی زبان ناں جینا جا گنا ثبوت موجود اے۔ ماہر لسانیات نے خیال چج بھی براہوئی نی تاریخی اہمیت دواڑی النسل ہونے نی وجہ توں ای اے تے آریاں جدوں وادی سندھ تے چڑھائی کیتی تے مقامی آبادی نی اکثریت انہاں نے ہتھوں قتل ہوئی۔ جینے بچ وینے آلیاں چوں گجھ اتھے ای رے کجھ جنوبی ہندوستان دیکس ٹر گئے تے کنیاں قلات چ ڈیرے ونج لائے۔ اتھے رہنے والے مقامی لوکاں نی زبان نے اثرات بعد چوں آنے والے آریائی قبیلیاں قبول کیتیں تے اسی نے نال نال کسی حد تک انہاں مقامی زبان آں بی متاثر کیتا۔

رادھا کمود مکرجے ہندو تاریخ داناس گل آں آپے بی منے ون جے ویداں نی زبان کلاسیکی سنسکرت، پرکرتاں تے شمالی ہندوستان نی زباناں چج دواڑی عنصر موجود اے۔ مطلب جدید تحقیق چج ای گل ثابت ہوئی جے آریاں توں پہلوں اتھے منڈا تے

وت دواڑی قبیلے موجود ہے جنہاں نی زبان منڈا تے دواڑی ہئی۔

آریاں اپنے نال ویدک سنسکرت آندی جس چ ریگ وید، اتھروید، یجر وید تے سام وید لکھے گئے۔ سندھ نی قدیم تہذیب توں بعد اتھے آریائی تے کئی ہور نسلاں وارد ہوئیاں جس ناں اثر ای ہوئیا ہئی سنسکرت، پالی تے کئی بعد چوں آنے والے قبیلیاں نی زبان نے لفظ بھی پنجابی تے اس نی ذیل چ شامل کیمپلوری چھا چھی تے دویاں بولیاں چ شامل ہونے گئے۔

عین الحق فرید کوٹی تے محمد آصف اوراں نے نظریے نی اصل ہکا ای ہئی بی شمالی ہندوستان نی زبانان نی اصل سنسکرت نیں بل کہ دیسی زبان اے پر انھاں دوہاں ناں آپس چ بنیادی اختلاف ای ہیا جے عین الحق فرید کوٹی شمالی حصے نی زبان آں دواڑی النسل قرار دینے ون جد کہ محمد آصف خان اور ناں نظریہ ای وے جے انسان دنیا اُتے جدوں پہلی واری بولنا شروع کیتا تے اُس نی زبان پنجابی ای ہئی۔ اس بارے چ اوہ اپنی کتاب ”پنجابی بولی دا پچھوکر“ وچ لکھنیں:

”بہتوں پہلی وار میں اپنے اک مضمون ”پنجابی ادب دے اجزائے ترکیبی“ روزنامہ امروز ۲ ستمبر ۱۹۵۹ء اتے وت پنجاب یونیورسٹی دے ”اردو دائرہ معارف اسلامیہ“ (کراسہ نمبر ۱۱ صفحے ۶۶۳-۶۸۴) رائیں لکھیاں نوں ونگاریاں اتے نویاں لیہاں تے ٹرن لئی پریریاسی۔ میریاں سچھائیاں لیہاں اُتے ای ٹردیاں اوہناں نے آپنی بہوں ملی کتاب ”اردو زبان کی قدیم تاریخ“ لکھی سی۔ پر اے کتاب وڈے دھیان نال پڑھن دی لوڑ ہے کیوں جے عین الحق فرید کوٹی نے ہندی تے سنسکرت دیاں ساریاں کتاباں تے اوہناں تے اوہناں دے لکھاریاں دے ناں اُکے غلط لکھے ہن۔ ایس توں وکھ میری تے اوہناں دی سوچ وچ اک مڈھلا فرق ایہہ ہے کہ اوہ پنجابی نوں دواڑی ٹبردی بولی

مندے ہن جد کہ میری جاچے انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے پہلی وار جدوں بولنا شروع کیتا تاں اوہ پنجابی بولی وچ ای سی۔ جیویں جیویں ویلا لنگھدا گیا، وکھ وکھ لسانی گروہاں¹¹ نال تعلق رکھن والے قبیلے اتھھے آوندے رہی، جیہناں دی لفظی مقامی بولی نوں متاثر کردی رہی۔ منڈا، دواڑ، آریہ تے ہو رکئی نسلی گروہ اتھھے آئے، جیہناں نے پنجابی بولی دی لفظی دا بھنڈا رہیا۔“

محمد آصف خان، پنجابی بولی دا پچھو کڑ، جون ۱۹۹۶ء لاہور

اس نکے جے اقتباس وچ ای محمد آصف خان اوراں آپنی ساری گل رکھ چھوڑی اے جس فی تفصیل وچ ونج کے اُنھاں جتھے آریہ توں پہلے نے قبیلیاں نے وسیب تے زبان بارے دس پائی اے اُتھے شمالی ہندوستان فی زبان بارے پرانے تے جدید اسکالراں نے نظریے آں پیش کر کے ای گل ثابت کرن فی کوشش کیتی اے جے اُنھاں عالماں نے چھڑی مڑی لفظی سانجھ پچھوں شمالی حصے فی زباناں ہند آریائی بُرنی بولیاں قرار دینے رکنین جد کے صرفی تے نحوی اعتبار نال ویدی یا سنسکرت فی پنجابی نال کوئی سانجھ نہیں تے ناں ای لسانیات نے ماہرای گل مننے ون۔ ہاں البتہ ای ضرور اے جے کڑواں سالاں توں اتھھے وسن آلیاں نسلی گرو آں فی زبان نے لفظ پنجابی شامل ہونے رکنین اسی گدے گندھارا فی قدیم تہذیبیاں دئیں ویکھاں تے اتھھے خروشی، پالی، سنسکرت رسم الخط وچ تحریراں ملنیاں ون جے اسی کیمبل پوری چھاچی بولی نے لفظاں دئیں تکاں تے اساں واں منڈا، دواڑی، پالی تے سنسکرت وچ کئی ایچے لفظ لہو ویتنیں جیہڑے چھاچھی وچ اُنھاں معنیاں وچ مستعمل اُن۔ برے سب توں ودھ لفظ منڈا تے دواڑی زباناں وچ لہنے ون۔ مثلاً

منڈاری:

کنڈ، جانگ، گھری، نتھ، انگا، کپ، مینڈھی، پنڈا، تسلا، چٹا، پیٹی، ڈھیم، دھوڑ

، ڈانگ، ناڑ، سوٹا، ڈندا، ٹنڈ، ہانڈی، چنگیر۔

دواڑی: شام، ول، کتن، موتی، آٹی، پگڑی، نیلا، کالا، پٹ، گھڈ، وغیرا۔^[1]

عین الحق فرید کوٹی اوراں پنجابی تے دواڑی زبان چ اضافی تے معنوی علامتاں نے اشتراک نیاں مثالیں دے کے ای ثابت کرنی کوشش کیتی اے جے پنجابی تے اس نے ذیل چ آن آلیاں زبانان دواڑی بُرنال ای تعلق رکھنیاں ون۔ اُنھاں ناں آکھناں وے جے پوٹھوہاری تے ملتان پنجابی نیاں دواہم شاخاں ون۔ خاص کر پوٹھوہاری آں مرکزی پنجابی نی بنسبت ای امتیاز حاصل وے جے ای کناریاں تے ہونے نی وجہ نال لسانیات نے بیرونی حملیاں توں کجھ بچی رہی۔ ایہا وجہ وے جے اس چ قدیم زبان نی جھلک نظری آنی۔ اوہ پنجابی تے دواڑی چ اضافی تے معنوی اشتراک نی مثالیں دینیاں لکھنے ون:

”پوٹھوہاری میں پنجابی زبان کی دیگر بولیوں میں مروج علامت اضافت ’دا‘ کے برعکس ’نا‘ کی علامت مستعمل ہے جیسے کہ رولاونا پنڈی (پنڈی والوں کا گاؤں)، ماہیے نا پکھی (محبوب کا پنکھا)۔ پوٹھوہار کے شاعر باقی احمد صدیقی (متون ٹیکسلا) کے پنجابی کلام میں بھی اس کی مثالیں ملتی ہیں جیسے کہ:

تینڈی اکھیاں نی لو

مینڈے دے لے ناقرار

مینڈے شملے نی چھاں

مینڈا ہارتے سنگھار

ترجمہ: تیری آنکھوں میں (محبت) کی چمک

میرے دل کا قرار

تیرے طرہ کی چھاؤں

میرا ہار اور سنگار

پوٹھوہار کا علاقہ گندھارا کی قدیم تہذیب کا مرکز بھی رہا اور مہاراجہ کنشک کے عہد میں¹¹ یہاں کے نوآباد کار فوجی خدمات، بدھ مت کی تبلیغ اور دیگر کاروباری سلسلوں کی بدولت یہاں سے نقل مکانی کر کے وسط ایشیا کی کشن سلطنت میں آباد ہو گئے تھے۔ یہی وجہ ہے کہ آج بھی روسی ترکستان کے علاقے سے دریافت ہونے والے گندھارا تہذیب کے آثار سے دستیاب ہونے والی خروشتی تحریروں میں ایسی علامت اضافت کے استعمال کا سراغ ملتا ہے۔ جیسے کہ شارسین نی پترابالا سین (شارسین کا بیٹا بالا سین)، پپیانی بھول پراسیہ (پپیانی زمین کے بارے میں)، سانگلانی کاچو تو ساچوری داگا (سانگلانی کی کاچو نو نے چوری کی)۔ دواڑی گروہ کی بعض زبانوں میں 'نا' (مادہ نون) بطور علامت اضافت مستعمل ہے جیسے کہ:

براہوئی: باسنی ناموسم: (باسنی: گرمی) گرمی کا موسم

سرواں نا بھلا سردار: (بھلا: بڑا) سرواں کا بڑا سردار

کناری: بیلگ اینا پتریک: (بیلگ: صبح۔ پتریک: اخبار) صبح کا اخبار ہنہینا

توتا: (ہنو: پھل۔ اینا: علامت اضافت۔ توتا: باغ) پھلوں کا باغ ہڈ گینا

بجمانا: (ہڈگو: بحری جہاز۔ اینا: علامت اضافت۔ بجمان: مالک) نا خدا

تاہل: پونن کڈم: (پون: پنا، سونا۔ کڈم: برتن) سونے کا برتن۔ اترن

کرتی: (اتر: دریا۔ کرتی: کنارہ) دریا کا کنارہ 'نا' کی علامت کا استعمال یہیں تک محدود

نہیں برصغیر کی کئی ایک دوسری زبانوں میں بھی اس کی مثالیں ملتی ہیں۔۔ دواڑی زبانوں میں 'نا'

کے علاوہ تا، ڈا، دا، اور را کے لاحقے بھی مختلف حالتوں میں اور مختلف زبانوں میں اضافی

علامتوں کے طور پر مروج ہیں جن میں کہ 'دا' کی علامت عمومیت کے ساتھ مستعمل ہے۔“

عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، ۱۹۷۲ء، ص ۱۷۴

عین الحق فرید کوٹی نے اس اقتباس آں ویکھنیاں نالے اس چ بیان کیے گئے باقی صدیقی نے شعراں ناں موازنہ کیمبل پوری نال کیتا ونجے تاں ای پوٹھوہاری ناہیں بل کہ کیمبل پوری ناں ای انگ اے۔ جد کہ خالص پوٹھوہاری تے کیمبل پوری فی ذیلی بولیاں چ بعض ضما، مفعولی تے زمانے فی مختلف حالتاں نے بیان چ بہوں سارا اختلاف اے۔ گندھارا فی قدیم ترین پٹی چھ تے کیمبل پورے چ علامت اضافت 'نا' مستعمل اے۔ جے اسی باقی اختلاف آں ہک پاسے رکھ کے عین الحق فرید کوٹی اوراں فی اس گل آں ہک منٹ آسے تسلیم کر گھنا جے خطہ پوٹھوہاریاں اوہ بولیاں جنہاں چ 'نا' فی علامت اضافت ناں استعمال ہونائے اس کر کے اُنھاں چ مرکزی پنجابی فی بنسبت قدیم عنصر موجود اے جیوں دوہے ماہرین لسانیات بی اس گل ناں دعویٰ کرنے ون جے برہوئی زبان دواڑی النسل ہون فی وجہ نال اس فی باقیات چوں وے تے اس چ 'نا' فی اوہ علامت اضافت پائی وینی جس نال تعلق قدیم زبان نال تے وت اسی اے گل زور دے کے آکھ سکے آں بی کیمبل پوری پنجابی نا ابتدائی تے قدیم انگ اے تے اس ناں تعلق دواڑی ٹبر نال اے۔ پر کدے اسی محمد آصف خان تے نظریے ناں نچوڑ کڈھ کے انسانی تاریخ فی جدید ترین ریسرچ آں سامنے رکھ کے ویکھاں تاں وت ای گمان ہونائے جے خطہ پوٹھوہار تے کیمبل پورنی ای پٹی جیہڑا انسان ناں سب توں قدیم تے پہلا مسکن اے اتھوں ای پنجابی زبان نیاں جڑاں پھوٹیاں ون ای اس خطے فی بولی قدیم ترین بولی اے جساں ویس صدی چ وادی چھ فی مناسبت نال چھا چھی ناں دتا گیا جد کہ ای بولی صرف چھ چ نہیں (حال) تحصیل اٹک نے کہیاں گراواں بولی وینی اے تے جساں ہن کیمبل پوری بی سداوینا۔ اس زبان آں کئی تحقیق کار ہندوی یا ہند کو بی آکھنے رے تے اس ناں زمانہ کئی ہزار سال قدیم

دسنے ون۔ دراصل ای زبان چھا چھی اے جہڑی گندھارا نی پٹی شامل علاقے نی قدیم ترین بولی اے۔ کیمبل پوری ناں گھیبی لہجہ چھا چھی نی بنسبت بیرونی لسانی اثرات¹¹ چ ریا اس آسے گھیبی بولی اُتے اعوان کاری، دھنی تے لہندا نے ملے جلے اثرات ضرور اُن برے ای کیمبل پوری نی ذیل چ بولی وینے آلی گھیبی ای سدی وینی اے۔

پنڈی گھیب ضلع اٹک کی ہک موجودہ تحصیل اے۔ اٹھارویں صدی چ ای علاقہ ریاست پنڈی گھیب اکھوانا ہیا۔ رقبے نے لحاظ نال ہک وڈی ریاست ہئی تے آس پاس نیاں ریاستاں چ خاص مقام رکھنی ہئی۔ باہتر تے فتح جنگ بھی اس ریاست نے حصے ہئے۔ شمال دئیں اس نے حد کالا چٹا پہاڑ تک ہئی۔ جنوب مشرق چ چکوال ناں بہوں سارا علاقہ اس ریاست چ شامل ہیا۔ مشرق چ اس نی اخیر لی حد چونترہ ہئی۔ جنوب مغرب چ لاوہ، دندہ شاہ بلاول کوٹ گلہ تے کئی ہور علاقے اس ناں حصہ ہئے۔ مغرب چ جنڈ، تراب تے اس نے آس پاس نے علاقے شامل ہئے۔

پنڈی گھیب نی تاریخ صدیاں پرانی وے۔ پنڈی گھیب توں کچھ میل دور میرا شریف چ بدھ مت نے آثار لبھنے ون۔ پنڈی گھیب چوں پتھر نے زمانے نے انسانی ڈھانچے نے آثار بھی لبھے ہئے۔ شروع چ اتھے مختلف قبیلے آباد رہیں جنہاں نے سردار مغل حکمران بابر نے غلبے توں بچنے آسے حملہ آوراں باز تے گھوڑیاں نے تحفے بھیجنے ہئے جس توں اُن انھاں قبلیاں اُتے مہربان ٹکے رہنے ہئے۔ اس علاقے چ جنجوعہ قبیلہ بہوں زور آور ہیا۔ انھاں نے زور آں کھڑاں مکایا۔ اس توں پچھے اعوان، جودھڑے تے گھبے آئے۔ مغلاں نے ابتدائی دور چ بھی اتھے نے قبیلے آپس چ لڑنے رئے تے تھوڑی ٹھوڑی مدت آسے اپنا غلبہ قائم رکھا۔ ۱۵۱۹ء جدوں بابر بھیرہ توں کابل واپسی تے اس علاقے چوں لنگھاتے پنڈی گھیب اس جاہگاں تے آباد نہیں ہئے جتھے ہن ای شہر آباد اے

اُس ویلے ای ابادی دریائے سواں نے کنڈھے تے اباد ہئی۔ گھپے تے جو دھڑے اس علاقے نے اہم قبیلے ون جنہاں نی تاریخ نے بارے چ بہوں کجھ لکھا گیا۔ پنڈی گھیب نا ناں اسی وجہ توں پیا بعد چوں اس علاقے نی بولی نا ناں بھی اسی مناسبت نال گھیبی پیا۔

”پنجاب میں اردو“ چ حافظ محمود شیرانی اوراں نا آکھناں وے جے مغربی تاریخ دانان پنجابی آں دو حصیاں چ تقسیم کر دتا۔ مشرقی حصہ نی زبان نا ناں ’پنجابی‘ تے مغربی حصہ نی زبان آں ’لہندا نا ناں‘ دتا گیا۔ سابق ڈپٹی کمیشنر اٹک سی سی گار بیٹ نی کتاب ”اٹک گزیٹیر“ ۱۹۳۰ء نے مطابق کیمبل پورے نی بولی آں ڈاکٹر گریسن ”لہندا“ نا ناں دتا۔ اس چ ای بھی دسا گیا جے اس ضلع نی زبان راو لپنڈی تے جہلم نے علاقیاں چ بولی ویںے آلی پوٹھوہاری لہجے توں وکھری اے۔ کیمبل پورے نی ای بولی چھ تے اٹک نے کنیاں گراواں چ ہکی لہجے نال بولی وینی اے۔ گندھارا تہذیب نی پٹی چ شامل چھ تے اس علاقے تے بولی نی تاریخی حیثیت توں انکار نہیں کیتا ونج سکناے۔ سابقہ بحث آں ساہنے رکھنیاں میں اسی نتیجہ تے پوہنچا جے کیمبل پوری چھا چھی بولی پنجابی ناں قدیم ترین تے ابتدائی انگ اے، نالے ہندوستان چ مسلماناں ناں استقبالی علاقہ تے حملہ آوراں نی گزر گاہواں نی وجہ توں اردو نال اس نے لسانی تے اشتراکی پہلو نمایاں ون۔ ای وکھری گل اے جے زباناں ہکی دوہے کولوں استفادہ کرنی ون جس نی وجہ توں ہک زبان نے لفظ دوی زبان چ رل مل وینین جیوں چھا چھی چ بی یونانی تے کئی دویاں زباناں نے لفظ مل وینین۔

مقامی بولی نی ذیل چ چندالی، گھیبی، جنگلی تے چھا چھی لہجے شامل اُن برے اسی کدے انھاں لہجیاں نی ونڈ کراں تاں وت چھا چھی تے گھیبی لہجے نی پورے ضلع توں ہٹ کے آپنی وکھری شناخت اے باقی ضلع نی زبان گھیبی تے چھا چھی نارلا ملا انگ اے جس چ چندالی لہجہ گھیبی نے زیر اثر اے تے جنگلی انھاں دوہاں نال لہجیاں نے زیر اثر اے۔

لسانی تے ادبی لحاظ نال اس ضلع نی سب توں امیر بولی چھا چھی اے۔ گندھارا نی پٹی چ شامل چھچھ نے اس علاقے آں ہندوستان نی تاریخ چ بہوں اہمیت رہی۔ شمالی ہندوستان نے قدیم قبائل نے دور نیاں جنگاں توں گھسن کے مغلاں نے عہد تک اس علاقہ آں راہے آسے استعمال کیتا وینا ریا۔ سلطان محمود غزنوی تے راجہ انند پال ناں جنگی معرکہ، سکھ تے افغاناں نی لڑائی، نقلی شاہ شجاع نی کامل خاں نال خونی لڑائی بی علاقہ چھچھ نے میداناں چ لڑی گئی جس ناں ذکر تاریخ نیاں کئیاں کتاباں چ موجوداے۔

چھچھ نے نائیں نے بارے چ مختلف تحقیق کاراں اپنے اپنے نظریے قائم کیتے ون۔ زیادہ تر نے خیال چ اس علاقہ نی زمی دلدلی ہون نی وجہ نال اس ناں چھچھ رکھا گیا کیوں جے یونانی زبان چ چھچھ ناں مطلب دلدلی زمی بناوے۔ سکندر خان نے مطابق روالپنڈی گزیٹیئر ۹۲-۱۸۹۳ چ چھچھ آں پشتو نے لفظ چ نال جوڑا گیا جس ناں مطلب جزیرہ یا دلدل بنا ہیا۔ غرض ای بی پرانے وقتاں چ چھاج، چج، چھاپ یا شش جے لفظاں توں چھچھ بن گیا۔ کئیاں ناں ای آکھناوے جے سکندر اعظم جدوں دریائے سندھ آں پار کر کے اس علاقے چ قدم رکھا ہیا تاں اس ناں شش پیا جو بعد چوں چھچھ بن گیا۔

انک گزیٹیئر ۱۹۳۰ء چ دسا گیا بی آثار شناساں نے مطابق اس ناں چھکشا (chuksha) ہیا تے ای پہلی صدی عیسوی چ ٹیکسلانی سلطنت چ شامل ہیا تے کئی صدیاں تک اسی سلطنت ناں حصہ ریا جس ناں جدید ناں ہن چھچھ اے۔

پنجابی زبان تے کم کرن والے کھوجیاں اس بولی چھاچی نے حوالے نال کئی مفروضے قائم کیتے۔ محمد آصف خان، ڈاکٹر شہباز ملک، ڈاکٹر احمد حسین تے سلیم خان گھمسی جے لسانیات نے ماہراں بی بہوں غلط تے غیر مصدقہ اندازے لا کے چھا چھی بولی نے نویکلے انگ تے اس نی اہمیت آں سمجھنے چ کئی غلط فہمیاں پیدا کیتیاں ون۔ انھاں

ساری غلط فہمیاں فی ردچ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد اوراں علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی نے ایم فل سطح نے نصاب آسے ہک بھرواں مقالہ لکھ کے چھا چھی بولی ناں لسانی تے ادبی جائزہ پیش کیتا۔ جس چ اُنھاں علاقہ چھچھ نی تاریخی اہمیت تے پس منظر نے نال قدیم گندھارا تہذیب فی راج دھانی نے علاقے چوں پھٹن آلی چھا چھی بولی نے آس پاس نیاں دوئیاں بولیاں پوٹھوہاری تے ہندکو نے چھا چھی بولی نال اختلافی تے اشتراکی پہلو آں اُتے تفصیلی گل بات کر کے چھا چھی بولی نے نوکلے انگ ناں اُنھاں بولیاں کولوں نکھیرا کر کے دسا۔ ای کتاب کیوں جے گھیبی تے چھا چھی نے لکھاریاں ناں تذکرہ وے اس توں اتھے کتاب فی ضرورت آسے ڈاکٹر صاحب فی چھا چھی بولی چوں گھیبی تے چھا چھی ناں نکھیرا پیش کیتا وینا پیا جس نے بارے ڈاکٹر صاحب لکھنیں۔

”چھا چھی۔ گھیبی اختلافات:

۱۔ چھاچی میں ماضی بعید کی شناخت ہیا، ہئی، ہئے وغیرہ سے ہوتی ہے جب کہ گھیبی میں ایہا، ایہی، ایہے وغیرہ مستعمل ہیں۔ مثالیں دیکھیے:

چھا چھی: اوہ نساہیا۔ جاکت پڑھنے ہئے۔ اوہ روئی ہئی۔

گھیبی: ہونسا ایہا۔ جاتک پڑھنے ایہے۔ ہو روئی ایہی۔

۲۔ چھا چھی میں اسم اشارہ الف سے شروع ہوتا ہے جب کہ گھیبی میں ’ہ‘ سے۔
مثالیں دیکھیے:

اردو	چھاچی	گھیبی
یہ	ایہہ	ہی
وہ	اوہ	ہو

اس	اس	ہس
ان	ایہناں	ہناں
اُن	اوہناں	ہُناں
اسے	اسآں	ہسا نہہ
اُسے	اُساں	ہُسا نہہ

۳۔ چھا چھی اور گھیبی بولیوں میں بعض ضمائر کا اختلاف پایا جاتا ہے۔ جیسے:

اردو	چھاچی	گھیبی
ہمارا	ساڈا	اڈا
تیرا	مہینڈا	توہنڈا
تمہارا	تُساں نا	مڈا
تمہیں	تُساں	تُسا نہہ
تجھے	تینوں	تُو آنہہ
تُو	تُوں	مُدھ

۴۔ گھیبی بولی میں ماضی شکئیہ، ماضی تمنائی اور فعل حال میں فعل حال کے آخر میں اکثر 'الف' سے پہلے 'ی' کا اضافہ ہوتا ہے جب کہ چھا چھی میں یہ اضافہ نہیں ہوتا۔ جیسے:

ماضی شکئیہ:

اردو: اُس نے لکھا ہوگا۔ تُو نے پڑھا ہوگا۔

گھیبی: ہُس لکھیا ہوئی۔ مُدھ پڑھیا ہوئی۔

چھا چھی: اُس لکھا ہوسی۔ تُوں پڑھا ہوسی۔

۱۱

ماضی تمنائی:

اردو: وہ کھاتا۔ میں سمجھتا

گھیبی: ہو کھینا۔ میں سمجھینا۔

چھا چھی: اوہ کھانا۔ مائیں سمجھانا۔

فعل حال:

اردو: وہ گاتا ہے۔ میں سوچتا ہوں

گھیبی: ہو گینا وے۔ میں سوچینا واں

چھا چھی: اوہ گانا وے۔ مائیں سوچنا واں۔

۵۔ چھا چھی میں حروف تشبیہ ونگو، وانگن، ونگن، ونگوں استعمال ہوتے ہیں جب کہ گھیبی میں 'آ' حرف تشبیہ ہے۔ مثالیں دیکھیے:

چھا چھی: گھوڑے وانگن نسا۔ چنے ونگو سوہنا۔ توے ونگوں کالا

گھیبی: گھوڑے آرنساں۔ چنے آرسوہناں۔ توے آر کالا

۶۔ گھیبی میں اڑلام (لام اور رے کی مخلوط آواز) اکثر لفظوں میں شامل رہتی ہے جب کہ چھا چھی میں یہ صورت دکھائی نہیں دیتی۔ مثالیں:

چھا چھی: ہل۔ کھل۔ پنخالی۔ نالی۔

گھیبی: ہل۔ کھل۔ پنخانی۔ نالی۔

(اڑلام کی علامت 'ل' کئی پنجابی ماہرین لسانیات کی تجویز کردہ ہے)۔

(ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد، چھا چھی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک، دسمبر ۲۰۰۴ء ص ۲۲)

جندالی بولی:

جندالی بولی تحصیل جند نیاں باراں تحصیلاں جند، چھب، لنگر، تراب، مکھڈ، تھٹھ، ناڑہ پنڈ سلطانی، بسال مٹھال، سکھری، کھنڈا تے جاباچ بولی وینی اے۔ اس بولی اُتے اس نیاں قریبی بولیاں گھیبی تے چھا چھی نے ملے جُلے اثرات اُن۔ گھیبی تے جندالی انھاں دوہاں بولیاں نے بہوں سارا اشتراک اے۔ جیوں

اردو	گھیبی	جندالی
یہ	ہی	ہی
وہ	ہو	ہو
اُس	ہُس	ہُس
انہوں نے	ہُنّاں	ہُنّاں
ہمارا	اڈا	اڈا
تیرا	توہنڈا	توہنڈا
تمہارا	ہنڈا	ہنڈا
تمہیں	توانہہ	توانہہ

ابھجوں ای انھاں دوہاں بولیاں گھیبی تے جندالی وچ ماضی مطلق، ماضی قریب، ماضی شکّیہ، ماضی تمنائی تے فعل حال وچ فعل نے اخیر وچ الف توں پہلوں 'ی' ناں اضافہ کیتا وینا وے۔ جیوں

ماضی تمنائی	ماضی شکّیہ	فعل حال
اردو	میں نے لکھا ہوگا	میں کرتا ہوں
گھیبی	میں لکھینا	میں کرینا

جندالی میں کھینا میں لکھیا ہوسی میں کرینا
ماضی بعید آسے گھیبی تے جندالی بولی چ اشتراک پایا وینا وے 'تھا' 'تھے' 'تھی' وغیرہ
آسے جملے نے اخیر چ ایہا، ایہی، ایسے ناں استعمال ہونائے جیوں۔

اردو وہ روتا تھا آمنہ پڑھتی تھی بچے بھاگتے تھے
گھیبی ہو رونا ایہا آمنہ پڑھنی ایہی جاتک نسنے ایسے
جندالی ہو رونا ایہا آمنہ پڑھنی ایہی جاتک نسنے ایسے
جد کہ گھیبی تے جندالی چ حروف تشبیہ نے معاملے چ جنڈنی پٹی چ شامل کچھ گراواں چ
اختلافی صورت موجود اے۔ بسال مٹھال، ناڑہ، پنڈ سلطان، سکھری تے کھنڈا چ تشبیہ
آسے آنگن (آ۔ن۔گ۔ن۔ڑ) استعمال ہونائے مثال نے طور تے:

برف کی طرح ٹھنڈا شہد کی طرح میٹھا چاند کی طرح خوبصورت
برفاں آنگن ٹھنڈا ماکھو آنگن میٹھا چنے آنگن سوہنا
جد کے جنڈ تے اس نے قریبی گراواں چ حرف تشبیہ آسے 'اُن' (اُن۔ن۔ڑ) استعمال
ہونائے۔ جیوں

برف کی طرح ٹھنڈا شہد کی طرح میٹھا چاند کی طرح خوبصورت
برفاں اُن ٹھنڈا ماکھو اُن میٹھا چنے اُن سوہنا
جنڈالی بولی چ کچھ جملے ویکھو:

توانہہ سمجھیناں پیاں مینڈھی گل میڈی سمجھاں چ نیس آونی
تھلائیں کیوں پے تکلینا مونہہ اتائیں کر
کدائیں اڈے پے بی آونجوا

جندالی بولی چ ججے تک کوئی ادب تے تخلیق نہیں ہو یا برے جنڈ نے نوید احمد ناں جندالی بولی چ مکالمہ ویکھو جساں اسی جندالی بولی فی مثال آسے پیش کر سکے آں۔ ای وکھری گل اے بھئی اس چ بی جندالی ناں خاص لہجہ پوری صحت نال نہیں ملنا برے اس توں جندالی بولی نے بعض ضمائر تے لہجہ نال واقفیت ضرور ہو سکئی وے۔

پیو (والد) ”بالیا چاہ پیو اسوہنی جئی کر کے۔ میٹھا ذرا گھٹ پائیں بہوں منڈھ رکھیناں“
 بالا ”چنو چ میٹھا بہوں پا چھوڑینا، ہانڈی چ مرچاں بہوں پا چھوڑینا تے آٹے چ لنوڑ بہوں پا چھوڑینا۔ ہی تے تسانہ نظر آونا برے اج مہینہ ہو گیا مینڈا گھار خراب ہو یا پیا۔ اوہ تے تسانہ نظر نہیں آونا۔“

پیو (والد) ”پیو نال ناں مود پے لا بالیا، گھن آن ناں غریبی آں۔ لاہور کوئی ایڈے دور اے۔“

بالا ”آپے گئی ناں۔ آپے آراہی۔ بالاتاں نہیں وینا۔“
 پیو (والد) ”ہاں تینڈا کیہڑا کوئی وڈھ نکلے اے۔ اگلیاں تے مینڈھے مونہیں کچھے چنے جی دھی دتی۔ نہیں تاں توں تے سارا جنڈ پھراں تہاں کوئی گتی وی نہیں دینا ہیا۔“
 بالا ”کچھلے داہ سال لاں توں تہاں ایہا طعنہ سڑینا پیا واں۔ اسی توں الیکشن چ کھلونے نا فیصلہ کیتا، تھی گتی فی گل کرینے ہو۔“

پیو (والد) ”اوہیرا ایویں ناں جھلا بن۔ اڈاوی وٹ ضایع کر یسیں۔“

بالا ”تڈی مرضی جساں مرضی وٹ دو۔ میں کوئی تساں آکھا مانہہ وٹ دو۔“

پیو (والد) ”ہس ٹایم کور آ گیا بھائی۔۔ توں کدور بالیا“

بالا ”بالا اپنے گھار آ گیا۔ جتھوں جدن تہاں دل ہو یا تساں بڑت کر کے کڈھ چھوڑا۔ برے

والدین او۔۔ اباجی مانہہ ماف کردو۔ میں بہوں گستاخیاں کیتیاں بہوں دل دکھایا تہاں۔“

پیو (والد) ”خیر اے“

بالا ”خیر کسرٹساں بی کوئی ننیں چھوڑی۔ جتھے یڈاوس لگا جتنا یڈے کولوں ہوسکا تلساں
مانہہ بڑت کیتا، تلساں مینڈھے جھنڈے چاڑین۔ بھلاوت بھی والدین ہیو یڈا حق بننا جج
مرضی کرو۔ آخر نکا جیا پال پوس کے وڈا کیتا نے“

پیو (والد) ”اڈا حق بننا ایہا“

بالا ”سوہنا حق ادا کیتا نے۔ باراسالاں نال ہیاں جدن میں گھروں نکلاں۔ ملتانہ حیدرا
باداں وچ رُل رُل کے مزوری کرینا ریاں۔ بھلا خیر اے آخر تسی والدین ہیو۔ چنگای سوچا
ہوسو ننیں۔“

پیو (والد) ”کشور آں گھن آن“

بالا ”یڈی سوئی ہلے کشور تے کھلی۔۔ چلو یڈی آخری خاہش بی پوری کرینا۔“

جنگی بولی:

جنگی بولی بنیادی طور تے گھسی تے چھا چھی (کیمبل پوری) نے ای زیر اثر اے۔ ای
تحصیل فتح جنگ تے اس نے چواں پاسے نیڑے تر یڑے و سنے گراواں وچ بولی وینی اے
اساں اسی ہکا لہجہ ہونے نی وجہ نال جنگی لہجہ آکھ سنے آں۔ اس توں ہٹ کے ای لہجہ بدل
ویناے تے مختلف گراواں وچ ہک وکھری صورت حال نظر آئی اے جساں کسی صورت بی
ہک ای لہجہ قرار ننیں دتا وئج سکنا وے۔ ایہجوں بی آکھا وینا ہی ہرداہ وی کلومیٹر نی دوری
تے لہجہ بدل وینا۔ میں سمجھنا ویاں کہ اساں نے پورے ضلع نے صرف دو ای بنیادی لہجے گھسی
تے چھا چھی ون جنہاں نی آپنی ہک وکھری شناخت اے۔ تے باقی ضلع نی سارے ضلع نی

بولی انھاں دوہاں لچھیاں نے زیر اثر ای اے۔ جیوں

اردو: یہ۔ وہ۔ اس۔ اُس۔ اُنہیں۔ اُسے۔ آپ کو۔ میرا۔ تیرا۔ تجھے¹¹

جنگی: ای۔ اوہ۔ اس۔ اُس۔ اُنھاں۔ اُساں۔ اُساں۔ مینڈھا۔ مینڈھا۔ تھداں

ایکوں ای جہڑے گراں گھیبی نی پٹی نال لگنے ون اُنھاں چ ماضی مطلق، ماضی قریب،

ماضی شکہ، ماضی تمنائی تے فعل حال چ فعل نے اخیر چ الف توں پہلوں (ی) ناں اضافہ

کیتا وینا، جیوں: میں کھینا، میں لکھیا ہوسی، میں کرینا۔۔۔ وغیرہ

تے تحصیل اٹک نی پٹی نال لگنے گراواں چ ماضی نیاں اُنھاں تریاں حالتاں چ فعل نے اخیر

چ 'ی' ناں کوئی اضافہ نہیں کیتا وینا۔ جیوں چھا چھی بولی وچ استعمال ہونائے: میں کھانا، میں

لکھا ہوسی، میں کرنا۔۔۔ وغیرہ

ماضی آسے بی اسی گل آں ساہمنے رکھساں بئی گھیب نی پٹی نال رلنے گراواں چ

(ایہا) جد نے اٹک نی پٹی نال رلنے گراواں چ ماضی آسے (ہیا) بولا ویسی۔ جیوں: اوہ

آکھنا ہیا، آمنہ پڑھنی ہی، جاکت نسنے ہے۔

حرف تشبیہ آسے جنگی بولی (آنگن) ناں لفظ استعمال ہونائے۔ جیوں: برفاں آنگن

ٹھڈا، ماکھو آنگن میٹھا۔ وغیرہ

JALALI

اڑنوں آلے کجھ لفظ:

11

کون	کون	جانا	وینا
اپنا	اپنا	خوبصورت	سوہنا
پانی	پانی	بیٹھنا	اجنا
کھانا	کھانا	بین	وین
اب	ہن	چلنا	ٹرنا
اپنے	آپنے	آنا جانا	آنا وینا
کہنا	آکھنا	تنگ آ جانا	اک وینا
کی طرح	وانگن	اولے	ایہن
سامنے	سامنے	قے کرنا	بوکنا
دیکھنا	ویکھنا	غبارہ	بھکانا
مکھن	مکھن	توڑنا	بھدنا
آنا	آنا	لٹکنا	لڑکنا
اپنی	آپنی	پونچھنا	پوہجنا
شوہر	جنا	ناپنا	کچھنا

اکھان:

من حرامی تے جُتتاں نے ڈھیر	اُنھاں کُتاواؤ آں بھونکے
کھوتی کولوں تھڑا بھارا	ذات فی گوکلی تے تھماں نال اڑیکے
دُدھے فی تریہہ پانیے نا نہیں لہنی	سوہرے گھار جوانی گتے فی جائی
گھرے ناں پیر لو ہکا ہونائے	جانے آلی کولوں دائی اُباہلی
جھتے بیڑی دُبے حاجی شاہیا وچ	ماء مولی تے پیو پیاز پُتر جم پیا شاہ نواز
کُتا گتے ناویری ہونا	سیک اُتھے ہونا جتھے اگ لگے
رن پرانی تے انھے آں بھوانڑی آئی	اُنھے آں کیہ لوڑاے، دواکھیاں
کنے آں چھوڑ کے کتے کچھے نسنا	پسے ناڈرا سوتری کولوں بی ڈرنا
کتھے رُمیاں تے کتھے خدا	اُٹھنا سکاں تے مل مل ماراں
اگے ڈھن پلٹ ہی اُتوں کتے موتر گئے	ڈلھے بیراں ناہلے بی کجھ نہیں گیا
چن چڑھے تے ہر کیں آں دسنا	دُورے نے ڈھول سہانے
میں سمینڈیاں نمازاں پڑھاں توں مینڈے	جساں رب رکھے اُساں کون چکھے
گوزے بھنیں	
اندرا ی سچ تے کوٹھے چڑھ کے نچ	جیہڑے اُتھے بھیڑے اوہ لہور بی
	بھیڑے
کُتا گتے ناویری ہونا	کر مزوری تے کھا چوری
گکچھ چایاں ڈھینا	راہ وینی اے بلانی آگل لگ
جنھاں کھا بدیاں گا جراں ڈھڈا اُنھاں نے پیر	پیٹ نہ پینیاں روٹیاں تے سھے گلاں کھوٹیاں

سستالایائی تے بھاہ نئیں پُچھائی مندیاں ناں	کمانوں نکا تیر تے زبانوں نکلی گل مُرنئیں آنی
ماء جے نا جے پُتر کوٹھے نال پلے	باہرے نی ساری تے گھرے نی ادھی [†]
چوروں کولوں پنڈا ابا، ہلی	وگنے داندے آں چکا

رشتیاں نے ناں:

باپ	اجی، پیو، ابا	بھائی	بھرا، لالہ
ماں	ماء، بے بے	بہن	بھین
بیٹا	پُتر	بہنوئی	بھنیا
بیٹی	دھی	ہم زلف	ساندھو
خالہ	ماسی	پھوپھا	پھپھڑ
خالو	ماسر	جھٹانی	جھٹانی
خالہ زاد	مسیرا	نند	نینان
چچا	چاچا	سسر	سوہرا
چچا زاد	داد پوترا	ساس	سس
چچی	چاچی	سوتن	سوکن
خاوند	جنا	بیوہ	رنڈی
داماد	جواترا، جوائی	پوتا	پوترا

بہو	نونہ	نواسا	دوہترا
پھوپھی	پھپھی	عورت	تریمت
بیوی	زنانی، رن	سوتیلہ باپ	مُتر یا پیو
بھتیجا	بھتر یا	سوتیلی ماں	مُتر کی ماء

بدن نے حصیاں نے ناں:

آنکھ	اکھ	دانت	دند
کان	کن	ٹھوڑی	کھاڑی
ناک	نک	گردن	گچی، منج
ہونٹ	ہوٹھ	گال	کھا کھاں
زبان	جیھ	آنت	آہنڈر، آندُر
ایڑی	گھری	پیشانی	متھا
ران	پٹ	گھٹنا	گوڈا
ٹخنہ	گٹھ	بھویں / اہرو	پر بھٹے
پنڈلی	پونی	پلکیں	پپلیاں
منہ	مونہ	بال	وال
گہنی	آرک	ہتھیلی	تلی

مہینیاں نے ناں:

جیٹھ	جیٹھ	کاتک	کاتک
بیساکھ	وساکھ	مگھر	مگھر
ہاڑ	ہاڑ	پوہ	پوہ
ساون	سون	ماگھ	مانہہ / ماہ
بھادوں	بھدرا	پھاگن	پھگن
اسوج	اٹو	چیت	چتر

لوک ادب ماہیے:

☆ پانی جھول کے پیتا ای
ماہی نیاں سنگتاں مانہہ پر دیسی کیتا ای

☆ کوٹھا کڑیاں تے
آ کے مل ماہیا جند سیتیاں گھڑیاں تے

☆ میں کھلی کھلو گئی آں
ہک تیرے بے پچھے جھلی کھلی ہو گئی آں

☆ سُرخِ رضائیاں فی

توڑیں نہ چن ماہی اسماں اوکھیاں لائیاں فی

۱۱

☆ میرا ماہیا بھدری ناں

نکا نکا سر دُکھنا دم پادے نظری ناں

☆ تار مگیشاں فی

بڑی برباد ہوئی میری جندڑی عیشاں فی

☆ چن چڑکے کھل گیا

تھوڑی جی میں وگڑی ماہیا سارا وگڑ گیا

☆ پلا نچوڑ آئی ایں

لگی لگی ہُن پھر سیس توں ماہیا ٹوڑ آئی ایں

☆ کوئی بُور پھلا ہیاں ناں

ساڈے وانگوں دل ہووی پتا لگی وے جدائیاں ناں

☆ چاندی نے چار گھڑے

کلمہ پڑھ بابو گڈی اٹکو پار چڑھے

☆ حسنہ کول لاڈیرا

۱۱

متھے توں پرت بودی تیرے متھے اُتے ناں میرا

☆ نیلے وچوں راہ نکلے

جدوں تیری یاد آوے ہر ساہ وچوں ہاہ نکلے

☆ چھری اُتے چھت پاواں

شالاند اں پتر ملے میں سونے ناں گٹ پاواں

☆ سب نکلے تیر ہو کے

جدوں من ہُسرے ماہیا ملے فقیر ہو کے

☆ سگرٹ پینے او

اساں سوا ماہیا شُسی لکروں جینے او

☆ سرچڑا رنگنی آں

کھلی دربار اُتے ہک ماہیا منگنی آں

(ساوی سر نیلے چوں)

بولیاں

۱۱

جگ ڈھونڈنائے پیہلیاں وانگن
میں بچ رکھاں کتھے کج کے

○

گھار آپ وسانے پینن
نی لوکاں اُتے نہیں وسنے

○

تینڈھے آپ حوالے کیتی
میں جندڑی نی پنڈ بنھ کے

○

جدوں آپنا آپ پھرولا
میں مٹی ہويا بھر بھر کے

○

اج سچناں وٹایاں اکھیاں
ہن اُساں واسے کی اوپرا

○

اُساں بھورا بھورا جوڑ بنائی
تے دیوے نال جھگی سرگئی

(سید نصرت بخاری)

اس مضمون فی تیاری ورتیاں کتاباں

۱۱

- تزک جہانگیری، اعجاز الحق قدوسی، مجلس ترقی ادب لاہور، جلد ۱، ۱۹۶۸ء
- انجم رحمانی، ڈاکٹر، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ، الفیصل ناشران کتب لاہور ۱۹۹۸ء
- منظور الحق صدیقی، تاریخ حسن ابدال، ادبہ تحقیقات پاکستان لاہور ۱۹۷۷ء
- سید نواز علی، تذکرہ رؤسائے پنجاب، جلد دوم ۱۹۳۰ء
- حافظ محمود شیرانی، پنجاب میں اردو، مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد ۱۹۹۸ء
- سید محمد لطیف، تاریخ پنجاب، تخلیقات مزنگ روڈ لاہور، ۱۹۹۴ء
- سندباد جہازی، جدید جغرافیہ پنجاب، اردو اکیڈمی پنجاب لاہور، ۱۹۴۰ء
- قمر زمان، پنجاب، پنجابی اور پنجابیت، الحمد پبلی کیشنز لاہور ۲۰۰۳ء
- پروفیسر عزیز الدین احمد، پنجاب اور بیرونی حملہ آور، ظفر سنز لاہور، ۱۹۹۰ء
- نذر صابری، قصہ مشائخ، مجلس نوا درت علمیہ انک ۱۹۸۶ء
- سکندر خان، دامن اباسین، ملی کتب خانہ ویسہ ۲۰۰۴ء
- محمد نواز اعوان، تاریخ سرزمین انک ۲۰۰۵ء
- کرم حیدری، سرزمین پوشوہار، وفاق پرنٹنگ پریس راول پنڈی ۱۹۸۰ء
- سید شاہ کرا قادری، قلعہ انک بنارس، (مضمون) انک فیسٹیول ۱۹۹۲ء
- ارشدمحمود ناشاد، ڈاکٹر، چھا چھی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک ۲۰۰۴ء
- پروفیسر اشرف حسینی، انک قدیم و جدید تاریخ (مضمون) انک فیسٹیول ۱۹۹۲ء
- کپٹن ریٹائر عبداللہ خان، انک تاریخ و ثقافت (ترجمہ انک گیزٹیئر) ادارہ القلم انک ۲۰۱۲ء
- محمد آصف خان، پنجابی زبان دا پچھو کڑ، جون ۱۹۹۶ء لاہور
- عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، ارسلان پبلی کیشنز لاہور ۱۹۷۳ء
- ارشدمحمود ناشاد، ڈاکٹر، مہمان مدیر، تہماہی پنجابی ادب (انک نمبر) پنجابی ادبی بورڈ لاہور ۱۹۹۸ء
- میاں محمد اکرم، ساوی سر بیلے، پنجابی ادبی سنگت انک، ۲۰۰۲ء
- وکپیڈیا، آزاد دائرۃ المعارف
- حسین امجد، طاہر اسیر، جمالیات، (جنوری تا مارچ) جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۸ء
- سیماب، ارشد ملک، تذکرہ شعرائے انک، جمالیات پبلی کیشن انک ۲۰۱۲ء

شاعران ناتذکرہ

(چھا چھی لہجہ)

قاضی نادر دین

اردو فارسی، پشتوتے چھا چھی زبان نے شاعر قاضی نادر دین شمس آباد گرائیں نے رہنے والے ہے۔ انھاں نے سلسلہ نسب نے بارے چ راشد علی زئی لکھنے ون

”مولانا قاضی نادر دین بن قاضی جنگ باز بن سید ۱۸۰ء/ ۱۲۲۲ھ میں شاہ شجاع درانی کے عہد حکومت میں موضع نقارچیاں تحصیل غازی ضلع ہری پور (ہزارہ) میں پیدا ہوئے۔ آپ کا سلسلہ نسب چشتیہ کے معروف ولی اللہ خواجہ بندہ نواز سید محمد حسین گیسو دراز از چشتی (۸۲۵-۷۲۱ھ-۱۲۲۲ء مدفون، گلبرگ، حیدر آباد دکن) بن سید یوسف الحسینی سے جا ملتا ہے۔ آپ کا خاندان ”مشوانی سادات“ کے نام سے مشہور ہے، جو گندگر پہاڑ کے دامن اور اس کے قرب وجوار میں آباد ہے۔ معرکہ بالا کوٹ (۱۸۲۷/ ۱۲۲۲ھ تا ۱۸۳۱ء/ ۱۲۴۶ھ) کے بعد اس خانوادے کے ایک بزرگ قاضی جنگ باز قصبہ نقارچیاں، متصل غازی سے ترک سکونت کر کے شمس آباد علاقہ چھچھ میں آکر آباد ہو گئے۔“

قاضی نادر دین اپنے وقفاں نے بہوں منے وئے عالم ہے انھاں دین فی خدمت آں اپنی حیاتی ناں مقصد بنایا تے اس آسے اوہ علاقہ چھچھ نے دوئے گراواں چ دین فی تبلیغ آسے سدے وینے ہے۔ انھاں اپنے بزرگاں کولوں دینی تعلیم حاصل کیتی تے وت اس دینی سلسلے آں آپنی آنے آلی نسلاں تک پونچیا جس ناں فیض دو سو سالاں توں ہن تک جاری اے۔ انھاں فی اولاد چ مولانا غلام جیلانی، مولانا قاضی غلام ربانی تے مولانا قاضی فضل الہی بھی دین نے خدمت گاراں چ شامل ہے۔ انھاں نے ہک صاحبزادے مولانا قاضی غلام جیلانی دینی تعلیم آسے مدرسہ عالیہ رام پور چ داخل ہوئے جھتے مولانا ابو طیب مکی تے مولانا منور علی جے عالماں کولوں فیضیاب ہوئے تے کجھ چر اُتھے ہی پڑھایا تے وت مولانا کرامت علی جو پوری نے سلسلہ تبلیغ نال وابستہ ہو کے بنگال چلے گئے۔ ان نقشبندی سلسلہ چ مولانا سراج

الدین موسیٰ زئی شریف نے بیت ہے۔ مولانا جیلانی شریعت، طریقت تے کئی ہور دینی موضوعات اُتے پنجہ کتاباں لکھیاں۔ اگوں انھاں فی اولاد چوں مولانا انوار الحق [ؒ] تے مولانا زاہد الحسینی ہندوستان گیر شہرت حاصل کیتی۔ مولانا قاضی نادر دین اورراں آپنی شاعری آں بھی دین فی تبلیغ آسے ورتا انھاں ہک قلمی رسالہ ”پندنامہ“ ۱۲۷۲ھ ۱۸۵۶ء (بہ طرز سہ حرفی) یاد گار چھوڑا۔

ہدایت رب نے کیتی
وچ کمالے فی مسیتی

ہجری تھیں صدیاں باراں
ہور بہتر سال شماراں

روز جمعہ تے ماہ رمضان
فضل کریں توں یا رحمانی

فجری توں پیشی تک
ایہہ تکلیف میں جالی (۲)

ملا عبد المجید

ملا عبد المجید ناں تعلق علاقہ چھچھ نے گراں رحموں نال ہیا۔ اُوہک مذہبی خاندان نال تعلق رکھنے ہئے انھاں نے دادا کوہستان سوات توں ہجرت کر کے رحموں چ آڈیرے لائے ہئے۔ ڈاکٹر ارشد محمود نا شاد نے مطابق:

”ملا عبد المجید اپنے وقت کے معروف عالم اور شاعر تھے۔ آپ ۱۲۶۰ھ ۱۸۴۳ء کے لگ بھگ رحموں (علاقہ چھچھ) میں پیدا ہوئے۔ آپ کے آبا و اجداد سوات سے ہجرت کر کے چھچھ میں آئے۔ ملا عبد المجید رحموں کی مسجد میں امامت کا فریضہ ادا کرتے تھے۔ آپ نے لوگوں کے فائدے کی غرض سے عربی فارسی کی کتابوں میں شامل حکایت اور واقعات کا اپنی بولی میں منظوم ترجمہ کیا اور انہیں ’حکایت الابرار‘ کے نام سے ایک کتاب میں یک جا کر دیا۔“ ۳

انھاں نی جم پل کیوں جے ہک دینی گھار ہوئی اس آ سے انھاں ساری عمر دین نی خدمت ای کیتی۔ اُو اخیر لی عمراں تک اپنے گرائیں نی مسیتی نے امام رئے۔ انھاں اپنی شاعری آں بی لوکاں نی بھلائی آ سے ورتا۔ علاقے نے کھوج کاراں نے مطابق ای کتاب ۱۳۰۰ھ چ لکھی گئی۔ ملا عبد المجید اوراں نے ہک پوترے مولوی محمد سعید بھی اپنے وقتاں نے بگے وئے عالم تے شاعر ہئے۔ انھاں دین نی تعلیم اپنے دادا ملا عبد المجید کولوں ای حاصل کیتی تے ای انھاں ناں فیض ہی ہیا جے مولوی سعید اوراں بھی اپنی ساری حیاتی دین نی خدمت تے تبلیغ چ گزاری نالے انھاں بھی اپنے شعری وصف آں دین تے لوکاں بھلائی آ سے ورتا۔ ملا عبد المجید اوراں نی کتاب ’حکایت الابرار‘ ناں قلمی نسخہ حضور نے ”میرا کتب خانہ“ وچ محفوظ اے۔

پہلوں حمد خدا نوں آکھاں نال زباں
جس کیتی گُن فیکون تھیں کل مخلوق عیاں

جے چاہے تاں خلق نوں پل وچ کرے فنا
جے چاہے تاں مڑ دیاں پل وچ دے اٹھا

کناں باجھ سمیج ہے، اکھیاں باجھ بصیر
وچ ہنیرے روشنی ہر جا وچ خیر

نہ کوئی اس دی جاگھ ہے نہ اس کوئی مکان
ہر جاگھ موجود ہے اوہ قادر سبحان

(۴)

مولوی محمد سعید

انہاں نا تعلق کیمبل پور (اٹک) نی تحصیل حضور موضع رحموں نال ہیا۔ اٹھارویں صدی وچ اسی گرائیں چ محمد دین نے گھار جمے۔ انہاں نے دادا مولوی عبدالمجید پنجابی زبان نے پگے وئے شاعر ہئے۔ مولوی سعید اوراں دین انہاں کولوں ہی پڑھا۔ اس توں بعد سکولی تعلیم آسے داخل ہوئے برے صرف ترے جماتاں ہی پڑھیاں۔ گرائیں نے اس ان پڑھی دور وچ ترے جماتاں بی اپنی کچھ جاء رکھنی ہنیاں جے اس توں بعد ان گرائیں نے ہک اسکولے چ بہوں عرصے تک پڑھانے رئے۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد اپنی کتاب چھا چھی بولی چ انہاں ناں تذکرہ کرنیاں ہوئیاں لکھنے ون:

”مولوی محمد سعید قصبہ رحموں (چھچھ) کے رہنے والے تھے آپ ۱۸۶۷ء میں محمد دین کے گھر پیدا ہوئے آپ کے مولانا ظفر علی خان اور پیر مہر علی شاہ گولڑوی کے ساتھ نہایت اچھے تعلقات تھے۔ آپ کا صرف ایک ہی مطبوعہ کتابچہ ’کرامت‘ جی بابا اٹک والا ملتا ہے جس میں آپ نے اٹک قدیم کے معروف بزرگ جی بابا اٹکی کی کرامات کو پنجابی میں نظم کیا ان کی زبان میں چھا چھی کا مخصوص رنگ چھلکتا دکھائی دیتا ہے۔“ ۵

جدوں اسکول تو فارغ ہوئے تے مراڑیہ گرائیں نی مسیتی نے امام بنے تے اخیر لی عمراں تک دین نی خدمت وچ لگے رئے۔ مولوی محمد سعید اوراں فارسی، اردو، پنجابی تے کیمبل پوری نے چھا چھی لہجے وچ شاعری کیتی۔ انہاں نی تصنیف حضرت جی بابا اٹکی نی کرامت توں متاثر ہو کے ہندو عورت نے اسلام قبول کرنے ناں تذکرہ وئے۔ مولوی محمد سعید نے پوترے عبدالحی خاکی ناں شمار بی علاقہ چھچھ نے شاعراں چ ہونا ئے۔ مولوی سعید اوری سو سالوں نی عمراں چ ۱۹۶۷ء وچ رحموں چ موئے۔

۱۱

اس زمانے اندر بعضے عابد بن بن بہندے
 دُنہ یا کوئی بکرا لیاوے سچیاں اندر رہندے
 ظاہر شکل بزرگاں والی تسبی ست گز لمی
 علم شریعت جانن نامیں مارن جان نکمی
 ظاہر سبز لباس بناون سبزی کل پوشاکاں
 دل وچ گگڑ دَنے وِن کھاون خوب خوراکاں
 راہ فقیر دا جانن نامیں نہ عادت انساناں
 حسد بخیلیوں رجدے نامیں، سارے کم شیطاناں
 (۶)

○

آکھاں صفت خدا وند تائیں لکھاں حمد شائیں
 جس کن فیکونوں ظاہر کیتا قدرت سدا سائیں
 چوداں طبق تے دیہنہ چن تارے قدرت نال سنوارے
 خاطر نبی محمد سرور کیتے ایڈ پھارے
 کل خلاق اسدے نوروں ظاہر کیتی ساری
 پیدا کیتے سر جن ہارے کیا خاکی کیا ناری
 کوئی پیغمبر مرسل کیتے شان شریف ودھایا
 کوئی ولی کوئی قطب ربانے کسے نوں غوث بنایا
 (۷)

○

عمرائکاں والا

انہاں ناں محمد عمر ہیا برے پشور تے دُوئے علاقیاں ج اُنہاں فی مشہوری^{۱۱}
عمرائکاں والے نے نائیں توہی۔ اٹک قلعہ فی قریبی ابادی ملاچی ٹولہ گرائیں نے رہنے
والے ہئے۔ علاقہ چھچھ نے بزرگ محقق سکندر خان اپنی کتاب دامن اباسین وچ عمرائکاں
والا نے بارے لکھنے ون:

”اصلی نام محمد عمر تھا۔ اٹک کے نوجی گاؤں ملاچی ٹولہ کارہنے والا تھا بدیں وجہ عمرائکاں والا
کے نام سے مشہور ہوا۔ ہندکو زبان میں چار بیتہ کہا کرتا تھا۔ تاریخ پیدائش ۱۸۹۶ء
ہے، تاریخ وفات کا وثوق سے علم نہیں۔ لہما قد ہونے کی وجہ سے بعض لوگ انہیں عمرنگلو بھی
کہتے تھے۔ جناب رضا ہمدانی نے اپنی کتاب ’ہندکو چار بیتے‘ میں ان کا کلام دیا ہے۔ یہ
کتاب ۱۹۷۸ء میں لوک ورثہ اسلام آباد کی طرف سے شائع کی گئی ہے۔“^۸
عمرائکاں والے پشور نال تعلق رکھنے آ لے ہندکو زبان نے مشہور شاعر استاد فقیر جیلانی نے
ہک ہندو شاگرد دنی چند آں چار بیتے نے مقابلے ج ہر ادا تہیا۔ اس بار نے نتیجے ج استاد فقیر
جیلانی عمرائکاں والے نال مقابلے آ سے پشورتوں ملاچی ٹولہ آئے تے عمرائکاں والے واں
ہرا کے اپنے شاگرد دنی ہارنا بدلا گھدا۔ اس توں کچھے عمر استاد فقیر جیلانی فی شاگردی قبول
کر گھدی ہئی۔

عمرائکاں والے فی مادری زبان تے ہندکو تے چھا چھی نار لا ملا اثر ہیا، اس واسے
اُنہاں فی شاعری تے اساں ہندکو زبان نا اثر نمایاں نظر آناوے برے کیمبل پوری زبان
نے چھا چھی لہجے ج بی چار بیتے ملنے ون۔

۱۱

کالی زلف پیچ دارنی سوہنے سینے اتے لکلی
کالی کالی زلف تیری اے ال ول نی

سپنی دے وانگ پئی وچ گل نی
نال سیاں داوی ڈار، سرتے دودھ بھری مٹکی

کالی زلف پیچ دارنی سوہنے سینے اتے لکلی
سیاں دے نل جاویں، چھما چھم نی

عشتے دے خیال گاویں، تو دم پدم نی
پتلی پدم دسیں نال عاشق ویکھدیاں سرچکی
کالی زلف پیچ دارنی سوہنے سینے اتے لکلی

(۹)

سید مہتاب شاہ

شاہ اوری بہوں وڈے عالم دین ہے۔ مقامی روایت نے مطابق اوہ صاحب دیوان شاعر ہئے تے اُنھاں ناں شمار چار بیتہ گو شاعراں چ ہونائے۔ اُن اردو تے پنجابی وچ شعر آکھنے ہئے تے اُنھاں نے چار بیتے فی ہک کتاب ”آمین ختم قرآن شریف“ ہئی۔ سید مہتاب اوراں نے بارے چ علاقہ چھچھ نے بزرگ محقق سکندر خان دامن اباسین چ لکھنے ون:

”آپ کا تعلق شمس آباد سے تھا۔ آپ ایک بلند پایہ عالم دین اور ولی اللہ تھے۔ آپ صاحب دیوان شاعر تھے لیکن آپ کا دیوان ناپید ہے۔ البتہ ایک کتاب ”آمین ختم قرآن شریف“ بزبان ہند کو موجود ہے۔ آپ کا کلام اردو اور ہند کو چار بیتوں پر مشتمل ہے، آپ کی رحلت ۱۹۱۵ء کے لگ بھگ ہوئی۔ آپ کی اولاد میں سے ایک نامور بیٹے کا نام سید ولات شاہ صاحب ہے جو وقت کے فصیح البیان عالم اور جامع مسجد اٹک شہر (کیمبل پور) کے خطیب تھے۔ دوسرے بیٹے کا نام سید چن پیر تھا جن کے ایک فرزند سید غلام عباس شاہ فاضل دوراں تھے تفنن طبع کے لیے شعر کہتے تھے۔ ان کی وفات ۱۹۷۳-۱۹۷۲ء میں ہوئی۔“ ۱۰

۱۱

بندگی تے لک بن فقیرا
روزی رب وہاب دینائی

نال سارے اسباب دینائی
ہکناں لیف مٹائیاں نی
ہکناں جھگیاں پائیاں نی

ہکناں نوں پیاز تے روٹی
ہکناں نوں کباب دینائی
نال سارے اسباب دینائی
(۱۱)

سید شاہ ولایت

سید شاہ ولایت نا اصل ناں سید محمود شاہ ہیا۔ ای شمس آباد گرائیں نے رہن والے ہئے انھاں نے بزرگ سید مہتاب شاہ اپنے وقتاں نے عالم دین تے شاعر ہئے۔ سید ولایت شاہ اوراں نے جمنے نے بارے چ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد ”ضلع اٹک دے پنجابی“ شاعر چ ۱۸۷۰ توں ۱۸۸۰ء ناعرصہ لکھاوئے۔ انھاں اپنے بزرگوں کولوں دین پڑھا۔ اس توں بعد اوہ رہنی عمراں تیں کئی جائیاں نی مسیتیاں چ امام رئے۔ کیمبل پور شہر نی جامع مسجد وچ بی امامت کرنے رنیں۔ گولڑہ شریف نے پیر مہر علی شاہ صاحب نے مرید ہئے۔

شاہ ولایت اوراں اردو تے پنجابی وچ شعر آکھے۔ انھاں نی لکھتاں وچ ”عرض شاہ ولایت“ ”ریاض شاہ ولایت“ ”بیاض شاہ ولایت“ ”بیوہ کی فریاد“ ”شراب کے لچھن“ نے علاوہ انھاں نے خطبیاں نا ہک مجموعہ بی شامل اے۔ ۱۹۳۹ء چ سید شاہ ولایت مومنین۔

میں تاں گھر گھر دیواں ہوکا
تسی سنو وے غافل لوکا

تساں کھاہدا ڈاہدا دھوکا
لوکو قرضوں جان بچاؤ

میری عرض کرو منظور، لوکوں قرضوں جان بچاؤ

ہو کے بدعت وچ مشغول
تساں کیتے خرچ فضول

۱۱

خفا ہو گئے رب رسول
لوکو قرضو جان بچاؤ

میری عرض کرو منظور، لوکوں قرضوں جان بچاؤ

کسے گھر وچ ہووے شادی
پیے خرچے نال ازادی

ہوئی شادی وچ بربادی
لوکو قرضوں جان بچاؤ

میری عرض کرو منظور، لوکوں قرضوں جان
بچاؤ (۱۲)

عبدالکریم

عبدالکریم کی جم پل علاقہ چھچھ نے گراں جلالیہ نی اے۔ انھاں نا شمار علاقہ چھچھ^{۱۱} نے اٹھارویں صدی نے چار بیتہ گوشاعراں وچ ہونا وئے۔ کیمبل پورے نے خالص چھاچھی لہجے وچ شاعری کیتی نے۔ بابا عبدالکریم نی شاعری ناں کوئی نمونہ تحریری طور تے نہیں ملنا پر انھاں نے چار بیتے اتھے نے مقامی بزرگاں نی زبانی نویں نسلاں تک پونچپین۔ چھچھ نے مشہور محقق سکندر خان اوراں اپنی ”کتاب دامن اباسین“ وچ انھاں نا ذکر کیتاے۔ ۱۸۴۳ء وچ جدوں علاقہ چھچھ وچ ٹڈی ول ناں فصلاں تے حملہ ہو یا جس نی وجہ توں علاقے نیاں فصلاں برباد ہو گئیاں ہنیاں۔ بابا کریم اوراں اس تباہی آں اپنے چار بیتے وچ بیان کیتا۔

مکڑی بے حساب دوئی پشی ملکھ گما گئی آ
ترئی رتی بھونڈی سب تراں کھکھڑی کھا گئی آ

مکڑی بے حساب سرے ملکھ تے غوغا ہوئی آ
خبر شنکاری تربیلے تے چوپا ہوئی آ

ماری وُس گھیبی کھاٹوی امر سرتے غربلا ہوئی آ
چھچھ نے درمیان سارا زور پونگے نا پا گئی آ
آ کھنائے کریم ملکھ بہوں سارا گما گئی آ (۱۳)

گلاب خان

انہاں نی مشہوری پنجابی شاعر نے طور تے بابا گلابا نے نائیں نال اے۔
 انہاں نی جم پل کامرہ گرائیں نی اے۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد اوری بابا گلاب نے خاندان
 تے حیاتی نے بارے پج لکھنے ون:

”بابا گلاب دا تعلق اعوان قوم نال سی تے اوہناں دے وڈے میاں نوالی توں ہجرت کر
 کے کامرہ ضلع اٹک وچ آباد ہوئے سن۔ بابا جی ایسے پنڈ وچ جمے۔ اوہناں دا جمن ورہا
 ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی توں کجھ پہلے دا اے۔ اوہناں دے والد داناں صوبہ خان تے
 دادے ہوراں داناں فقیر محمد سی۔ آپ دے دو چھوٹے بھرا وی سن۔ اک داناں محمد تے
 دو بے داناں حیات سی۔ بابا محمد وی پنجابی زبان دے گے شاعر سن۔ اوہناں کجھ زندگی
 کامرہ وچ گزاری۔ او تھے ای اوہناں داویا ہویا پھیر کجھ ایسے گھریلو واقعات پیش آئے
 جنہاں پاروں اک مشہور پنڈ ’کوا‘ نقل مکانی کیتی۔ او تھے ای واہی بیجی کرن لگ پئے۔“ ۱۴
 بابا گلاب کوئی بی سکولی تعلیم حاصل نہیں کیتی چٹے ان پڑھ ہون نے باوجود انہاں وچ
 ہک وڈے شاعر نی صفت ہئی۔ انہاں اپنی سہ حرفی وچ پنجابی نی مذہبی تے صوفیانہ روایت
 آں قائم رکھا۔ انہاں نی مشہور نظماں وچ ”چھچھ چوراسی“ تے ہر ونامہ نیں جیہڑیاں پہلی
 واری ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد اوراں پنجابی ادبی بورڈ نے پرچے ”تمنائی پنجابی ادب“ وچ
 چھاپیاں نیں۔ بابا گلاب نی انہاں نظماں وچ اُساں اپنے علاقے نی تاریخ، تے ثقافت
 نے بارے پج پتا چلناوے۔

۱۱

چھچھ چوراسی

قعلہ اٹک تے سہراں
ملاحی ٹولے نا گھن ناں

اگے جھک تے منصور
لنڈے ونج ماری تلوار

بدھا کابل تے قندھار
سمے دریئے نے چل سال

اگے قاضی تے جتیاں
تا جے باجے آں گھن ناں

کراں ویرو تے دھیا
بدھا ہوتی تے مردان (۱۵)

○

منظور عارف

منظور عارف نا ابائی علاقہ تے اکوڑہ خٹک اے پر اُنھاں اپنے نانکے گراں حضور ج ^{۱۱} یکم ستمبر ۱۹۲۴ء آں اس دنیا تے اکھ کھولی۔ جمن توں بعد او اپنے ماؤ پیونال اکوڑہ خٹک چلے گئے جتھے اُنھاں نی پڑھائی ناں مُڈھ رکھا گیا۔ پنجویں تک اکوڑہ خٹک نے ہک سکول ج پڑھا تے اس توں بعد ڈیرہ اسماعیل خان چلے گئے۔ ناویں جماتاں تک مختلف شہراں ج پڑھنے رہے۔ اس توں کچھے جدوں اپنے نانکے گراں مُڑ آئے تے وت گورنمنٹ انٹر کالج کیمبل پور (اٹک) توں میٹرک نا امتحان پاس کیتا۔

منظور عارف ہو راں سکول نے زمانے توں ای شاعری نا شوق پیا تے جدوں گارڈن کالج روال پنڈی گئے تاں ایہہ شوق جنون وچ بدل گیا تے اُنھاں شعر آکھنا شروع کیتا۔ اسی کالج توں ایف اے کیتا تے ہو ر تعلیم آسے اسی کالج نال جڑے رہے۔

۱۹۴۳ء ج گارڈن کالج نے طالب علم شاعراں ج منظور الہی سائر صدیقی نے ناں نال مشہور ہوئے اس ناں نال اُنھاں نا کلام گارڈن کالج نے پرچے وچ بی چھپنا رہیا۔ منظور عارف اپنے سنگی صادق صبوحی نال رل کے کالج نی ادبی محفلاں تے مشاعریاں نے اہتمام ج سب توں اگے نظر آنا ہیا۔ منظور عارف تلوک چند محروم تے استاد انجم رضوانی نی شاگردی کیتی۔

جمیل ملک بی اس زمانے ج گارڈن کالج وچ یار ہوویں نے طالب علم ہئے پر اوہ منظور عارف توں دو سال جونیر ہئے۔ منظور عارف نال جمیل ملک، طاہر حسن تے ظفر علی احمد نیاں ملاقاتاں استاد انجم رضوانی نے تیکے ”انجمستان“ تے شروع ہوئیاں جیہڑیاں بعد ج استاد ی شاگردی تے دوستی وچ بدل گئیاں۔۔۔ بعد چوں ہری پور ہزارہ توں قنیل شفقانی محلہ شاہ ندرج آ ڈیرہ الایا۔ قنیل شفقانی ناں شروع ج استاد حکیم شفقانی نے تکیے تے آناوینا ہیا جتھے ظفر علی احمد نی اُنھاں نال دعا سلام ہو گئی بعد چوں استاد انجم رضوانی تے استاد حکیم شفقانی اُنھاں دوہاں تکیاں

تے ملنے والیاں چ قاتل شفا فی بی رل گئے۔ منظور عارف اپنا ناں قاتل شفا فی نے مشورے تے منظور الہی سائر صدیقی توں منظور عارف رکھ گھدا، عبد الجلیل ملک (جمیل ملک) تے ظفر علی احمد (احمد ظفر) بن گئے۔ استاد انجم رضوانی تے استاد حکیم شفا فی نے تکیے توں ہٹ کے اُنھاں نیاں محفلاں راتی ویلے عبدالعزیز فطرت تے احمد ظفر نے گھار بی جمنیاں بنیاں جنھاں نے مکے ناکوئی ویلا وقت نیس ہونا بنیا۔

جمیل ملک اپنے ہک مضمون چ منظور عارف فی اُستادی تے ناقدانہ پکڑناں دسنیاں لکھنے نیں جے اوہ اساں دوستاں ناں کلام سننے ہویاں ہی ساڈے شعراں فی اصلاح کر چھوڑ نے ہئے ہور تے ہور کئی وار تے اوہ قاتل شفا فی نے شعراں تے بی فنی اتبارناں انگل رکھ چھوڑ نے ہئے کیوں جے اُنھاں وسیب چ گھدی وئی گل ہی خوش آنی ہئی۔ کالج فی زندگی نے اُس ویلے مشاعریاں فی بہوں ہگ ہئی تے منظور عارف ہوراں مشاعرے پڑھنے نا بہوں شوق ہیا۔ اوہ جگر مراد آبادی، احسان دانش، روش صدیقی تے ہور اسی قدے نے وڈے شاعراں نے ہونیاں گج وچ کے شعر پڑھنے تے داد لٹنے ہئے۔

منظور عارف ۱۹۴۵ء چ گارڈن کالج توں بی۔ اے فی ڈگری گھدی۔ بی۔ اے توں بعد محکمہ ایکسٹرنل اینڈ ٹیکسیشن چ نوکر ہو گئے ای نوکری اُنھاں ہک مہینے بعد چھوڑ دتی تے اس تو بعد لاہور چلے گئے تے ۱۹۴۹ء وچ گورنمنٹ کالج لاہور توں قانون فی ڈگری مکمل کیتی۔ ڈگری گھن کے اُنھہ کیمبل پور (اٹک) آ گئے تے اتھے ضلع کچہری وچ وکالت کرن لگ پئے۔ کچھ چر بعد اتھوں راول پنڈی چلے گئے۔ وکالت چھوڑ کے اُنھاں محکمہ مطبوعات چیمبر آف کامرس وچ بی کم کیتا تے جدوں دل اتھوں بی مندا پے گیا تے ریڈیو پاکستان وچ کم کرن لگ پئے۔ اُنھاں اپنی مقامی بولی چھاچھی وچ ریڈیو پاکستان واسے کئی ڈرامے لکھے جیہڑے اُنھاں وقتا چ بہوں پسند کیتے گے ہئے۔ اُنھاں نیں ریڈیائی ڈرامیاں چ ”پنڈیوں آئی لاری“ تے

”ویاہ“ خاص ہے۔ اردو تے چھا چھی بولی وچ شاعری نے نال نال کالم بی لکھے ۱۹۵۱ء وچ روزنامہ ”تعمیر“ راول پنڈی وچ ”مکتوب کیمبل پور“ نے نائیں نال کالم لکھے جس وچ انھاں مزدور تے مظلوم طبقے آسے اواز اٹھائی۔ اس توہٹ کے روزنامہ ”تعمیر“ وچ ای ”میرا کالم“ تے روزنامہ ”جنگ“ وچ ”محفلیں“ نے نائیں نال کالم لکھے جیہڑے انھاں فی سماجی تے صحافتی خدمت نا ثبوت نیں۔

۱۹۳۵ء وچ سجاد ظہیر، ہوراں ترقی پسند ادیبوں فی تنظیم ناں مڈھ لایا تے ڈاکٹر تاثیر، تے ملک راج آنند انھاں ناں ساتھ دتا، ہندوستان وچ اس انجمن آں ۱۹۳۶ء آں لکھنؤ کانفرنس وچ بنادتا گیا تے اس ناسب توں پہلا منشور لاہور وچ سجاد ظہیر، ڈاکٹر تاثیر، فیض احمد فیض تے صوفی تبسم ہوراں مرتب کیتا تے پریم چند اس کانفرنس وچ خطبہ صدارت دے کے ترقی پسند ادیبوں فی اس انجمن تے مہر لادتی۔ جدوں اس انجمن فی ہگ پورے ہندوستان وچ پنجاب سنڑیں کیتی گئی تے مولانا حسرت موہانی، احمد علی، کرشن چندر، بیدی، بلونت سنگھ، دیویندر اسر، دیویندر سیتا رتھی، علی سردار جعفری، ن م راشد، ساحر لدھیانوی، اسرار الحق مجاز، احمد ندیم قاسمی، جان نثار اختر، ظہیر کاشمیری، فارغ بخاری، ادا جعفری جے ادیبوں ایس دئیں مونہہ کیتا۔ منظور عارف وچ بی ہک روشن خیال تے ترقی پسند ادیب چھپاویا ہیا او بی ہور نویس شاعراں تے ادیبوں وانگوں ترقی پسند سوچ فی چھتری تلے استحصالی نظام نے خلاف اپنی شاعری وچ حق فی اواز بلند کیتی۔ جدوں اُن ایل۔ ایل۔ بی کرن آستے ایکسپریس اینڈ ٹیکسیشن فی نوکری چھوڑ کے لاہور گئے تے اس ویلے تک ترقی پسند تحریک نے دو دھڑے بن چکے ہئے۔ منظور عارف جدید اکھوانے والے ادیبوں نے دھڑے آں چھوڑ کے دوئے ترقی پسند ادیبوں نال رل گئے تے اس نے رنگ وچ نظماں، غزلاں لکھیاں۔ منظور عارف نا تعلق ہک پسماندہ علاقے نال ہیا تے انھاں فی اردو شاعری ہووے یا اپنے مقامی بولی چھا چھی وچ، انھاں فی شاعری نا خمیر اپنے علاقے فی

مٹی چوں اٹھا جیہڑی قومی تے افاقی شکل اختیار کر گئی۔ اس نئیں تچھے علاقے نی تاریخ، سامراجی نظام، زمیندارانہ تے طبقاتی جمع تفریق اے۔ ایہا وجہ وے جے اُنھاں اپنی شاعری^[1] تے تلے طبقے نئیں محنت کش تے مزدوراں نے استحصال نی چھک ہوئی تے اس ناذ گرا اپنے شعراں ج بی کیتا۔ منظور عارف جدوں چھا چھی بولی چ شعر آکھن لگے تے اُس ویلے تک اُن اردو شاعری چ ترقی پسند شاعر نے طور تے اپنے پیر جما چکے ہئے۔

اس دور چ ترقی پسند تحریک نابہ زور باقی ہیا۔ پاکستان نے کئی شہراں چ اس نیاں جڑاں پھیلیاں ویاں۔ پاکستان توں پرے ہندوستان نے شہراں الہ آباد، کانپور تے ہور کئی وڈے شہراں چ مولانا حسرت موہانی تے اُنھاں جے ہور ترقی پسند ادیبیاں کئی کانفرساں کیتاں۔ اس توں پہلے منظور عارف ۱۹۴۹ء چ لاہور چ ترقی پسند ادیبیاں نی کانفرس چ شامل ہوئے۔ جدوں اُن کیمبل پور (اٹک) مُڑ کے آئے تے ترقی پسند تحریک نا اتھے بی مڈھ لایا۔ اُنھاں نی پہلی چھا چھی نظم ”مینڈے منے آں بچاؤ“ سب توں پہلی واری ۱۹۵۰ء وچ ”امروز“ لاہور چ چھپی جساں بعد چوں ”نعمیر“ راول پنڈی بی پنجاہ نی دہائی چ چھاپا اس نظم ادبی حلقیاں چ بہوں ناں کمایا۔ اس نظم نئیں پس منظر چ بی منظور عارف ہوراں اپنے علاقے نی ثقافت، تلے طبقے نے مصیبتاں نے مارے لوکاں نی تکلیفاں، وڈیریاں تے ہماڑاں نی تفریق تے نویں نسل نی فکر آں محسوس کیتا، ظلم نے خلاف دوہائی تے استحصالی نظام چوں نکلنے نی فکر بی دتی۔ پروفیسر وسیم حیدر اُنھاں نی شخصیت تے مقالہ لکھ کے پنجاب یونیورسٹی چوں ایم۔ اے نی ڈگری گھدی تے غلام علی یاسر علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی توں ایم فل نی ڈگری آسے اُنھاں نے ”کلیات“ نی تدوین کیتی۔ اردو شاعری نی کتاب ”لہر دریا“ اُنھاں نی زندگی وچ احمد ندیم قاسمی چھاپی۔ منظور عارف ہوراں ہک وار راول پنڈی وچ دل ناں دورہ بی پیا ہیا۔ اس توں تچھے اُن بہوں کمزور ہو گئے ہئے تے فر کجھ سالوں بعد ۳۰ نومبر ۱۹۸۰ء نی ہک شامی اس دنیا توں ٹر گئے۔

منگیوا

فی میں کھڑ کھڑ ہساں
 گل کوئی وی نہ دساں
 ماہی پُچھے تے میں نساں
 مینڈے مائیے فی ما
 اج لا گئی اے دا
 ساڈے گھار آکے
 مینڈا ناں چا کے
 مینڈا جھاکا بھن گئی
 مینڈی ما من گئی
 ہُن خواباں وچ وساں

۱۱

نی میں کھڑ کھڑ ہساں
 گل کوئی وی نہ دساں
 ماہی پچھے تے میں نساں
 ہُن چھاویں چھاویں چھپاں
 ہُن چڑھ گنیاں دھپاں
 ہُن نیواں نیواں نکاں
 سارے لوکاں کولوں جھکاں
 بس اج ہس گھناں
 اج نس شس گھناں
 اج لٹ گھناں چساں
 نی میں کھڑ کھڑ ہساں
 گل کوئی وی نہ دساں
 ماہی پچھے تے میں نساں

پرایا گھار

۱۱

بھاویں لکھ سکھ ہوون بھاویں رہونہ گھار پرائے
سیجاں نے پھل کنڈیاں وانگن چھینے رب بچائے

گھار پرائے جاتک ڈاہڈے، گھبرو لے ویکھے
گھار پرائے بڈھیاں رویاں، کڑیاں باسے پائے

گھار پرائے سونا چمکے، چاندی لشکاں مارے
گھار پرایا چیز پرائی، مینڈا کی وے مائے

سیٹھ اکھاوے دھیاڑی لکھاں دیوے لکھاں گھنے
ساری راتی دل وچ گننا ریوے پائی پائی

سونا رنگ برنگ پشا کاں ویکھ کے نوکر ہوئی
بھکی بھانی تن تے لیراں گھن کے نکلی مائی

چھوڑ کے گھار پرایا عارف، اپنا گھار بنایا
پھوہڑی اُتے بوری ڈاہی، ڈاہڈی نیندر آئی

گھار پرائے گنن نوالے، کس کس کتنی کھاہدی
غیر نے گھار غلامی ویکھی اپنے گھار آزادی

۱۱

مینڈے مئے آں بچاؤ

اٹکاں فی زیارتاں تے ونج ونج کے پیر بلنیاں دھپاں وچ ساڑ ساڑ کے
اللہ چن جھولی پایا، دیوے بال بال کے تیل پا پا کے، جھنڈے چاٹر چاٹر کے

جدوں مئے چھیویں سالے وچ پیر دھریا، جوان بھیناں نیاں دلاں وچ وس وس کے
پنجاں پیساں ناں زیارتاں تے تیل گھن گئی مناں نال چا کے، لوکاں دس دس کے

مینڈا سائیں، مینڈی دھیاں مینڈے مئے واسطے مويا، مکاں نیں ڈیریاں تے رُل رُل کے
مناں چھیاں سالان ناں تے دھیاں جوان بوہے، چیرکاں زور زور تے روواں گھل گھل کے

میں نسواراں پٹیاں، میں نسواراں چھانیاں میں کراڑاں نیں تمباکو اتوں لایاں دُنیاں
سروں چھیل لاه کے گال پول چھوڑیاں تتی دھپاں وچ اکھیاں فی دوہے گھنیاں

فی میں مختاں مشقتاں ہزار کر کے، دھیاں چاچیاں نے پتراں نے گھار ٹوریاں
گھلے مَتھے والیاں، لمی قدے والیاں، کالے والا والیاں، مسکین گوریاں

مزے نال مینڈے گھرو جواترے دوئے، خان گھن گیا نال ہتھ پھیر پھیر کے
انگریزی فوج وچ ونج بھرتی کرائے، چواں ٹکیاں پچھے دوآں گھیر گھیر کے

مینڈی پھلاں جنیاں لش کر نیاں دھیاں، ہتھوں مہندی بی نہ لاہی، اتوں لام لگ پئی
اُوہ بی لٹی پٹی گئیاں، میں بی لٹی پٹی گئی، اُوہ بی اُجڑ گئیاں، میں بی اُجڑ گئی

اج وت ہک شہری بابو شہروں آکے، لوکاں دس گیا لام ہک ہور لگسی
لکھا ماواں نے کلیجے ہُن ہور بلسن، لکھاں ہور مر سُن، لہو ہور وگسی

مینڈا متاں اج پورے آں اٹھاراں سالاں نا، لکھ عاجزی کرے سینہ تان سکناے
اج خانیاں نیاں دھیاں اُساں ابجوں تکسُن، جیچوں چودھویں نے چنے آں چکور تکناے

مینڈے پُتر و، بھراؤ مینڈے منے آں بچاؤ، سوہنی جاناں نہ گماؤ ماواں جھیناں نہ رواؤ
جیہڑے بھکھا رکھنن، جیہڑے ننگا رکھنن، جیہڑے لام لائن اُنہاں توفان تے اُذاؤ

چھچھے نے کُڑیے

شہر کراچی وچ کبھی ڈاہڈی یاد آئی ایں

بھیڑا شہر چھچھے توں دُور

اپنے لیکھوں میں مجبور

دُنیا ٹکٹ کٹا کے بہہ گئی

مار کے سیٹی، ٹُر پئی گاڈی، یاد آئی ایں

چھچھے نے کُڑیے

شہر کراچی وچ کبھی ڈاہڈی یاد آئی ایں

اتھے رنگ برنگیاں کُڑیاں

اُچیاں لمیاں، پڑیاں گُڑیاں

میں ٹوڈاں (ڈھونڈاں) تینڈاں کد بُت

تینڈیاں اکھیاں، تینڈی کھاڈی

چھچھے نے کُڑیے

شہر کراچی وچ کبھی ڈاہڈی یاد آئی ایں

(نظم ”چھچھے نے کُڑیے“ وچوں)

رب جی ماف کریں

جے کسے آں ویکھاں رَج کے
 کسے تے ڈُل کے نیڑے اَج کے
 چیرا لا کے یا سِر گج کے
 مینڈیاں اکھیاں سِر بل وِجَن
 آنے وینے سا گھل وِجَن
 (لقم ”رب جی ماف کریں“ وچوں) ۱۷

○

غلام ربانی فروغ

غلام ربانی فروغ یکم مارچ ۱۹۳۲ء وچ کیمبل پور (اٹک) وچ فتح محمد نے گھار^{۱۱} اکھ کھولی۔ بزرگ ریلوے وچ نوکری کرنے ہئے نیں جدوں انھاں نی عمر کوئی پندرہ ہک سال ہئی تے پیو نی موتاں نادکھ دیکھنا پیا۔ سکول چھوڑ کے نکی عمراں وچ ای بزرگاں نی جائی ریلوے وچ نوکر ہو گئے۔ ۱۹۵۱ء وچ پرائیویٹ طور تے میٹرک پاس کر کے ایر فورس وچ بھرتی ہو گئے۔ ۱۹۵۸ء آں پنجاب یونیورسٹی توں بی اے کیتا۔ ایر فورس نی نوکری نی مدت پوری کرنے توں بعد ۱۹۷۵ء وچ ریٹائر ہوئے۔ کجھ عرصہ ڈی سی آفس کیمبل پور (اٹک) وچ اسسٹنٹ نے طور تے کم کیتا۔ اس توں بعد انھاں اگے پڑھن آں اہمیت دتی تے پہلوں ایم اے اردو کیتا و ت پنجابی نال ڈوہنگی لگت ہون نی وجہ توں پنجابی وچ ایم اے نی ڈگری حاصل کیتی۔ ۱۹۸۶ء وچ پنجابی نے لیکچرار نے طور تے نوکری مل گئی۔ پہلوں گورنمنٹ کالج پنڈی گھیب وچ پڑھایا و ت گورنمنٹ کالج حضرو وچ تبادلہ ہویا۔ جتھے کجھ سال پڑھانے توں بعد ۱۹۹۲ء وچ نوکری توں ریٹائر ہو گئے۔

۱۹۴۵ء وچ شاعری شروع کیتی۔ انھاں نے استادان وچ ملکھی رام برق دہلوی تے رضا ہمدانی شامل نیں۔ اردو تے پنجابی وچ شاعری کرنے توں علاوہ مقامی بولی کیمبل پوری نے مشہور شاعر نیں۔ پنجابی زبان وچ انھاں ادبی نوعیت نے کجھ مضمون بھی لکھیں۔ شاعری نیاں دو کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ ۲۰۰۱ء وچ نعت فی کتاب ”حرف نیاز“ تے ۲۰۰۴ء وچ اپنی مقامی زبان کیمبل پوری وچ ”وسنار ہوئے گراں“ چھپی جساں پنجابی نے ادبی حلقیاں وچ بہوں پسند کیتا گیا۔

باغ نیلاب

باغ نیلاب پتن بیڑی نا
موڑ مڑے جتھوں سنھوں نا پانی

نوری پیر نی اُچی زارت
دوروں دسے اس نی نشانی

سنھ دریا نا اتھرا پانی
دوروں رولا پانا آوے

نوری پیر نے نیڑے آکے
نال ادب نے چپ ہو جاوے

باغ نیلاب مقام اے پیارا
اتک نی دھرتی اُتے اُرار اے

ساوی جُوه نظام پورے نی
آمن سامن پرلے پاراے

۱۱

ادھر پہاڑ نا مڈھ سہانا
اُدھر بی دھرتی اُتے بہاراے

کالا چٹا بانکا پریت
واڈیاں کیتا روپ سنگھاراے

یا ایہہ دھرتی آپے سوہنی
یا وت سوہنا مینڈا پیاراے

وسے پیا ایہہ پتن پیارا
بیڑی سلامت جیون مہانے

اس وسنی نی خلقت شالا
مولا پاک نی رحمت مانے (۱۸)

تائب رضوی

تائب رضوی نا اصل ناں سید عنایت علی شاہ ہیا۔ ۲۴ جنوری ۱۹۳۴ء چ سید ہدایت شاہ نے گھار شمس آباد وچ اکھ کھولی نیں۔ انھاں نے پرنا نا سید مہتاب شاہ تے نانا سید ولایت شاہ شاعر تے ہگے وے عالم ہئے۔ تائب رضوی آں شاعری اپنے خاندان نے انھاں بزرگاں نی دین اے۔ انھاں درس نظامی نی تعلیم نال ادیب فاضل تے حکمت نی تعلیم بی حاصل کیتی۔ حکمت نی سند ملے توں بعد کیمبل پور چ اپنا حکیم خانہ بنایا۔ بہوں نکی عمر اں توں ای شعر آکھنے شروع کر دتے ہئے نیں برے انھاں واں شاعری چ اس وقت شہرت ملی جدوں اوہ کیمبل پور توں ادبی مرکز لاہور چلے گئے۔ قاتل شفقائی اوراں اپنی آپ بیتی ”گھنگر وٹوٹ گئے“ چ انھاں نی شخصی زندگی نے ہک پہلو آں مذاخ نے طور چ بیان کیتا۔ تائب رضوی نا پنجابی تے چھا چھی کلام کئی رسالیاں چ چھپنا ریا برے انھاں نی کوئی کتاب نہ چھپ سکی۔ تائب رضوی نا ہک مشہور گیت ”تیرا جیوے کیمبل پور کڑیے“ ۷۰ء نی دہائی چ ریڈیو پاکستان ملتان توں تواتر نال نشر ہونا ریا۔ اس گل نا ذکر اٹک توں چھپن والے رسالے ”قدیل“ نے سلسلے چ ڈاکٹر کنول فیروز مینڈھے ناں خط چ کیتا ہیا۔ اس گل توں اُس وقت چ انھاں نی شہرت نا اندازا لایا ونج سکنا اے۔ انھاں واں پنجابی شاعری نی اسی خدمت نے صلے چ ”وارث شاہ“ ایوارڈ دتا گیا۔ حکیم تائب رضوی نی ہک ہور ہگ ای بی اے جے انھاں محترمہ فاطمہ جناح نی پارٹی نی طرفوں صدر ایوب نے خلاف ایکشن لڑا ہیا۔ تائب رضوی نی موت ۵ ستمبر ۱۹۸۲ء آں لاہور وچ ہوئی انھاں واں اُتھے ای ٹاون شپ نے قبرستان چ دفنایا گیا۔ موتاں توں بعد ۱۹۸۲ء چ شہزاد احمد پنجاب یونیورسٹی لاہور توں انھاں نی شخصیت تے فن تے مقالہ لکھ کے ایم اے نی ڈگری حاصل کیتی۔

آپناں گراں (لوک گیت)

۱۱

آپنا گراں ہووے

توتیاں نی چھاں ہووے

وانے نی منجی اُتے

سرے تلے بانہہ ہووے

آپنا گراں ہووے

جتے دیہاڑے جیواں

خوشیاں نا سائیں تھیواں

لکیاں تے دُده پیواں

کَلے تے گاں ہووے

آپنا گراں ہووے

شملہ اُچیرا رکھاں

ہتھے بچ بٹیرا رکھاں

حُزرے بچ ڈھیرا رکھاں

سنگیاں بچ ناں ہووے

آپنا گراں ہووے

چلماں نے سُوٹے لاواں

ماہیے تے ڈھولے گاواں

تیرے بوئے تے آواں

جے تیری ہاں ہووے

۱۱

اڈیک

جدوں بوہا کھڑکے

دل پیا دھڑکے

کی آکھاں کون آیا

کس بوہا کھڑکایا

کوئی چور آیا ہوسی

یا کوئی ہور آیا ہوسی

متے ہووے گھرے والا

مونہوں چٹا دلوں کالا

اٹھاں ونجاں کھولاں بوہا

آہا آہا اوہا اوہا (۱۹)

○

مشتاق عاجز

مشتاق عاجز نے پیودادے ناں گراں ضلع اٹک نی تحصیل حضروچ سیدن اے^{۱۱}
برے انھاں نا خاندان بہوں چرتوں اٹک شہروچ و سنایا۔ انھاں نی جم کیم اپریل ۱۹۴۴ء
آں تحصیل جنڈوچ ہوئی۔ پڑھائی نامڈھ ایم سی مڈل سکول اٹک توں لگا۔ میٹرک ۱۹۶۰ء چ
پاس کیتی اس توں پچھے گورنمنٹ کالج کیمبل پور اٹک وچ داخل ہوئے جتھوں ۱۹۶۲ء وچ
ایف اے تے ۱۹۶۴ء چ اسی کالج توں گریجویشن کیتی۔

۱۹۶۶ء وچ محکمہ تعلیم نال جڑ گننیں انھاں نی پہلی ڈپٹی ہیڈ ماسٹر نے طور تے جہی
کسراں چ ہوئی۔ نوکری نال پڑھائی نا سلسلہ بی چلنا رہیا تے ۱۹۶۹ء وچ پنجاب یونیورسٹی
توں ایم اے اردو نی ڈگری گھدی۔ ۱۹۷۴ء چ ایم ایڈ کیتا۔

۱۹۷۸ء وچ انھاں اسسٹنٹ ڈسٹرکٹ انسپکٹر سکولز لا دتا گیا۔ ۱۹۸۹ء وچ ڈپٹی
ڈسٹرکٹ ایجوکیشن آفیسر پنڈی گھیب بنادتا گیا۔ ۱۹۹۳ء آں اسی عہدے تے انھاں ناں
تبادلہ اٹک چ ہويا۔ ۱۹۹۴ء وچ ہیڈ ماسٹر بن کے فتح جنگ ہائی سکول چلے گئے تے چار
سال ہیڈ ماسٹری نی ڈپٹی دین توں بعد ۱۹۹۸ء وچ ریٹائرمنٹ گھن کے گھار آ گئے۔

۱۹۶۳ء توں شاعری کرنے پین۔ پہلوں پہل حکیم تائب رضوی نی شاگردی کیتی
اس توں پچھے انھاں کیں استاد نی لوڑنیں پئی۔ اردو تے پنجابی نے چنگے بگے وئے شاعر نیں
اپنی کیمبل پوری (چھا چھی) وچ شاعری نے نال کہانیاں بی لکھیاں نیں جیہڑیاں ”سہ ماہی
قندیل اٹک“ نے پنجابی گوشے وچ چھپدیاں اں ریاں۔ اس توں علاوہ انھاں نی ہک ادھ
کہانی لاہور نے رسالے ”پنچم“ وچ بی چھی اے پنجابی شاعری نی کتاب ”پھلائی“ نے
نائیں نال چھپ گئی اے جہڑی ادھی نکسالی رنگ وچ اے تے ادھی مقامی بولی چ۔ برے
ہلا تک کہانیاں نی کوئی کتاب نیں چھپ سکی۔

ادب توں ہٹ کے مصوری بی کر نین انھاں کئی کتاباں نے شعراں فی مصوری
 کیتی ۱۹۷۷ء وچ ”جواب شکوہ“ نے پندرہ بند پین اینڈ انک وچ مصور کیتے نیں۔ اپنی
 کتاب ”سپورن“ نے ۱۰ باباں آستے وکھریاں وکھریاں تصویراں بنائیاں۔ ڈاکٹر ارشد
 محمود ناشاد نے کجھ شعراں نیاں تصویراں بی بنائیاں جیہڑیاں ڈاکٹر ناشاد نے مجموعے
 ”رنگ“ وچ شامل ون۔

مشتاق عاجز اوراں نکلے ہونیاں توں ای موسیقی ناں شوق ہیا جوانی وچ گیت غزلاں
 گانے تے بینجو بی وجانے ہئے۔ اردو تے پنجابی شاعری نیاں پنج کتاباں چھپ چکیاں نیں
 ۔ انھاں فی حیاتی تے فن تے ”خراج“ نے نائیں نال کتاب بھی چھا چھی گئی اے۔ کئی ادبی
 تنظیمیں انھاں واں ایوارڈ بی دتے ون، ہن کئی سالاں تے پھیلی اپنی زندگی نے بارے
 وچ کتاب پئے لکھنے ون۔

رَسی

مُنی وینا بھڈ، جت لاہی وینا لیلے فی
 کتی وینا رَسی، گھانی گھتتی وینا ویلے فی

ڈھیرنا بھنوائی وینا، رَسی وئی وینا وے
 پیرے پیرے ساہے والا پینڈا گھتتی وینا وے

وئی وئی رَسی پیا ڈھیرنے تے ولنا
 ہولے ہولے عمراں نا دیہوں پیا ڈھلنا

۱۱

ایہا تلہارے نی تے نتھ اسے رسی نی
بھارواں نے گل پئی رسی بے وئی نی

ایہا گلدانویں نی تے ایہا رسی ڈھنگے نی
وچھی سقہ واہداں نی تے بھانویں فتح جنگے نی

ویہڑا میانوالے نا تے بھانویں جتیا لاں نا
داند بھاویں قُطبے تے بھانویں قُطبالاں نا

بھانویں کوئی میلے نے میدان پیا سجنا
بھانویں مٹھا ٹرنا تے بھانویں چنگا بھجنا

بھانویں گل گانیاں تے بھانویں پیاں ٹلیاں
ریاں نیں بھار وَاں نے گلے نال ولیاں

جیہڑے پاسے دل کرے سائیں رہوے موڑنا
بھار وَاں نی رسی سائیں ہتھوں نہیں چھوڑنا

مک وینا پینڈا جدوں راہ مک وینے ون
رسی کھلھ وینی جدوں ساہ مک وینے ون (۲۰)

ونگاں (گیت)

۱۱

رتیاں پیلیاں ساویاں ونگاں، ونگاں رنگ برنگیاں
کچیاں سنگاں کولوں کڑیو کچ نیاں ونگاں چنگیاں

ونگاں نے چھنکارے وچوں ڈلھ ڈلھ پنے ہاسے
سوچاں تے فکراں وچ کڑیو ونگاں دین دلا سے
ونگاں باجھوں وینیاں لگنیاں ہجر وچھوڑے ڈنگیاں
کچ نیاں ونگاں چنگیاں

دڈھ رڑکوتاں چھن چھن چھنکن، یاد کراؤن ڈھولا
گھمر پاوے لال مدھانی، گاؤن گاوے ڈولا
ونگاں لگنیاں سجریاں سدھرں بانہواں نال ونگیاں
کچ نیاں ونگاں چنگیاں

ونگاں والی بانہہ ایوں لگنی جیویں پھلّاں نی ڈالی
گوریاں بانہواں ونگاں باجھوں وینیاں خال مخالی
اس عمراں نہیں چنگیاں لگنیاں بانہواں ننگ مُنگیاں
کچ نیاں ونگاں چنگیاں

جے کوئی تینڈھی بانہہ چا پئے، ویکھیں ونگ نہ بھجے
ما نو پُیو کولوں کیں بی تینڈھا ہتھ نہیں منگا جے

ونگ امانت اُس فی کُڑیے جس ایہہ باہواں منگیاں
کچ نیاں ونگاں چنگیاں

۱۱

ایہہ گل مانہہ ونگیاری دسی ونگیارے سمجھائی
ونگاں نانہہ چھنکواویں کُڑیے ہر ویلے ہر جائی
نہیں تاں بدنانویں فی سولی ساہواں رہسن ٹنگیاں
کچ نیاں ونگاں

چنگیاں (۲۱)

○

کوکلے

ہکا کھیڈ سِکھلی جاتی

کوکلے کھیڈے نال حیاتی

کولیاں نال پرائیاں کدھاں

کل بی کالیاں کرنا رہیاں

اَج بی چٹیاں ورقیاں اُتے

کالے کوکلے پانا پیاں (۲۲)

○

غزل

۱۱

رب سوہنے نیاں بے پروائیاں
 ہچکیاں لال پوشاکاں پائیاں
 بھٹکھے سیں گئے رب نے بندے
 رَج رَج کھاہدا مجھیاں گائیاں
 نوکراں واسے پھوہڑی تر ڈا
 کتیاں واسے نرم تھلائییاں
 سدھے کم اپٹھے ہو گئے
 ویلے آن اپٹھیاں چائیاں
 بوہے آن غریبی بیٹھی
 کنڈ چا کیتی بھیناں بھائیاں
 بن وینا ڈھڈے نا کوہتھر
 کیہ چٹنی کیہ ددھ ملائیاں
 مٹھی نظری جے کوئی تنکے
 اُس نیاں گلاں بی مٹھیاں
 ساہے نا سیت وساہ نہیں عاجز
 کنیں فی آگر، کیہہ وڈیاں (۲۳)

شیخ محمد سلیمان

انہاں نے پیو دادے ناں گراں تے کامل پور موسیٰ ہیا برے کالو خورد چ بھی^{۱۱}
انہاں نے برزگاں نیاں بہوں زمیناں بنیاں جس کرا انہاں نے دادے اوراں کالو خورد چ
ای پکے ڈھیرے لائے۔ جتھے ۱۵ مئی ۱۹۴۶ء چ شیخ محمد سلیمان نی جم ہوئی۔ پیو ناں شیخ
عبدالعزیز صدیقی اے۔ انہاں ناں پیشہ بھی زمینداری رہیا۔

شیخ سلیمان اوراں پنجویں تک اپنی گرائیں نے پرائمری سکول پڑھا، وت شمس آباد نے
ہکی سکول چ داخل ہوئے جتھوں ۱۹۶۱ء چ اٹھویں پاس کیتی۔ اٹھویں توں بعد اوہ کراچی
چلے گئے ہئے تے ناویں اُتھے ای پڑھی۔ اس توں بعد ان اپنے گراں مُد آئے تے شادی
خان نے ہائی سکول چ داخل ہو گئے جتھوں ۱۹۶۳ء دسویں پاس کیتی۔ اس توں کچھ اوہ ہک
واری وت کراچی چلے گئے جتھے اوہ علی آٹوموبائلز کمپنی چ کلرک نی نوکری کرن لگ پئے
۔ نوکری نے نال پڑھائی بی کرنے رئے تے ۱۹۶۶ء چ اسلامیہ کالج (گرو مندر) کراچی
توں ایف اے کیتا۔ ۱۹۷۰ء چ کراچی یونیورسٹی توں بی اے کیتا۔

۱۱ اپریل ۱۹۸۷ء چ نوکری ختم ہون توں پہلوں ای انہاں ریٹائرمنٹ چا گھدی
تے اپنے گراں مُد آئے۔ کجھ عرصے نی بیکاری توں بعد راول پنڈی چلے گئے جتھے ۲۰۱۷ء
تک آٹوموبائلز چ نوکر رئے۔

نکے ہونیاں توں ای شعر آکھن لگ پے ہئے۔ سکول چ بیت بازی نے مقابلیاں چ
بھی حصہ گھننے رئے۔ شاعری نے نال کجھ اخباراں چ کالم بی لکھنے رنیں۔ انہاں نے کالم
ہفتہ وار اخبار ”ندائے وقت“ چ ”بقدر ظرف“ تے ”روالپنڈی ویوز“ وچ ”ابلیس کی ڈائری“
نے عنوان نال چھپنے رنیں۔

اسی کیجے لوک آں

اسی کیجے لوک آں

اسی ایجے لوک آں

جھتے کتھے ظلم ہووے

اکھاں نال ویکھ کے

کناں نال سُن کے

ڈورے بن وینے

آں

انھے ہو وینے آں

دڑ وٹ وینے آں

پرے ہٹ وینے آں

اسی کیجے لوک آں

اسی ایجے لوک آں

میاں بابے ناں حجرہ

۱۱

اس جگہ نی ہر شے فانی اے کر سوچ و چار تے غور اتھے
 جو کل ہیا اوہ اج نہیں اے رہیا، سدا نہ ہک ای دور اتھے
 کل رنگ ہیا گچھ ہو اتھے، اج رنگ تے روپ اے ہو اتھے
 رب جانے آنیاں وقتاں واں کی ڈھنگ ہوسی کی طور اتھے
 اوہ ویلہ مہر محبتاں ناں تے یاری یار نبھانے ہئے
 اوہ ساتھی غمیاں خوشیاں نے دکھ سکھ سب مل ونڈانے ہئے
 ہر مشکل غم مصیبت وچ ہک دوجے نے کم آنے ہئے
 اوہ لوک ہئے وڈیاں دلاں نے تے سارے بھار ہی چانے ہئے
 اوہ وقت گیا اوہ سیت گئی اوہ میت گئے اوہ یار گئے
 گچھ مر کے مٹی وچ مل گئے تے اپنا وقت گزار گئے
 کوئی جینے جی ای گم گئے نے لوک انہاں وسر و سار گئے
 جو اکا دکا رہ گئے نے چپ بیٹھے نے تھک بار گئے
 ہک حجرہ میاں بابے ناں جتھے رل مل سارے آنے ہئے
 اوہ رونق میلے یاراں نے جتھے سارے من پر چانے ہئے
 اوہ سگی ساتھی یار سجن جتھے ڈھولے مایہ گانے ہئے
 ہک جاہگاں جو کچھ پک ونجے مل بہہ کے سارے کھانے ہئے
 کی لکھاں شان اس حجرے نی ای حجرہ عالی شان بی اے
 ای حجرہ کالو کوٹھے نی تاریخ بی تے پہچان بی اے (۱۶)

(نظم میاں بابے ناں حجرہ چوں)

توقیر چغتائی

توقیر چغتائی نانائ محمد مشاق اے۔ ۱۳ مئی ۱۹۶۱ء وچ مولوی حافظ عبدالقیوم^{۱۱} نے گھارا کھولی۔ انھاں فی جم پل بوٹا گراں فی اے تے پنجویں جماتاں تک اسی گرائیں نے ہک پرائمری سکول چ پڑھا۔ اٹھویں گورنمنٹ مڈل سکول اکھوڑی تو پاس کیتی تے وت گورنمنٹ پائلٹ سکینڈری سکول اٹک شہر وچ داخل ہوئے جتھوں میٹرک پاس کیتی۔ ایف اے توں بعد کراچی یونیورسٹی توں پرائیویٹ طور تے بی اے کیتا۔ ایم اے فی ڈگری وفاقی اردو یونیورسٹی کراچی توں ماس کمیونیکیشن چ گھدی۔ کجھ چر پرائیویٹ طور تے کراچی وچ کم کیتا فرپاکستان نیوی وچ نوکری کیتی۔

پنجابی نے ہگے وے شاعر تے کہانی کار اُن۔ پنجابی توں علاوہ اردو زبان وچ بی لکھا نیں پر انھاں فی ہگ پنجابی زبان وچ ای اے۔ انھاں فی پہلی پنجابی کہانی ۱۹۸۰ء وچ ”لہراں“ رسالے وچ چھپی۔ ۱۹۹۰ء توں کچھ جدوں امرتا پریم انھاں نیاں کہانیاں ”ناگ منی“ چ چھاپیاں تاں انھاں فی مشہوری پاکستان توں بعد بھارت وچ بی ہوئی۔ بعد وچ نظماں تے کہانیاں ”تماہی پنجابی ادب“ ”آرسی“ ”سانجھ“ ”اجیت“ ”نواں زمانہ“ تے ”پریت لاری“ انڈیا وچ چھپیاں۔ توقیر چغتائی اوراں کراچی تھیٹر آسے بی لکھاتے اس وچ اداکاری بی کیتی۔ ۱۹۹۰ء وچ علی رضی نال رل کے کراچی ٹیلی ویژن وچ ”سچی کہانیاں“ نے نائیں نال ڈرامے چ کم کیتا۔

ادب نے نال صحافت بی کیتی ۱۹۸۹ء وچ حضور ضلع اٹک توں چھنے آ لے علمی تے ادبی رسالے ”سماج“ آسے کراچی توں معاون مدیر نے طور تے کم کیتا۔ کراچی توں ”ونجھلی“ ”رُت“ تے ”وارث شاہ“ نے نائیں نال پنجابی رسالے چھاپے۔ ۱۹۹۰ء توں بارہ سال تک کراچی توں چھنے آ لے سیاسی، ادبی تے سماجی رسالہ ”جفاکش“ نے ایڈیٹر

رہیں۔ ہک سال ”المشرق“ اسلام آباد تے ترے سال روز نامہ ایکسپریس کراچی نے ایڈیٹر رکمن۔

جون ایلیا تے زاہدہ حنا نال ”روشن خیال“ وچ کم کیتا۔ ماہنامہ ”باغ“ کراچی، ”قومی اخبار“ کراچی، ہور کجھ دُوئے اخباراں وچ بی کم کیتا۔ سماء ٹی وی آسے کم کرن توں علاوہ کجھ سال توں ایف ایم ریڈیو کراچی توں اپنے علاقائی لہجے وچ ”اپنی دھرتی اپنے لوگ“ نے ناخیں نال ہک پروگرام کرنے پھین۔ پنجابی کہانیاں فی ہک کتاب ”اخیر لاہنجو“ اُتے انڈیانی ہک یونیورسٹی وچ ایم اے نامقالہ لکھا گیا تے نالے ہک کہانی آں یونیورسٹی نے نصاب وچ شامل کیتا گیا۔

کتاباں: ۱۔ وچھوڑا (شاعری)

۲۔ اخیر لاہنجو (کہانیاں)

۳۔ ولوہنا (شاعری)

۴۔ لانگھا (کہانیاں)

مندری

کوئی نہ تگے جتھے رکھاں

تونڈی مندری کتھے رکھاں

جو بے نے وچ پا کے رکھاں

سینے نے نال لا کے رکھاں

ساریاں کولوں چھپ چھپ تکاں

تونڈی مندری کتھے رکھاں

مندری کتھے گم نہ ونجے

۱۱

مندری نی گل دُھم نا ونجے
 ہر ویلے اس گل توں جھکاں
 تونڈی مندری کدھرے رکھاں
 تھیوے وچ توں نظری آویں
 راتی آویں فزری آویں
 تونڈا ویڑھا مینڈیاں اکھاں
 تونڈی مندری کتھے رکھاں (۲۴)

○

ٹکڑے

ٹکڑے آندے پن کے
 دِلے ناٹھوٹھا گھن کے
 گُمیا گجھ بدراتی نا
 دیواڈ سکے راتی نا
 دُھواں رووے باقی نا
 رہ گیا مان چواتی نا
 بوٹی بوٹی رنھ کے

ٹکڑے آندے پن کے
 کتا بھونکے گلیاں چ
 رویا کوئی چھلیاں چ
 کندے پوڑ کے تلیاں چ

۱۱

مریا کوئی تسلیاں چ
 نرے دلا سے گھن کے
 ٹکڑے آندے پن کے (۲۵)

کھگ

ہڈیاں اُتے
 نظری ہک ہک رگ آنی اے
 بابے آں ہُن کھگ آنی اے
 آندرداندے نی پوچھل نپ کے
 بنے اُتوں واہنا یا
 موڈھے تے ڈھائی منی بوری
 چانا یا
 غمی خوشی تے
 لو تے ناکٹوا کھانا یا
 ہون تے نچھ بی جے آونجے
 نکے وچوں جھگ آنی اے
 بابے آں ہُن کھگ آنی اے (۲۶)

○

ثقلین عباس

سید ثقلین عباس شاہ ۳ ستمبر ۱۹۶۷ء آں تحصیل فتح جنگ نے ہک گراں ہمک وچ ¹¹جے۔ انھاں نے بزرگ سید شاہ فردوس صاحب بہوں چنگے تے نامی استاد ہئے۔ ثقلین عباس میٹرک ناں امتحان گورنمنٹ پائیلٹ سکینڈری سکول اٹک توں ۱۹۸۳ء وچ پاس کیتا۔ میٹرک توں بعد گورنمنٹ کالج اٹک وچ داخل ہوئے جتھوں ۱۹۸۵ء وچ ایف اے ناں امتحان پاس کیتا تے بی اے ۱۹۸۷ء وچ کیتا۔ بی اے کرن توں بعد کجھ سال پڑھائی توں دوری رہی تے وت ۱۹۹۵ء آں پنجاب یونیورسٹی لاہور توں پرائیویٹ طور وچ ایم اے اردو نی ڈگری گھدی۔

۱۹۹۵ء وچ انھاں واں ایلیمینٹری انگلش ٹیچر نے طور تے نوکری مل گئی۔ انھاں نی پہلی تقرری گورنمنٹ بوائز پرائمری سکول ڈھوک پٹہ یونین کنسل اکھوڑی وچ ہوئی جتھے ۱۳ ستمبر ۱۹۹۵ء توں ۱۹ نومبر ۲۰۰۸ء تک پڑھایا۔ وت انھاں ناتبادلہ ای ایس ٹی نے طور تے گورنمنٹ ہائی سکول ماڑی کنجور ہو یا جتھے ۲۳ جون ۲۰۱۷ء تک پڑھانے رہئے۔ ہن ہک سال توں گورنمنٹ بوائز ایلیمینٹری سکول بروٹھہ وچ ایس ایس ٹی ڈپٹی انجام دینے پئے ون۔

۱۹۸۷ء توں شعر و ادب نال جڑے وئیں۔ شاعری وچ (مرحوم) حکیم حیدر واسطی انھاں نے استاد ہئے۔ اٹک نی ادبی تنظیم ”قندیل ادب“ نے اساسی رکن رئیں۔ ہن تحریک ادب اٹک نال جڑے وئیں۔ ۲۰۱۷ء توں مشتاق عاجز صاحب نی سرپرستی وچ اٹک توں ہک چھ ماہی پنجابی رسالہ ”ونگاں“ چھاپنا شروع کیتا۔ اس رسالے نے چھپن نال اپنی ماں بولی ناں مان ودھاتے نالے اس بولی وچ لکھن ناں رجحان بھی پیدا ہو یا۔ ثقلین عباس شاہ بہوں چرتوں اردو زبان وچ شعر آکھنے پئیں ہن کجھ عرصے توں انھاں بی مقامی بولی وچ لکھن نی متھ گھدی اے تے بہوں جلدی ”ورھے نی رات“ نے نائیں نال کیمبل پوری بولی وچ شاعری نی کتاب اساں نے ہتھے وچ ہوئی۔

وچھوڑا

۱۱

مینڈے جو بے چوٹے گینٹے
 مونہہ سرمٹی مٹی
 گھریاں اُتے پنیاں پھٹاڑاں
 ہتھاں اُتے چھالے
 وال بی جڑ کے لبھاں ہوئے
 اکھیاں ہوئیاں آلے
 ہک واری جے توں مل ونجیں
 جندڑی سُر ت سنبھالے (۲۷)

○

بختاں نی کتاب

اس نے ورقے ورقے اُتے لکھیا وے پچھتاوا
 اس تے چھاپیاں بوٹیاں اُتے پتر نیں کوئی ساوا
 نالے ڈنگ پھڑنگیاں لیکاں ہور کہانی چھوون
 نا سمجھی آں سمجھن آلیاں اکھیاں ڈاھڈیاں روون
 ٹھپ کے رکھ وِچ آلے اندر، جندڑی ہو گئی جھلی
 دَسے جوگی گل نیں انجم دیوے کون تسلی

سید نصرت بخاری

کامرہ کلاں اٹک شہرتوں کچھ میل دور ہک قدیم گراں وے، نصرت بخاری فی جم^{۱۱}
 پل اسی گرائیں فی اے انھاں ۶ جون ۱۹۶۸ء آں سید لعل شاہ بخاری نے گھارا اکھ کھولی تے
 اسی گرائیں فی گلایاں تے میداناں وچ کرکٹ کھیڈنیاں وڈے ہوئے۔ نکلیاں جماتاں
 اسی گرائیں نے ہک سکول وچ پاس کیتیاں و ت گورنمنٹ پائلٹ سکینڈری سکول اٹک شہر
 وچ داخل ہوئیں۔ ۱۹۸۶ء وچ اتھوں میٹرک کیتی۔ میٹرک توں بعد ایر فورس وچ سلیکشن
 ہوئی برے کرکٹ نے شوق وچ انھاں ای نوکری نہیں کیتی۔ اس توں بعد گورنمنٹ کالج وچ
 داخل ہوئیں تے ۱۹۸۹ء وچ ایف اے کیتی۔

۱۹۹۳ء وچ پی ٹی سی ٹیچر نے طور تے ایرونیٹکل مپلکس کامرہ نے ہک اردو میڈیم
 سکول وچ نوکر ہوئے۔ و ت انھاں نا تبادلہ ای ایس ٹی نے طور تے برہان ہو یا جتھے دو سال
 پڑھانے توں بعد و ت کامرہ ہائی سکول وچ مُر آئے۔ نوکری نال پرائیویٹ طور تے پڑھنے
 رے۔ ۱۹۹۵ء پنجاب یونیورسٹی توں بی اے کیتا۔ ۲۰۰۳ء پنجاب یونیورسٹی توں ایم
 اے کیتا۔

۲۰۰۹ء وچ پبلک سروس کمیشن نا امتحان پاس کر کے گورنمنٹ کالج حضور وچ لیکچرر
 لگے۔ ۲۰۱۱ء وچ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی توں ایم فل اردو فی ڈگری گھدی۔ دسمبر
 ۲۰۰۵ء وچ حضور توں گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج اٹک وچ بدلی ہوئی جتھے ہُن بی
 پڑھانے پئیں۔ ۹۰ توں بعد شاعری شروع کیتی بعد چوں افسانہ نگاری تے تحقیق آلے
 پاسے نکل آئے۔ اٹک نے رسالیاں تے اخباراں تے کم توں علاوہ اٹک فی شخصیات تے
 وچ کتاب چھاپی نیں۔ اردو شاعری تے کہانیاں فی کتاب بی چھپی۔

سرگودھا یونیورسٹی توں انھاں فی اردو کہانیاں اُتے ایم اے نا تھیسس لکھا گیا۔ تے

ہُن ہک ہور یونی ورٹی چ انھاں فی شخصیت اُتے ایم فل کیتا وینا پیا۔ کجھ عرصے توں اپنی مقامی بولی کیمبل پوری چ لکھنے پینیں۔ انھاں نیاں کہانیاں تے شاعری ہک مقامی پنجابی رسالے ”ونگاں“ وچ چھپنیاں رہنیاں نیں۔

اپنی بولی

اپنی بولی مٹھی گولی
اس فی لذت اس نا ذلیقہ
جیہجیوں کڑیاں واسے پیرکا
جیہجیوں ٹھڈی واپئی وگے
سیدی دل وچ آ کے لگے
نہ کوئی ڈر ہے نہ کوئی جھکا
جیہجی سوچا او جیوں آکھا (۲۸)

○

برما

کیڑیاں وانگن خلقت موئی
دنیا انھی گنگی ہوئی
بندے بھورے بھورے ہو گئے
کناں والے ڈورے ہو گئے
چیرکاں مارے گل خدائی
کیں آں بھی آواز نیں آئی

اللہ توں تاں حاضر حضور ایں

برما کولوں کتنا دور ایں (۲۹)

۱۱

بولیاں

جگ ڈھونڈنائے پیہلیاں وانگن

میں بج رکھاں کتھے کج کے

○

گھار آپ وسانے پینن

نی لوکاں اُتے نہیں وسے

○

تینڈھے آپ حوالے کیتی

میں جندڑی نی پنڈ بنھ کے

○

جدوں آپنا آپ پھرولا

میں مٹی ہويا بھڑ بھڑ کے

○

اج سجنان وٹایاں اکھیاں

ہن آساں واسے کی اوپرا

○

آساں بھورا بھورا جوڑ بنائی

تے دیوے نال جھگی سڑ گئی (۳۰)

آغا جہانگیر بخاری

۱۱

اصل ناں سید جہانگیر بخاری اے۔ انہاں نی جم ۱۹۶۸ء چ سید رفیق بخاری نے گھار
کیمبل پور (اٹک) چ ہوئی۔ انہاں نے ابا جی سکول ٹیچر ہئے جس کر کے انہاں ناں قیام
مختلف شہراں چ رہیا۔

سید جہانگیر بخاری اوراں نی پڑھائی ناں مڈھ اپنے گھارتوں لگا۔ ۱۹۷۳ء چ
صوبہ سرحد (کے پی کے) ضلع نوشہرہ نے ہک گراں مندوری چ داخلہ گھدا جتھے پنجویں تک
پڑھا۔ ۱۹۷۸ء چ کیمبل پور (اٹک) نی صدر تحصیل نے گورنمنٹ پابلیک سکول چ داخل
ہوئے برے ہک سال بعد اپنے بزرگاں نال بھیرہ خانپور چلے گئے جتھے اٹھویں جماعتاں
تک پڑھائی کیتی۔

۱۹۸۲ء چ مندوری نظام پور ضلع نوشہرہ چلے گئے۔ ۱۹۸۴ء جی ہائی سکول توں داویں
پاس کیتی۔ میٹرک کرن توں بعد گورنمنٹ کالج نوشہرہ ناں رُخ کیتا جتھے چودھویں تک
پڑھنے رہے۔ اس دوران انہاں کمپیوٹر چ مہارت ناں شوق پیدا ہو یا جس آسے انہاں
کالج توں بعد ناں ٹائم مقرر کیتا۔

۱۹۸۸ء چ گریجویشن کرن نے نال نال انہاں کمپیوٹر نی تعلیم بھی مکمل کر گھدی۔ ماسٹر
ڈگری حاصل کرن توں علاوہ ان خطاطی، گرافک ڈیزائننگ، ویب ڈویلپنگ تے فوٹو گرافی
چ بھی بہوں مہارت رکھنے ون۔ جس کر کے انہاں اٹک کے کئی رسالیاں نے سرورق بھی
ڈیزائن کیتین۔ اس توں علاوہ علم نجوم، اعداد، جفر تے دست شناسی چ بھی دلچسپی رکھنیں۔

۱۹۰۸ء چ ”ضو“ نے ناں نال ہک پرچہ بھی شائع کیتا۔ وکپیڈ یا اُتے اردو، فارسی
تے پنجابی زبان وچ انہاں نے لکھے وئے کئی تحقیقی مضمون موجود اُن نالے وکپیڈ یا تے

نائب مدیر نے طور تے انہاں نیاں خدمات بہوں اہم اُن۔ اردو، پنجابی تے انگریزی ج کالم نگاری نے نال کہانیاں بھی لکھنے ون خاص کر کے مقامی لہجے کیمبل پوری ج انہاں نیاں نظاماں ”وٹگاں“ اٹک ج چھپنیاں رہنیاں ون۔

انہاں واں ای اعزاز بھی حاصل اے جے ۱۹۸۲ء نے قومی سیرت کوئز ج اول آئے ون۔ سن ۱۹۱۸ء ج بین الویکی مقابلے وچ اردو ج پہلے تے پوری دنیا وچ پنجویں نمبر تے آئے ون۔ اس توں علاوہ اپنے والد سید رفیق بخاری نی لکھی نصابی کتاب ”ضلع اٹک“ ناں دوہا ایڈیشن ۱۹۹۲ء کجھ اضافے نال چھاپا۔

پنجواں درویش

گوڑ کتاباں پڑھیاں کوئی نہ
فاضلاں والی گل بی کوئی نہ

زیر زبر نہ پیش آں لوکو
میں پنجواں درویش آں لوکو

گلاں کرنا چناں نال
ساری رونق انہاں نال

نہ کم تے نہ پیش آں لوکو
میں پنجواں درویش آں لوکو

نہ جیداداں نہ اولاداں
نہ میں جوڑاں نہ کچھ منگاں

۱۱

ہکی حال ہمیش آں لوکو
میں پنچواں درویش آں لوکو

میں سمجھاواں سوکھی جئی
سزناں اگوں اوکھی جئی

جھلیاں نے درویش آں لوکو
میں پنچواں درویش آں لوکو

دکھڑے نہن آسے پاسے
وریاں توں مول نہ ہاسے

بے درداں نا خویش آں لوکو
میں پنچواں درویش آں لوکو

جمیل حیات

۱۱

۲ مئی ۱۹۷۷ء آں اکھوڑی وچ جمے ون۔ نکلیاں جماعتاں تک اکھوڑی وچ پڑھنے
رئے۔ داہویں ہائی سکول جی کسراں توں ۱۹۹۳ء وچ پاس کیتی۔ اس توں پچھوں گورنمنٹ
پوسٹ گریجویٹ کالج اٹک وچ داخل ہونین جتھوں ۱۹۹۶ء وچ ایف اے تے ۱۹۹۸ء وچ بی
اے نامتحان پاس کیتا۔

پنجاب یونیورسٹی لاہور توں ایم اے انگریزی آسے امتحان دتا برے ہکی پرچے
چوں رہ گئے ہئے تے وت انھاں انگریزی آں چھوڑ کے ۲۰۰۵ء وچ ایم اے اردو فی سند
گھدی۔ ۲۰۱۱ء وچ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد توں سلطان محمود بسمل فی شخصیت
تے شاعری تے مقالہ لکھ کے ایم فل فی کیتا۔

۲۰۱۵ء وچ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد چوں ای ”غالب شناسی کی
روایت میں سید معین الرحمن کا مقام و مرتبہ“ نے نائیں نال پی ایچ۔ ڈی آسے مقالہ
لکھا۔ ۲۰۰۳ء پرائمری اسکول ماسٹر نے طور تے ڈھوک فتح خان اٹک توں نوکری شروع
کیتی۔ ۲۰۰۹ء تک اسی اسکول وچ پڑھانے رئے۔

۲۰۰۹ء وچ ای اردو لیکچرر آسے پبلک سروس کمیشن نامتحان پاس کر کے گورنمنٹ
انٹر کالج باہتر وچ چلے گئے تے ہُن تکر اُتھے ای پڑھانے پئے ون۔ ادب فی ابتدا شاعری
توں کیتی۔ شاعری نے نال افسانے تے تحقیقی مضمون بی انڈیا، پاکستان نے کئی پرچیاں
چھپنے رہنے ون۔

یاد ناد یوا

۱۱

کی دسناں وچھڑ کے تینڈے توں

میں کنج گزارا کیتا وے

جس ویلے رورو و تھکیاں واں

تاں گھٹ صبر ناپیتا وے

جے ویکھاں سوہنا مونہہ تونڈا

گجھ وقت سکھلا لگ ونجے

تونڈی یاد چے ہن تاں رورو کے

اکھیاں ناں پانی سک گیا وے

اتوں مینے سُن لوکاں نے

بس زور دے نامک گیا وے

ترے سال تھیں آج دسناں واں

میں تونڈا راہ پیاتکناں واں

اس دل نے خالی کوٹھے وچ

تینڈی یاد ناد یوا بلنا وے

جے پیارنا تیل نہ ہدھ پایا

ایہہ دیوا چھیکر دجھ ویسی (۳۱)

گھیبی لہجہ

محمد اظہار الحق

محمد اظہار الحق ۱۴ فروری ۱۹۴۸ء آں تحصیل فتح جنگ نے گراں جھنڈیاں وچ
جے۔ انھاں نے ابا جی حافظ محمد ظہور الحق تے دادا مولوی غلام محمد اپنے وقتاں نے عالم تے
فارسی نے استاد ہئے۔ حافظ محمد ظہور الحق اردو تے فارسی نے صاحب دیوان شاعر ہئے
۔ شروع وچ انھاں اپنے دادا تے ابا جی کولوں گھرے چ ای پڑھا انھاں بزرگاں نی تربیت
ناں محمد اظہار الحق نی شخصیت تے بہوں اثر رہیا۔ گورنمنٹ کالج راول پنڈی توں چھے
نمبراں نال بی اے کیتا تے فیڈرل گورنمنٹ نی طرفوں سکالرشپ تے ڈھا کہ یونیورسٹی
توں ایم اے اکناکس کیتا۔ بعد وچ پنجاب یونیورسٹی توں ایم اے عربی کیتا۔

۱۹۷۲ء وچ سی ایس ایس ناں امتحان پاس کر کے سول سروس جوائن کیتی۔ ملٹری
اکاؤنٹنٹ جنرل، ایڈیشنل سیکرٹری ملٹری فنانس توں بعد ۲۰۰۸ء وچ ایڈیشنل آڈیٹر
جنرل پاکستان ریٹائر ہوئے۔

شاعری نی پہلی کتاب ”دیوارِ آب“ ۱۹۷۵ء وچ چھپی جساں آدم جی ایوارڈ دتا
گیا۔ انھاں نی ہک ہور کتاب ”پانی پر بچھا تخت“ آں ۲۰۰۳ء وچ علامہ اقبال ایوارڈ دتا
گیا۔ شاعری نی دوئیاں کتاباں ”غدر“ تے ”پری ذاد“ نے نائیں نال چھپیاں۔ شاعری نی
کلیات ”کئی موسم مجھ پر گزر گئے“ ۲۰۱۲ء وچ چھپی جس نی بہوں مشہوری ہوئی۔ ۲۰۱۰ء
وچ یاسمین حمید اوراں اکسفورڈ یونیورسٹی پریس آسے انھاں نی نظماں نا انگریزی زبان وچ
ترجمہ کیتا۔

۱۹۹۹ء آں کالم لکھنے شروع کیتے روزنامہ جنگ، دنیا، جناح تے کئی ہور اخباراں وچ
’تلخ نوائی‘ نے نائیں نال کالم لکھنے رئے۔ کجھ عرصے توں مختلف ٹی وی چینلاں تے تجزیہ
کار نے طور تے پروگراماں وچ نظر آنے رہنے ون۔ انھاں نے کالم پاکستان توں علاوہ کئی

ہور ملکاں نے اردو تے انگریزی اخباراں وچ بی چھپنیں۔ کالم نگاری تے اردو شاعری نال
اپنی مقامی بولی کیمبل پوری نے گھسی لہجہ وچ بی شاعری کیتی نے برے ہن تک اٹھاں نی
مقامی بولی وچ کوئی کتاب نیس چھپی اے۔

تو ہنڈا دیو ابلنار ہسی

تو ہنڈا دیو ابلنار ہسی

نہ کوئی سورج نہ کوئی چن اے

نہ کوئی آگ اے نہ انگارہ

نہ اسماناں اُتے تارہ

ہر پاسے ہک انھی رات اے

اس راتی وچ

تو ہنڈا دیو ابلنار ہسی

تو ہنڈے دیہڑے تخت نہ تاج اے

نہ دربار نہ فوجاں کوئی

وت بھی ساری اقلیماں تے

تو ہنڈا سکھ چلنار ہسی

تو ہنڈا دیو ابلنار ہسی

خلقت ہووے یا زمانہ

جیہڑا تو ہنڈے نور توں دُوراے

رونا رہسی

ہتھ افسوس نے ملنا رہسی

۱۱

تو ہنڈا دیو ابلنا رہسی

اے پیغمبر نے موڈھے تے پیٹھن آ لے

جھکھڑ وچ نیں تو ہنڈے تنبو

سختی وچ نیں تو ہنڈے بچے

تو ہنڈی تریہہ تو ہنڈی تکلیفاں

میں ایہہ اگ سیکنا رہساں

تو ہنڈا دیو ابلنا رہسی (۳۲)

○

اپنا آپ بچاونا

پہلے کانس تھلے ڈھٹھی وت مڑھنی ترٹی

وت پیٹی آں زنگ لگاتے سوتاں کھا دیاں گمیاں

مینڈا کل وڑیو اولیبا

ترے گھڑے تے ہک گھڑونجی

ہک وانے نی منجی

جس تے ہک تلافی میلی

موریاں آلی

اُتے کرنے واسے کھیس

ڈبیاں ڈبیاں چٹا

جس نادھاگا، دادی

۱۱

اپنے ہتھاں نال
 اکھیاں گال کے کیتا
 ترے اٹاں فی چلھ
 گوئے چارتے ہک چواتی
 دھکھے مینڈے نال
 ساری راتی
 لُونے آلا وارا
 ہک پرانی لُونکی
 جس نے خانیاں اندر
 ہر دل، رتیاں مرچاں، لُون تے ثابت دھنیا
 تھوڑا تھوڑا جے بھی ایہہ
 اے وے مینڈا گل وڑو لیا
 وت بھی
 جتھے وِجناں ہووے
 باہروں جنڈر ماریں
 چورتے ڈاکو کوئی نہیں آونا
 سَنھ کسے نہیں لاو نی
 اپنا آپ بچا ونا، اپنے کولوں

توقیر چغتائی

﴿﴾
(پچھان صفحہ ۱۱۰)

میں پہاڑے چوں نہر نہیں کڈھنی

کھٹ کے راہ کڈھیاں

اوہ نہ ملاتاں سر نہیں بھننا

اگلا پہاڑ کھٹیاں

سدھا ویڑے نے وچ ونج کے

چٹی گل کریاں

جے اُس کوئی جواب نہ دتا

وت ہک پہاڑ بھنیاں

○

بو کے کڈھ کڈھ بڈھے تھی گئے

وت بی مُشک نہ مکی

اس پھیرے تاں

کتا کڈھ کے باہر ٹھیاں

گندی کھوہی پاک کریاں

ملک نذیر سانول

ملک سانول ۱۲۰ گست ۱۹۶۳ء وچ گلی جاگیر تحصیل فتح جنگ وچ جمے۔
پرائمری گلی جاگیر، اٹھویں تک ملال ہائی سکول تے میٹرک ایلٹ ہائی سکول مورگاہ چوں
پاس کیتی اس توں بعد گورڈن کالج راول پنڈی وچ داخل ہوئے جتھے انٹر تک پڑھا۔

۱۹۸۵ء وچ اورینٹ پیٹرولیم وچ ملازم ہوئے جتھے ہن تک اپنی نوکری پوری
پئے کرنین۔ لکھنے ناں شوق انھاں کالج نے زمانے توں ڈاکٹر مرزا حامد بیگ فی شفقت نال
ہویا۔ علاقائی لہجے گھیبی وچ ۱۹۸۵ء توں شعر آکھنا شروع کیتا۔ ”حلقہ ارباب ذوق“ کھوڑ
تے فتح جنگ فی ادبی تنظیمیں نے رکن ون۔ اس توں علاوہ ہیومن رائٹس آبزور، رائٹر کنسل
کوٹ سلطان نے رکن بی رنن۔

۲۰۰۱ء وچ شاعری فی کتاب ”عملاں ائی“ چھپی۔ علاقائی لہجے گھیبی وچ
شاعری فی ہک ہور کتاب ”سریاں فی خشبو“ نے نائیں نال چھنے آسے تیار اے۔ علاقہ
گھیب فی تاریخ ادب تے ثقافت تے بہوں عرصے توں کم پئے کرنین اس کتاب ناں
انھاں پہلوں کھیری مورت فی پٹی نے تاریخ پاروں ”چورگلی“ رکھا ہیا برے ہن ای کتاب
بہوں جلدی ”گھیب وسیب“ نے نائیں نال چھپنے آلی اے۔ گھیبی بولی فی ایس جڑت تے
خدمت آں ویکھ کے علاقے نے دوائے شاعراں وچ بی مقامی بولی گھیبی آلے پاسے
دھیان ہویا۔

لوکو مینڈی ہک گل منھو
مینڈے مویاں پیر نا نہہ منھو

نساں بی تے کدھر ویساں
کجوں بھاریاں پڑیاں چیساں

ہک ہک پا کے من مونہہ کیتی
اچی ڈھیری کنج ہٹیاں

نا نہہ کوئی بوہا نا نہہ ای باری
کوئی نا نہہ سانویں شکل پیاری

جے کرساں کس ا کرساں
میں موئی فی ہک تاں منھو
مینڈا مویاں نا نہہ منھو (۳۳)

راول راٹھ

راول راٹھ نا اصل ناں محمد حسین اے۔ ۸ اکتوبر ۱۹۶۴ء چ کوٹ ملیار کیمبل پور
انک چ جمے ون۔ بچپن وچ ای اپنے خاندان نال کراچی چلے گئے ہئے۔ اُتھے ای
انہاں اپنی پڑھائی نامڈ لایا تے ۱۹۸۸ء اردو وچ ایم اے کیتا۔

۱۹۸۳ء توں لکھنا شروع کیتا۔ ۱۹۸۷ء وچ جانن نے نائیں نال ادبی لٹری شروع
کیتی۔ کراچی توں ای ہک ہفتہ وار اخبار شروع کیتا جس وچ کالم بی لکھے۔ بعد چوں انھاں
کالماں وال ۱۹۹۶ء چ کتابی شکل دتی۔

۲۰۰۰ء چ ”کد مکسن چھٹیاں قہر دیاں“ نے نائیں نال پنجابی شاعری نی کتاب
لاہور توں چھپی۔ ۲۰۰۲ء چ لندن چ ہون والی عالمی کانفرس وچ شرکت کیتی۔ ۲۰۰۴ء چ
ورک ویزے تے لندن چلے گئے جتھے ہفتہ وار پنجابی اخبار ”اواز قوم“ چ ۲۰۱۲ء تک کم کیتا
۔ پہلے اس نے سب ایڈیٹر تے دو سال ایڈیٹر رہے۔

۲۰۱۶ء چ شاعری نی پہلی کتاب کجھ اضافے نال دوبارہ چھپی۔ جنوری ۲۰۱۹ء چ
شاعری نی دوئی کتاب ”کعبہ من نے اندر“ پنجابی مرکز لاہور توں چھپی۔

پچھاں مُر کے تکیا اج میں

لکھ نہ دے

ویہڑے نے وچ کھلرے بھانڈے

چلپی وچ اے ٹھڈی چھائی

رب جانے کہیں ڈھنگر ساڑے

یا ساڑ گئے نے ہڈیاں

کجھ وی تے ننیں لکھیا کتھے

نہ ای چھپرے نی کانس وچ

نہ ای یار پساری اندر

کہیں پاسے کوئی چھٹی لہے

نہ ای لکھی ہک لکیر

کدھی نے بنیرے اُتے

ہر ہک پاسے

باندر بیٹھے

کھڑ کھڑ کر کے

ہسنے پئے ون

جاکت بیٹھے رونے پئے ون

بابے سارے لہو وچ لہڑے

کپڑے بیٹھے دھونے پئے ون

راول ہو ری بھار ہکلا

ڈھونے پئے ون

ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد

ارشدمحمود ناشاد یکم جنوری ۱۹۷۰ء آں اصضر علی نے گھار پنڈی گھیب نے ہک
گراں ڈومیاں وچ اکھ کھولی۔ ۱۹۸۶ء وچ میٹرک ایف جی پبلک ہائی سکول اٹک چوں
پاس کیتی۔ ایس توں بعد گورنمنٹ کالج اٹک وچ داخل ہوئے جتھوں ۱۹۸۸ء وچ ایف
اے تے ۱۹۹۱ء وچ بی اے نامتحان پاس کیتا۔ ۱۹۹۳ء وچ پنجاب یونیورسٹی توں ایم اے
اردو نی ڈگری حاصل کیتی۔

۱۹۹۳ء وچ استاد نے طور تے اورینٹل ڈگری کالج توں نوکری شروع کیتی۔ نوکری
نال تعلیم ناں سلسلہ بی جاری رکھا۔ ۱۹۹۵ء وچ ایم اے پنجابی اسی یونیورسٹی توں کیتی۔ ہک
سال گوجرانوالہ وچ پڑھان توں بعد گورنمنٹ کامرس کالج اٹک وچ آگئے اتھے
انھاں طالب علماں وچ ادب نی لگن پیدا کرنے آسے کالج میگزین ”امکان“ جاری کیتا
جس نے اُن پہلے مدیر ہئے۔

۲۰۰۶ء وچ پنجاب یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی نی ڈگری آسے ”اردو غزل کا
تکنیکی، ہیتی اور عروضی سفر“ نے موضوع تے مقالہ لکھا۔ ڈاکٹریٹ کرن توں بعد ۲۰۰۷ء
وچ کامرس کالج اٹک توں علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی نے شعبہ اردو وچ پونہج گئے جتھے ہن
تک اپنی ڈپٹی انجام پئے دینین۔

ادبی سفر نی شروعات شاعری توں کیتی انھاں نے استاد مرحوم اصغر بریلوی تے
نذر صابری نیں۔ ماہر علم عروض ہون نال تحقیق وچ عالمگیر شہرت حاصل کیتی۔ پنجابی ادبی
سنگت اٹک تے سرمد اکادمی انھاں نے اشاعتی ادارے ہن جس نے ناہیں تلے کئی کتاباں
چھاپیاں۔ ملکی سطح توں ہٹ کے انھاں نیاں اپنے ضلع آسے بہوں ادبی خدمات ہن۔ اردو
شاعری تے تحقیق توں علاوہ پنجابی وچ بی لکھنیں مقامی بولی نے گھیبی لہجے نے مقبول شاعر

ہم۔ مختلف موضوعات اُتے اردو تے پنجابی نیاں بہوں ساریاں کتاباں چھپ چکیاں

۱۱

اُڈیک

ون (۳۴)

کالک رنگی تے بدروپی

دل نی تختی

جس نے اُتے

کافی وگی

حرصاں آلی لوبھاں آلی

ڈنگ پھڑنگیاں لیکاپنیاں

کوہیاں کوہیاں شکلاں بنیاں

کس آں دساں

کس آں آکھاں

کبھجوں دھوواں

کالک رنگی دل نی تختی

گاچی رگڑے

پوچالاوے

سدھیاں سدھیاں لیکاں تھیکے

سوہنے سوہنے اوکرے پاوے

ہکا الف پڑھاوے (۳۵)

منزلاں توں دُورا ڈیاں لوکاں ناکبت

صدیاں تے زمانیاں توں

اسی اپنیاں وڈو ڈیریاں نے

کھڑیاں ناکھڑا مچ کے

ڈنگ پھرنگیاں راہواں اُتے رُنے رہے آں

کچیاں تے گساہریاں جائیاں نے دھکے دھوڑے کھا کے

اپنا جھٹ لکھینے رہے آں

برے جے تائیں اڈاپنڈا مگیا نہیں

جیوں

کھوہے نے چوگردے پھر نے، اکھیاں بدھے

داند نے ناں پنیڈا گھٹ نہیں تھینا

ویلا بنجے ای لکھنا رہنا

یکلی کھوہے نے چوگردے بھونیاں بھونیاں (۳۶)

وٹر

۱۱

دل نا کھلا ڈلھا کھیتر

جے وترے وچ ہووے

سدھراں نیاں گندلاں پُھٹن

ہاڈاں سٹے کڈھن

آساں نے پُھل کھڑ کھڑ ہسن

میریاں اُتے ہالی و سن (۳۷)

○

چھیکر

چار چُپھیرے بھانڑ بنے

اندر تین تندور

ہاڈاں نار کھڑ سک گیا

نواں نہ لتھا بُور

خلقت ڈھک ڈھک نیڑے ہوئی

ماہیا اکھیوں دُور

ویلے نی چکی وچ پس کے

سُفنے چورم چور (۳۸)

○

شازیہ اکبر

انہاں نی جم پل اٹک نی تحصیل فتح جنگ نی اے۔ ۲۳ مئی ۱۹۷۵ء چ محمد اکبر^{۱۱} نے گھارا کھولی۔ فتح جنگ نے ہک پرائمری سکول چ پنجویں تک پڑھا۔ میٹرک ۱۹۹۰ء چ گرلز ہائی سکول فتح جنگ توں کیتی۔ اس توں بعد گورنمنٹ گرلز کالج فتح جنگ توں ۱۹۹۲ء چ ایف اے تے ۱۹۹۶ء چ بی اے کیتا۔ ۲۰۰۰ء چ پنجاب یونیورسٹی توں ایم اے۔ ۲۰۰۸ء چ ایم ایڈ تے ۲۰۱۷ء چ ”عصمت چغتائی اور ممتاز شریں کے افسانوں میں تصویر عورت“ نے موضوع تے مقالہ لکھ کے نمل یونیورسٹی اسلام آباد توں ایم فل اردو کیتا۔ ہن نمل یونیورسٹی ای توں ”نسائی زبان و محاورہ“ نے موضوع تے پی ایچ ڈی پئے کرنے ون۔ نوکری نی ابتدا ۱۹۹۷ء چ پرائمری سکول توں انگریزی نی اتانی نے طور تے کیتی۔ ۲۰۰۷ء چ سکیڈری سکول ٹیچر رہیں، ۲۰۰۸ء چ سبجیکٹ سپیشلسٹ نے طور تے کوٹ فتح خان پڑھایا۔ ۲۰۱۳ء سینئر سبجیکٹ سپیشلسٹ گورنمنٹ ٹیچنگ ٹریننگ کالج اسلام آباد چلے گئے۔

شاعری ناشوق سکول نے زمانے توں ہیا۔ جدوں کالج چ گئے تاں کالج نے رسالے چ لکھنا شروع کیتا نالے کالج نے مشاعرے چ بی حصہ گھدا۔ اردو تے پنجابی وچ شعر آکھنے ون۔ اپنی مقامی بولی گھیبی چ نظماں تے ماہیے انہاں فی شاعری نا اٹاٹھ وے۔ شاعری نے نال کھیڈاں نال بھی دلچسپی رنی جس فی وجہ توں کالج فی کھیڈاں چ کئی انعام جتے۔

انڈ

۱۱

پانی ترونکاں
 ویہڑے نے وچ منجیاں ڈاہواں
 ٹولی اُتے پھل سجاواں
 سُر مہ لیکاں

سیس نواواں
 نالے چٹا چولا پاواں
 کھوہ تے بھجی بھجی جاواں
 کھڑ کھڑ ہستاں ککلی پاواں
 ساوے منگ فی دالی اُتے
 دیسی گھیونی دھونڑی لاواں
 لگ لاواں تندوری تے میس
 نالے بانگی لکڑ کوہاواں
 چلھے نیڑے رکھ رکھ بھانڈے
 رنگی پیڑھی نال دھکاواں

○

ماہیے

ککراں نیاں پھلیاں نیں
 سن کے ماہیے نا

اَساں راہواں ملیاں نہیں

○

زَمی اُتے پالیکاں

تھینڈیاں یاداں نہیں

میں بھارو پئی شیکاں

○

وٹ پائیاں باتاں نہیں

دیوے بال دیو

عیداں شبراتاں نہیں

○

باری نیاں درزاں نہیں

ایہہ دُکھ نہیں بھرے

ایہہ دُنگیاں مرضاں نہیں

○

تندوری اگ لاواں

تونڈی منگالی تے

میں بیٹھی لگ لاواں

○

۱۱

عرفان راجہ

اصل نال محمد عرفان اے ۱۹۸۰ء چ محمد داؤد نے گھار کھوڑ چ جسے۔ انھاں
میٹرک تک تعلیم حاصل کیتی۔ اردو چ کہانیاں لکھنے نے نال پنجابی چ شعر بی آ کھنے ون۔
اپنی مقامی بولی گھیبی نے بہوں جھے شاعر اُن۔ ۲۰۰۴ء چ حلقہ ارباب ذوق کھوڑ نے رکن
بنے ۲۰۰۷ء توں ۲۰۱۵ء تک اس تنظیم نے جوائنٹ سیکرٹری رہے ۲۰۱۵ء توں ہن
تک حلقہ ارباب ذوق نے سیکرٹری ون۔ ہن تک انھاں فی کوئی کتاب تے نہیں چھپی
برے انھاں نے افسانے تے شاعری کئی ادبی رسالیاں چ چھپنے رہنے ون۔

غزل

اُسی نکلے وڈی بھکھ
رولا بن گئی اڈی بھکھ
لگ جوانی چ اوکڑ گیا
ڈنگی کر گئی ہڈی بھکھ
وٹے چولہے چاڑے وین
نہیں پئی ہونی ٹھڈی بھکھ
سکیاں ڈھڈاں نال عرفان
اساں رج کے کڈی بھکھ

۱۱

غزل

اڈا دُور گراں فقیرا
 دُھلنی وَینی چھاں فقیرا
 سارے ویکھ کے ہسنے راہن
 رونے پئے آں تاں فقیرا
 اندر سدر بھکھنی راہنی
 دُھکھنا راہنا ہاں فقیرا
 جوگی بنر کے پھرنے پئے آں
 مت کوئی آکھے ہاں فقیرا
 کالا کُتا بھوکنا راہنی
 اڈنے راہن کاں فقیرا
 اڈی عرضی، اُس فی مرضی
 اڈے دَیوں ہاں فقیرا
 سُن عرفان فی اللہ اللہ
 ایہہ سدھا ناں فقیرا

۱۱

عقیل ملک

۱۲ مئی ۱۹۸۲ء آں ملک احمد خان نے گھار پنڈی گھیب چ جے۔ میٹرک
۱۹۹۶ء چ پنڈی گھیب توں پاس کیتی۔ ۱۹۹۸ء چ گورنمنٹ ٹیکنیکل کالج سیٹلائیٹ ٹاؤن
راول پنڈی توں ایف اے کیتا۔

۱۹۹۹ء چ سول ڈارفٹ مین ناڈ پلومہ گورنمنٹ ٹیکنیکل کالج پنڈی گھیب توں
کیتا۔ ۲۰۰۲ء چ بی اے کرن توں بعد پاک فضائیہ چ نوکر ہو گئے۔

۲۰۰۳ء چ ”کوہاٹ ویوز اینڈ نیوز“ نے ایڈیٹر رئے۔ ۲۰۰۴ء چ حلقہ ارباب
ذوق نے سیکرٹری رئے۔ ۲۰۰۵ء جوائنٹ سیکرٹری حلقہ ارباب ذوق راول پنڈی
بنے۔ ۲۰۰۶ء توں ۲۰۰۸ء جوائنٹ سیکرٹری حلقہ ارباب ذوق اسلام آباد رئے۔ ۲۰۱۱ء
چ سخنور فورم کراچی نے صدر بنے۔

۲۰۰۱۲ء توں ۲۰۱۳ء جوائنٹ سیکرٹری حلقہ ارباب ذوق کراچی کم کیتا۔
۱۵۔ ۲۰۱۴ سیکرٹری حلقہ ارباب ذوق سرگودھا رئے ون۔ عالمی ادبی تنظیم کولاج نے بانی
رکن ون۔

۲۰۱۵ء ”زر خواب“ نے نائیں نال شاعری فی کتاب چھپی۔ اردو شاعری نے
نال اپنی مقامی بولی گھیبی بی شعر آ کھنے ون۔

۱۱

غزل

بن بھمیری بھیکنا مینڈے اندر بھکھنی بھاہ
دلے نی نکی کوٹھڑی میں گھینا اوکھے ساہ

کھیتیر کوکاں ماریاں میں سدھراں سٹیاں کھوہ
فصلے منجی ڈاہونی مینڈا رکھا نال وواہ

ہتھی پیری چھاڑے میں وت وی نچ نچ گاں
پا کے عشقی چوڑی مانہہ لدھی سدھی راہ

جندڑی پھاتی ٹوکرے میں پھڑکاں کنج عقیل
فلکے لا کے سوترّا توں دتا سگوں پھاہ

○

غزل

کھیکھن پٹے تو نڈے دل آں رتجھن آسے
رہا ہن تے ککھ نئی پلے آکھن آسے

ہک گگتھی نے پوٹے وچوں کنڈے نختے
سرگھی ویلے نختی آئی اوہ چگن آسے

مُڑ پرتی کے گلاں مینڈے سرتے پنیاں
جدوی میں چنگیائی کیتی دسن آسے

گڑیاں بالے ہو کے بھر کے چیرکاں مارن
تلاں دے کے اتھرو پوجھے ہسن آسے

کھانی کار

(چھا چھی لہجہ)

انھا کھوہ

۱۱

مشتاق عاجز (پچھان صفحہ ۱۰۱)

چوکیدارے فی کتاباں سچ اس ناناں غلام محمد ولد اللہ داد لکھا ویا ہیا برے حویلی سچ پیر
 پاون لگیاں اوہ آپناں بہوں پاک تے بہوں وڈیاں شانناں والا ادھاناں در شاہیوں
 باہرای چھوڑ گیا تے ڈیڈھویں سچ وڑنیاں ای نرا مرا غلام رہ گیا۔ اس سیانپ کیتی نیں تاں
 غلام بی نا نہر رہنا۔ غلام محمد توں گھانمر بن وینا۔ اسان اپنے پیونا قصہ یاد ہیا جیہڑا پورا
 ناں گھدی گھدی حویلی ونج وڑا ہیا تے وت چوہدری اس کولوں ادھاناں کھس کے رہے
 ادھے آں کوڑی نال داد و بنا چھوڑا ہیا۔ اس حویلی سچ کوئی بی کی تے کاما سدھے تے ثبوتے
 ناہیں والا نیں ہیا۔ کوئی قوبا ہیا تے کوئی شٹو، کوئی لاہیا تے کوئی سلو، کوئی خاقتے کوئی
 دادو۔ نوکراں نے ناں تے حلیے وگاڑناں چوہدریاں ناجدی پشتی کم ہیا برے چوہدری مثال
 اوراں فی عادت بہوں چنگی ہی۔ ایہناں کمیاں جمیاں نیاں دھیاں بھیناں تے زانیاں فی
 بہوں عزت کرنے ہے۔ نوکر آں کھوہرا اُبراناں تے ویہر ویہر پینا برے نوکر یا نیاں ہس
 کے بلاناں تے سوہنے سوار کے ناں گھنے۔ پھلاں مصلنی آں پھولاں رانی، چنو بھٹھیری
 آں چن بی بی، شادو آں شاہزادی تے حسنو آں حسن پری آکھناں۔ اوہناں جتنا جتنا ناں
 سوار نا ایہناں اتنا اتنا اپنا آپ سوار ناں تے مچ مچ پیناں۔

حسنو غلام فی ماء تے دادو فی زانی ہی۔ جناں تریمت دوہیں، سارے نوکراں
 نوکرانیاں کولوں نکھڑے وئے تے نتھرے وئے رج کے سوہنے تے سرتھے۔ ہک چوہدری
 اوراں نا خاص نوکر تے دوئی چوہدرہانی اوراں فی خاص نوکر یاں۔ آپے چوں بی دوہاں نا
 رج کے مٹھاج ہیا تے ہک سیت بی بکی دوئے تے وساہ نیں کرنے ہے۔ دادو حسنو آں
 آپے نال حویلی کھڑے تہاڑی ساری اُساں نظری سچ رکھے تے نماشاں نال گھن کے

آوئے۔ بہوں سکھی تے خوش باش پئے و سنے ہئے برے بھیڑی نظر کھا گئی۔ دادو چوہدری اوراں نال شکار تے گیا تے رتی دندی توں تلے ونج پیا۔ چوہنہراں والی ترڑاں تے لگا۔ سرے نی سٹ گھن گئی تے جاہگاں تے مر گیا۔ جانو تے اسنی ننانوں چنو کجھ ہور گل بی اڈائی برے ڈاکٹری ملاحظہ بی ہو یا تے پولیس بی آئی۔ ساریاں ہکا ہی گل متھی بئی مارا کیس نہیں، دندی توں ڈھے کے قضائیوں مویاے۔ دادو مناں مٹی تلے دبا گیا تے حسنو اجر گئی۔ دوئی جمعراتی تک روٹی ٹکڑا چوہدریاں نے گھروں آنا ریا تے وت ہک دیہاڑے چوہدریاں اوراں حسنو آں حویلی سد بھیجا۔ چلیپے کولوں پہلوں ہی پھوہڑی چائی گئی تے حسنو جاکتے آں نانی کول چھوڑ کے حویلی ونج پوچی۔ چوہدریاں نے بھراؤنا ویاہ تیار ہیا تے اوہناں پیکے ونجناں ہیا۔ اُن تاں گھرے نی سام سبھال حسنو نے حوالے کر کے پیکے ٹر گئے۔ برے حسنو آں پے وختا گیا۔ دادو نے جینیاں حویلی ویناں تے دیگری نماشاں تک کم کرنا ہور گل ہی برے ہن دیہوں لتھے تک حویلی چ رہناں بلنی اگی چ چھال مارناں ہیا۔ نانہہ اگے جوگی رہی تے نانہہ کچھے جوگی۔ غلام آں نانکے چھوڑ کے فزری ونجے تے ڈرنی کمنی دیگری نماشاں تک کم کرے۔ دیہوں لہوے کے نہیں تے گھرے دیس نئے۔ شکرنا کلمہ پڑھے تے ویلے نال ای غلام آں گھینی اگلے اندروڑ کے پکے جندرے کنجیاں مار گئے۔ چار پنج دیہاڑے گئی تاں کجھ ڈرجھا کا بی لہہ گیا تے حوصلہ بی ہو گیا جے چوہدریاں ہوری بی مڑنے ای والے ہوسن۔ حسنو چنگے ویلے آں پئی اڈیکنی ہی تے بھیڑی لکھت کجھ ہور ای پئی آکھنی ہی۔ ستواں اٹھواں دیہاڑا ہیا نماشاں نی نماز پڑھی گئی برے حسن و نہ مڑی ۔ گفتاں نی نماز بی پڑھی گئی برے حسنو نا کوئی پیانینواں نہیں۔ ڈھوڈ بھس پئے گئی۔ ہتھوں پچھ ہتھوں پچھ ہس نے گھارو کیکھ ہس نے گھارو کیکھ، لہنے ونج چڑنے ونج بتیاں گھن کے سارا گراں نکل پیا تے فز رہوئی تاں پتا لگا جے حسنوتاں انھے کھو ہے چ ڈھٹھی پئی اے۔ آکھنین

غلام فی دادی بی اسی انھے کھو ہے چ ڈھے کے موئی ہئی۔ اُساں بی حویلی چ کو یلا ہو گیا
ہیا۔ ابھو ائی وڈی چوہدریانی اوری آپنے ہمار پیو آں مرنا ئیں تے جیہڑا کماں لگے گھار
جمائیں اس چوہدریاں فی حویلی وینائی وینائیں۔ جمیلاں بی آپنے سرے سکے تے بہوں
راکھویں جند جسے سمیت حویلی وینا پے گیا۔ چوہدری مثال تے بی بی زینت اوری بڈھے
ہو گئے ہئے تے ہن حویلی چ انہاں نے پتر چوہدری جلال تے اوہناں فی نوہہ بی بی زرینہ
اوراں ناراج ہیا۔

چوہدری جلال اوری تاں پیو کولوں بی چپہ ودھ ای چنگے نکلے۔ جمیلاں جیہی نہاتی دھوتی
وئی حویلی ونجے او جی ہی نہاتی دھوتی وئی گھار آرہوے۔ بس بی بی زرینہ اوراں نے اگے
چکھے ہونی رہوے تے چوہدری اوراں نا کوئی مزمان آوے تاں سوہنے چجاں و صفاں نال
چاہ پانی تے لسی مکھن باہر بھجوا دیوے چوہدری اوراں تاں اس نے ہتھاں فی چاہ چ اوہ
لذت آئی جے ہور کینڈھے ہتھاں فی چاہ واں ہتھ ای نا نہہ لاؤن۔ سیا نے آکھنیں سپے نا
ڈنگا ویا سوتری کولوں بی ڈرنا رہناے۔ جمیلاں دیگری تک نا نہہ آوے تاں غلام نے دے
آں ہتھ پے ونجے۔ برے غلام جتنا ڈر پوک ہیا جمیلاں اتنی نڈرہئی۔ غلام بھاویں خفا ای
ہوسی برے اوہ خوش باش ہئی۔

غلام نے ویا ہے آں پنج چھیں سال ہو گئے برے جاکت کڑی کوئی نا نہہ
ہویا۔ جمیلاں تاں کھکھ پرواہ نہیں ہئی برے غلام آں جھورا جیا لگ گیا تے اوہ کجھ خفا
جیہا رہن لگ پیا۔ غلام نا ودھی وئی داڑھی پھنڈے وے والاں تے پیلیاں دنداں نال
ہسنا جمیلاں اینویں بی چنگا نہیں لگنا ہیا۔ اس شکر کیتا جے اس ہا سے کولوں جان چھٹی۔ غلام ہر
ویلے مونہہ لڑکائی رکھے تے جمیلاں ہر ویلے ہسنی کھینڈنی تے پھت پھت کرنی
رہوے۔ غلام دیہاڑا دیہاڑا گھٹی گیا تے جمیلاں راتی دیہاڑی کھڑنی گئی۔ بک دیہاڑے

جمیلاں غلام آں دس بیٹھی جے بی بی اوراں نے گھار جاکت کڑی ہونے والاے۔ گل
دسنیاں اوہ آپ بی دلیگر جئی ہوئی برے غلام آں تاں ایوں لگا جیوں جمیلاں اساں^{۱۱} وڈی
ساری گاہل کڈھی ہووے۔ اگے وت کدے کدے مشکی صبونیں نال نھا کے دھوتے وئے
چیرے پاگینا ہیا ہن اس گلوں بی رہ گیا۔

بی بی زرینہ اوراں شہرے نی وڈی اسپتالاں چ داخل ہونا نئیں جتھے دائیاں نا کم
ڈاکٹر نیاں کرنیاں۔ اوہناں نیاں شہر وینے نیاں تیاریاں تے غلام نی جان وڑ وڑ کے پئی نکلی
اے۔ پتا نئیں کتنے دیہاڑے لگن اسپتالاں چ۔ چوہدری جلال اوراں تاں کینڈھے
ہتھاں نی پکی وئی شے بی نئیں سکھانی۔ چنونی دھی پینو پچھی خاصی روٹی کٹوی کر گیننی اے
برے چوہدری اوری تاں۔۔۔ بی بی اوراں داخل کرا کے چوہدری اوری مڑ آئے
اُن۔۔۔ کیہہ ہنسی۔۔۔ لگی حویلی، چوہدری اوراں نی ہانڈی روٹی، کویلاتے انھا کھوہ۔ غلام
آں دادی نی کہانی تے ماؤنی موت یاد آئی تاں اس نیاں چیکاں نکل گئیاں۔۔۔۔۔ اللہ
نا نہہ کرے۔ کدے جمیلاں بی۔۔۔؟ اوہ تاں جینے جوگا نا نہہ رہسی۔ اج پہلا دیہاڑاے
چوہدری اوراں نی چاہ روٹی نا۔ جمیلاں نماشاں تک نا نہہ آئی تاں وت؟۔۔۔ برے اوہ مڑ
آئی اے۔ جینی جاگنی تے ہسنی کھیڈنی۔ چوکاں نال روپے بی بدھے وئیں ہتھے چ بھجیاں
ویاں بوٹیاں نا بھانڈا بی چایا ویاس۔ غلام کھلیراں چ ہو گیا۔ دوہاں بھجیاں ویاں بوٹیاں
نال روٹی کھاہدی۔ جمیلاں نادل کیتا بی غلام آں چتاوے جے چوہدری جلال اوراں ناویاہ
پکیری عمراں چ تے غلام نے ویاہے کولوں پچھے ہو یاے تے اج بی بی زرینہ
اوری۔۔۔ برے ڈرے نال چپ رہی۔ اس دسناں کیتا جے ہن اساں بی جاکت کڑی
کھڈانے نا بہوں وڈا شوق اے برے غلام لپھ و لھیت کے سیں رہیا تے جمیلاں نی رات
دلیلاں چ لگھ گئی۔ اج دوا دیہاڑا۔ کلہو کی دیہاڑا، رات تاں خیر خیر انویں لگھ گئی اے۔ پتہ

تے پانی بھرن ویناں تا پینو زینو ویناں، پنڈاں چڑیاں نیاں دھون ویناں تاں پینو زینو ویناں۔۔۔ جمیلاں تاں بس بی بی اوراں نے کچ رہناں تے لوڑ پوے تاں چوہدری اوراں نی خدمت کرنی۔

اٹھوری ہک لکھی تاں شہروں خوشی نی خبر آ گئی۔ چوہدری اوراں نے گھار خدا وارث بھیج دتا ہیا۔ اج تاں ساری حویلی ای جمیلاں آر خوشی نال پئی اڈنی ہئی۔ باہر قوبے، شنو، لاپیے، سلو تے خاتے اوراں نے پتر بھترے پئے نچنے ہئے تے اندر پھلاں، چنو، شادو تے حسنو اوراں نیا دھیاں نو نہاں ہاں۔ باہر بخشے مراٹھے نے مزے بنے پئے تے اندر بنی مراٹھی نے۔ چوہدری جلال اوری باہر وینین تاں اکھیاں نوٹ کے گڈی نوٹاں نی اڈا آنن تے اندر آنن تاں ہکی ہکی نی اکھی چ اکھ پا کے سراں توں نوٹ واری وینین۔ جمیلاں نے تاں پیکیاں سوہریاں ساری حیا تی چ اتنے نوٹ نا نہہ ویکھے ہوسن جتنے اج چوہدری جلال اوراں جمیلاں نے سرے توں وار کے ویلاں چ دے چھوڑے۔ اس خوشی چ ننیں بے گیا تاں غلام۔ چوہدری نی جھولی چ سجرا پھل کھڑا ہیا، برے غلام نے سینے چ کوئی پرانا پھٹ تازہ ہو گیا۔ اس نی جمیلاں بی تے اپنی جمیلاں واسے اساں بی جاکتے کڑی ناچرو کنناں چاء ہیا۔ لوک حویلی چ نچنے گانے رہے تے اوہ گھار ہکلا بہہ کے رونا کر لانا رہیا۔ اس نے دلوں دعا نکلی۔ ”نبلی چھتری والیا! جیہجیوں چوہدری نی جھولی لال پایا ای ایہجیوں ای مینڈی جمیلاں بی ہک کھڈوناں چاہ دے۔۔۔“ ہک ایوں دل خفا دوآ خوف۔۔۔ کیہڑے ویلے ڈھول ڈھمکا کسی تے کیہڑے ویلے جمیلاں آسی۔ شکراے بخشے نا ڈھول و جناں بند ہو یائے۔۔۔ بنی نی ڈوھلکی بی چپ کر گئی اے۔ ہن تاں پینو تے زینو آں آیاں بی بہوں سارا ویلا لکھ گئے۔ جمیلاں کیوں نیں پئی آنی۔ سیتی سیتی آں انھے کھوہے ناخیال آوے تے غلام نادل ڈب ونجے۔ برے شکراے پینو آ کے دس گئی اے بے لوک

سارے چلے گئیں۔ جمیلاں ہن کوئی کوئی چلھ تندوری تاسی۔ کچھ اُن پانی پکاسی تے چوہدری اوراں رجا کے آسی۔ اس نادل کیتا جے اٹھے تے ونج کے جمیلاں حویلیوں گھن آوے برے اس نیاں تاں لتاں چ ساہ ای نہیں ہیا۔ اس پیر پٹا برے پیراں نال جیوں منیں منیں نیاں تراڑاں بدھیاں ویاں ہیاں۔ حیلہ کرنا ای پیا ہیا جے بوہے نی کھڑک تے کنجی نی شڑنگ ہوئی تے جمیلاں شپ کر کے ویہڑے آوڑی غلام آں سارے دکھ بھل گئے تے کد کے منجی توں اٹھ کھلوتا۔ چوہدری اوراں نوکراں واسے مٹھے تے سلونے چولاں نیاں دیگاں پکوانیاں ہیاں۔ جمیلاں بہوں سارے چول آندے ہئے دو آں رل کے کھاہدے جمیلاں اجا حویلی نی رونقاں نیاں گلاں کرنی پئی ہئی جے غلام سیس گیا۔

چوہدریانی اوری گھار آگئے تے جمیلاں چوہدری اوراں نی خدمت چھوڑ کے اونہاں نی خدمت تے لگ پئی۔ ہن جمیلاں ویلے نال مڑ آنی ہئی تے غلام بہوں سکھے چچ ہیا۔ چوہدری اوراں نادھیان بی آپنے جمال دئیں ہو گیا تے جمیلاں ناکم لوہکا ہو گیا۔ مہینے ترے چار لکھے تاں جیونی دائی غلام آں خوش خبری سنائی۔ غلام تاں خوشی نال اڈ پیا۔ نیلی چھتری والے سن گدی ہئی۔ ہن ماملہ ہو رہو گیا۔ غلام خوش تے جمیلاں دلگیر۔ غلام خوشی نال پھنڈ گیا تے جمیلاں خفگی نال جھونس گئی۔ غلام اساں منجی توں تلے نانہہ لوہن دیوے۔ جمیلاں کتنے کتنے دیہاڑے حویلی نہ ونجے تے چوہدری اوراں ناسدا بی نانہہ آوے۔

چوہدری اوراں نا جمال نواں ہک مہیناں نا ہو یا تاں جیونی ماؤ نے ہتھاں چ جمیلاں نی دھی جھی۔ چٹی گوری تے موٹی ڈھوٹی۔ گڈی نی گڈی تے ماؤ کولوں ودھ کے سوہنی۔ چوہدری اوراں غلام نے ہتھ گھروگی گھیو بی بھیجا، ماکھو شکر بی تے کچھ پیسہ نکہ بی۔ نال ای آکھ بھیجا جے کڑی ناناں اوہ آپ آکے رکھسن۔ وہو یں دیہاڑے چوہدری اوری

آگئے۔ کڑی آں ہتھاں تے چایا تے منجی تے بہہ گئے۔ جمیلاں منجی توں اٹھ کے پیراں چ بہہ گئی برے چوہدری اوراں ہتھوں نپ کے منجی تے بہو اچھوڑی۔ کڑی نیاں اکھیاں ماؤ کولوں بی سوہنیاں تے وڈیاں ہیاں۔ اوہناں کڑی ناناں غزالہ رکھاتے مبارکی دے کے ٹر گئے نال ای آکھ گئے جے جمیلاں نے حویلی آنے نی کوئی لوڑنئیں۔ جمیلاں والا کم ہن شنونی دھی شکلاں کرکری۔

شہرے چ وڈے کالج نا پرنسپل چوہدری اوراں ناسنگی ہیا۔ اوہناں نے گھروں بی کیس اسکو لے چ پڑھانے ہیے۔ چھڑے چھانڈ ہئے نانہہ دھیانا پتر۔ دوئیں ول نوکری تے چلے ونجن تاں گھرے آں جنڈرا لگ ونجے۔ اوہناں کے واسے صاف سر تھی زانی لوڑ ہی تے چوہدری اوراں ایہناں لارا لایا ویا ہیا۔ جمیلاں چلیہا نہاتی تاں چوہدری جلال اوراں غلام آں حکم سنایا جمیلاں ایہناں نے گھار گھن ونجے۔ ہتھ بدھے غلام ڈھل ای نانہہ لائی دوے دیہاڑے ای ماؤ دھیو آں چوہدریانی آں ملی تے نانہہ چوہدریانی غزالہ آں ویکھا۔ جمیلاں کوٹھی چ کمرہ مل گیا تے غلام آپنے کوٹھے آں جنڈرا مار کے چوہدریاں نی کوٹھڑی چ ونج ڈیرا لایا۔ جمیلاں شہرونج آبادی لائی تے غلام ناداد کا گھارا جر گیا۔ جمیلاں نی تنخواہ بی لگ گئی تے چوہدری اوراں بی مہینہ واری سنھ چھوڑی۔ غلام مہینے نے مہینے جمیلاں تے غزالہ واسے خرچہ پٹھہ تے نکاشکا گھن ونجے تے رات دیہاڑہ کے مڑ آوے۔ سکھے نی لکھنیاں ڈھل ای کیہڑی لگنی اے۔ اکھینے پھنکارے چ اٹھا ہراں سال لکھ گئے۔ ویکھنیاں ای ویکھنیاں غزالہ جوان ہو گئی۔ بارھاں جماعتاں بی پاس کر گئی تے پڑھی گڑھی وئی شہری کڑی بن گئی۔ ایہناں اٹھاراں سالاں چ گراں تاں گرائیں نال رہیا اس نانکے داد کے گرائیں ناراہ بی نانہہ ویکھا برے ماؤ پیونا گھار ویکھنے واسے لیڑ پائی رکھا۔ جاں پیونا ل گراں وینے نی ضد کرے تاں ما آکھ چھوڑے ”جس ویلے بی کوئی غمی خوشی ہوئی دھیو آں ضرور کھڑساں۔“ پتا

نئیں انہاں اٹھاراں سلاں چ گراں خوشی ہوئی ای نئیں یا ماؤ اس کولوں چھپانی رہی۔ پیو جاں بی آوے دھی کچھ ابا! گراں کوئی غمی شادی نئیں ہوئی؟ پیو کولوں پہلوں ماؤ آکھ چھوڑے جھلیے دھئے! جس دیہاڑے کجھ ہو یا نالے ویساں،

اج پرنسپل صاحب تے بیگم صاحبہ کمال کوٹ ویں پیہن۔ جمیلاں کھڈی چھری نال کوہی وئی ککڑی آر پئی تڑفنی اے۔ کدھر صاحب اوری چھوڑا ای نانہہ ونجن۔ غزالہ سہیلیاں نال بزار گئی وئی اے۔ اللہ جانے کیہڑے ویلے آسی۔ صاحب اوری تاں بہوں اباہلین۔ غزالہ اندروڑنی گئی تاں ماؤ آکھا ”دھئے ترکھ کر۔ گراں وینا ئیں۔“ کڑی چڑی ہئی خوشی نال سمھن سبھاون لگ پئی۔ اس مسکینی آں کیہہ سہی ہیا جے گراں ماتم ہو یا پیائے، چوہدری جلال اوراں دلے نادورہ پیا تے اوہ فوت ہو گئیں۔ صاحب اوراں جمیلاں آکھا اسی مڑاواں تسی ماء دھی دیہاں چلے ونجو برے جمیلاں اوہناں نے پیرنپ گدے تے ہتھ جوڑ کے منت کیتی۔ ”صاحب جی! مینڈھاتے غزالہ ناویناں بہوں ضروری اے۔ اسی مادھی انہاں نے نمک خورآں۔ دیدن نانہہ کیئی تاں دیہاڑے قیامت نے چوہدری اوراں کیہہ مونہہ دکھاساں۔“ غزالہ بی آکھا ”میڈم چراں کچھو کوئی غمی شادی نی خبر آئی اے۔ اللہ جانے وت کتنے سال گرائیں چ کجھ نانہہ ہووے۔ مانہہ پیو ناگھار ویکھنے نا بہوں وڈا چاء وے۔ اج نانہہ گئیاں تاں وت کون کھڑی۔ بیگم صاحبہ اُساں غزالہ تے بی ترس آگیا چوہدری اوراں فی نمک حلال نانہہ نوکریانی نارونا بی نانہہ ویکھ سکی۔ ایہناں صاحب اوراں منا گداتے اس ماؤ دھیواں بی ناں گھن گئے۔ حویلی چ غوغا مچاویاے۔ نیڑے تریڑے نیاں ملکیا نیاں بی بی اوراں نال پلگھاں تے پٹھیاں ویان تے نوکریاں پیراں چ بہہ کے وئیں پیاں کرنیاں۔

جمیلاں سدھی منجی کول ونج پوچی۔ اس کھلیاں وین پائے۔ اس نے وین ہوراں نوکریاں کولوں کجھ دکھڑے تے اوپرے ای پیئے۔ جمیلاں نہوں وین پائے برے دلے

فی بھڑاس نانہہ کڈسکی۔ ذرا چپ ہوئی تاں غزالہ پچھا ”امی! ایہہ مینڈھانا نکا گھاراے؟
 جمیلاں سر ہلا کے دسیا۔ نیس۔ جھلی کڑی فٹ پچھا ”ابو اوراں نانے؟ جمیلاں فی چیک لکل گئی
 تے اس غزالہ آں سینے نال چموڑ گدا۔ وت روئی تے رونیاں رونیاں پتانئیں کیہہ کجھ آکھنی
 رہی۔ غزالہ ناکن اس نے مونہئیں نے بہوں نیڑے ہیا برے اس نے پلے کجھ نانہہ
 پیا۔ جمیلاں رو دھو کے منجی کولوں ہٹی تاں ڈرے نال کم گئی۔ چوہدری ہانی اوری بڑ بڑ غزالہ
 دائیں پئے تکتے ہے۔ غزالہ نیانی گھٹ تے چوہدریانی زیادہ پی لگنی ہئی۔ جمیلاں غزالہ آں
 بانہوں نپ کے باہرے دئیں چھکاتے ویڑے چوں نکلنے والی کیتی۔ ماء دھی ڈیڈھوس چ
 پوچیاں کے نیس تاں ٹھاہ پٹھاہ غزالہ ناہان کہاں تے غزالہ آرای سوہنا ہک جوان نڈھا آن
 مجاہم ہو یا۔ غلام اس ناچمڑے نافیشنی بکس چایا ویا نال اے۔ اس فٹ زنانی تے
 دھیو آں دسا۔ ”چوہدری جلال اوراں نے صاحبزادے جمال اورین۔ ہنی پئے آنین۔ شکر
 اے جنازے آں آن پوچپین۔“ غلام گل کرنیاں کرنیاں ہک قدم اگے ودھ کے چوہدری
 اوراں نے کجھے کھلور ہیا۔ جمیلاں جھوکھا کیتا تے غزالہ سلام۔ جمیلاں باہر نکلنے واسے دھوس
 دتی برے چوہدری جمال تے غلام راہ ڈکی کھلے ہے۔ نکلے چوہدری اوراں پیونی موت
 بھل گئی۔ انہاں غزالہ سرے توں پیراں تک تے وت پیراں توں سرے تک مسکنیاں
 مسکنیاں ویکھا۔ منج ذرا کجھے موڑی تے وت سچے پاسے سرے نا اشارہ کر کے ہولے جیا
 پچھا ”ایہہ کون اے تے کینڈھی دھی وے۔“ نڈھے نیاں اکھیاں چچمک ویکھ کے جمیلاں
 فی اکھیاں اگے، اگے ای ہنیرا جیہا آیا ویا ہیا اے۔ جس ویلے غلام چیرا ہو کے چھاتی تے
 ہتھ مار کے آکھا ”ایہہ۔۔۔ مینڈھی دھی وے چوہدری جی۔۔۔ مینڈھی۔۔۔ تاں جمیلاں
 ایوں لگا جیوں اساں آپنی دھیو سمیت کمال کوٹ نے انھے کھو ہے چ ڈھٹھیاں اٹھارواں
 سال ہو گئے ہوون۔ (۳۹)

پروین ملک

۱۱

پروین ملک نے جم پل شیش باغ اٹک نی اے انھاں ۱۸ اگست ۱۹۴۸ء آں ملک فضل داد نے گھارا کھولی۔ انھاں نے ابا جی ڈسٹرکٹ بورڈ اٹک وچ نوکر ہئے تے امی جی اوری مقامی پرائمری سکول وچ استانی لگے وئے ہئے جتھے نکلیاں جماتاں وچ پروین ملک نی پڑھائی انھاں نے چھوڑ دی ہوئی۔ پروین ملک اوری اسی گرائیں نے محول وچ وڈے ہوئیں۔ اس ویلے ضلع نے گرائیں محول وچ عورتاں نا پڑھائی آ لے پاسے بہوں گھٹ رجحان ہیا۔ میٹرک توں کچھ جدوں پروین ملک گورنمنٹ کالج کیمبل پور اٹک وچ داخل ہوئیں اس ویلے کالج وچ کڑیاں جاکت اکھٹے پڑھنے ہئے۔ گورنمنٹ کالج کیمبل پور وچ بی اے تک پڑھا ۱۹۶۸ء وچ انھ لاہور چلے گئے ہئے جتھوں صحافت وچ ایم اے نی ڈگری گھدی۔ کہانی سننے تے سنانے ناں شوق کی عمراں ہی توں ہیا نا لے اسی عمراں انھاں بچیاں نے رسالے ”تعلیم و تربیت“ تے ”بچوں کی دنیا“ پڑھنے ناں موقع ملا جس توں کتاباں پڑھنے ناں چسکا پیا، میٹرک تک ابن صفی نے ناول تو اترا ناں پڑھے نیں۔ گورنمنٹ کالج کیمبل پور وچ انھاں ناں ادبی شوق اگے ودھا۔ اُن کالج نے رسالے ”مشعل“ نی طالب علم ایڈیٹر بھی رہیں تے نا لے اس وچ آپے بی لکھنے رہیں۔ ۱۹۷۰ء وچ صحافت شروع کیتی پہلوں ”روزنامہ“ آزاد“ تے ہفت روزہ ”نصرت“ نی سب ایڈیٹر رہیں بعد وچ ریڈیو آسے فیچر تے ڈرامے لکھے۔ ۱۹۸۸ء توں ۱۹۹۸ء تک ”پنجاب رت“ نے ناہیں ناں کالم لکھے نا لے ریڈیو تے پڑھے بی۔ اس توں علاوہ ٹیلی ویژن آسے ”لمیاں واٹاں“ ”کہیہ جاناں میں کون“ ”نکے نکے دکھ“ ”جنگ“ تے کئی دوائے سکریں پلے لکھے نا لے لاہور ٹی وی توں ”لکھاری“ نے ناہیں ناں ہک پروگرام نی میزبانی بی کیتی۔ پروین ملک ۱۹۷۳ء وچ پریس انفارمیشن ڈیپارٹمنٹ وزارت اطلاعات راولپنڈی وچ اسسٹنٹ انفارمیشن افسر

رہیں۔ ۱۹۸۰ء آں ہفت روزہ ”پاک جمہوریت“ ڈائریکٹوریٹ فلمز اینڈ پبلیکیشنز وزارت اطلاعات لاہور میں سب ایڈیٹر مین بعد چوں اسی رسالے نی اڈیٹر نے طور تے کم کیتا۔ ۱۹۹۲ء وچ پریس انفارمیشن وزارت اطلاعات نی ڈپٹی ڈائریکٹر نے عہدے تے رمین۔ ماہ نامہ ”ماہ نو“ نی چیف اڈیٹرتوں علاوہ ۱۹۸۳ء توں ۱۹۸۵ء تک ہک مہینہ وار رسالہ ”پلک“ بی چھاپا۔ ۱۹۹۵ء وچ سارنگ پبلیکیشنز نے نائیں نال اپنا ہک ادارہ بنایا جس نے نائیں تلے ڈھائی سوتوں ودھ کتاباں چھاپیاں نے۔ بعد وچ پنجابی ادبی بورڈ نال جڑ گئے۔ پنجابی ادب وچ انھاں نا ہک خاص مقام اے، مقامی بولی کیمبل پوری وچ کہانیاں توں علاوہ اردو زبان وچ ناول لکھے تے ترجمے بھی کیتے۔ پاکستان ٹیلی ویژن نی طرفوں ۱۹۸۸ء وچ ڈرامہ ”نکے نکے دکھ“ تے انھاں ریجنل ایوارڈ، پنجابی ادبی سوسائٹی نی طرفوں ریڈیو، ٹی وی آسے لکھنے تے میزبانی اُتے ایوارڈ دتا گیا۔ کہانیاں نی کتاب ”نکے نکے دکھ“ تے مسعود کھڈر پوش نی طرفوں بی ایوارڈ دتا گیا۔ (۴۰)

کتاباں:

- ۱۔ کیمہ جاناں میں کون (کیمبل پوری تے پنجابی کہانیاں) ۱۹۸۴ء
- ۲۔ نکے نکے دکھ (کہانیاں)

مٹی ناں بت

¶
پروین ملک

سکینہ --- نی سکینہ --- اٹھ نی کے ویلا ہو گیا۔“ بے بے ایجوں تر پھلاٹ مچایا
جے سکینہ تر بھک کے اٹھ بیٹھی۔

”کے ہو یا۔“ اوہ سمجھی پتہ نہیں کوٹھڑی وچوں سپ نکل آ یا یا، وچھی کھل گئی اے تے
گائیں نیاں تھناں پے گئی اے۔ پر کجھ بی نئیں ہو یا ایہا۔ سارے ڈنگر آ پنیاں کلکلیاں تے
بدھے وئے ایہے۔ چلیہا نی چوں گوڑھا گوڑھا دھواں نکل کے ہولے ہولے ادھر ادھر کھلرنا
وینا ایہا۔ ہلے دیہوں نہیں چڑھا ایہا پر چانا ویکھ کے بیری اتوں چڑیاں چڑچڑ کر نیاں اڈی
وینیاں ایہاں۔ سکینہ واں کوڑجیہی چڑھن لگ پئی۔

”توبہ۔۔۔۔۔“ چڑیاں کاں جا گئے نہیں جے بے بے رولا پا دینی اے۔ اٹھ نی
سکیناں۔ ایڈا سوہنا خواب پئی ویکھنی ایہی آں سارا بھلا دتاس۔“ اوہ اکڑیاں بھنی
چیلسانی دیں ٹر پئی۔

”تدھاں کتنی وار سمجھایا ندھیاں آر نہ ٹریا کر۔“ بے بے رڑکا چھوڑ کے واز
دتی۔ ”آپنی چاچی دیں ویکھ کیجیوں چند گالیس۔“

”چاچی“ سکینہ دند پیہہ کے ہولے جیہا اتنا آکھ سکی نہیں تاں دل کرنا ایہاں آکھے۔ ”چاچی
نی چند گالنے وچ سمینڈھا بی بہوں سارا ہتھ اے بے بے۔“ پر اس نی بے بے بہوں جابر
ایہی۔ سکینہ تاں سکینہ اس ناں ابا وی بے بے کولوں کن مارنا ایہا۔ اوہ چنی دھروکنی چلیہا نی
دیں چلی گئی۔ چاچی چلی کول بیٹھی پھوکاں مار مار کے اگ بالنے نی کوشش کرنی پئی ایہی۔

”ہٹ چاچی! سمینڈے کولوں اگ نہیں بل سکنی۔ میں بالنی آں۔“ سکینہ دو ترے
پھوکاں ماریاں تے گوھیاں تے لکڑیاں وچوں بھڑک کر کے المبا نکل پیا۔ ”تکا ای

چاچی۔ اگ ایہجوں بلنی اے۔ کدے ٹھڈیاں ساہواں نال بی اگ بی اے۔

”ہاں سچ آکھنی ایس پر۔۔۔۔۔ چاچی وت ہک اساس بھریا۔ ہلا ونج توں منہ ہتھ دھو کے آ۔ میں تینڈھے آستے روٹی پکانی آں۔“ سکینہ گھڑے وچوں پانی گھن کے کھرے تے آ بیٹھی۔ دوروں کدھروں ڈھول وجنے نی واز آنی پئی ایہی شید کوئی جنج چڑھن لگی اے تے وت سکینہ واں پتہ نہیں کیوں ہک پرانی گل یاد آ گئی۔ ایہجوں ای واجیاں گاجیاں نال اس نے چاچے ناں ویاہ ہوئیا ایہا۔ اوہ گوٹے آلے کپڑے پا کے جنجاں نال گئی ایہی۔ جدوں ووہٹی گھر آ گئی تاں سکینہ فی بے بے بسم اللہ کر کے اس ناں گٹھڈ چائیاتے آسے پاسے بیٹھیاں زنانیاں واں ایہجوں لگا جے بجلی جیہی چمک گئی اے۔ ووہٹی بی سوہنی ایہی تے اس ناناں بی ماؤ چن کے رکھا ایہا۔ چاننی۔۔۔ تھوڑی ڈھل تاں ساریاں اُبرای نہ سکیاں۔ اخیر کی زنائی فی وارنکلی۔ ”اللہ ہسنا و سنار کھس۔ ووہٹی تے چنے ناں ٹوٹا وے۔“

”آمین“ سکینہ فی بے بے جواب دتا۔ اس توں بعد ساریاں زنانیاں واری واری سلامیاں دینیاں گیناں پر سکینہ دور بیٹھی ہک سار چاچی دئیں ویکھی گئی۔ ”سکینہ روٹی پک گئی آ۔“ چاچی فی واز آئی تاں سکینہ ناں تراہ جیہا نکل گیا۔ اوہ ترکھی ترکھی مونہیں تے پانی ناچھٹا مار کے چاچی کول ونج بیٹھی، پر چاچی کول اجھنا کوئی سوکھا کم نہیں ایہا۔ اس نے چیڑے اتنے میلے ہونے ایسے جے تند نہیں دسی ایہی تے اس نالوں اتنی اوپری جیہی بو آئی ایہی جس ناں نکھیرا کرنا اوکھا ہووینا ایہا بی ایہہ کیہڑی شئی فی بو اے۔ سکینہ واں ابِت جیہا آ گیا تے اوہ روٹی گھن کے باہر منجی تے آ بیٹھی۔ کوئی دیہاڑے ایسے چاچی جس پاسوں لگھ وینی ایہی خشبویاں نیں ہلے آنے ایسے۔ کدے اوہ گلاب ناں پھل لگنی ایہی تے کدے چمبے ناں بوٹا۔ جدوں اوہ وزگاں چھنکانی کوئی کم کرنی پئی ہونی ایہی تاں سکینہ واں اوہ کم بھی سوہنا لگن لگ پینا ایہا۔ اوہناں دیہاڑیاں وچ جدوں بی ونگیاری آئی ایہی سکینہ ضد کر کے وزگاں پانی

ایہی تے وت چاچی آراوہناں واں چھنکانے نی کوشش کرنی ایہی پر کوئی دو سال ای لکھے ہوسن جے اس پینگھاں ناں لڑای ترٹ گیا جس تے سکینہ نہ چاچی پئی جھوٹی ایہی۔¹¹

چاچا کہیں کے آستے آپنیاں پیراں تے ٹر کے ہسنا کھیڈنا شہر گیا تے دُونیاں نے موڈھیاں تے مڑ کے آیا۔ منجی ویکھ کے چاچی ہک دم مٹی نی مورت بن گئی نہ اس ونگاں بھنیاں نہ وال کھولے نہ وین کیتے۔ بس ہوٹھ گھٹ کے جتھے بیٹھی ایہی بیٹھی رہی۔ گرائیں نیاں زنانیاں بہتیرا اس نے گلے لگ کے روئیاں تے وین کیتے پر اس نیاں اکھیاں اوہجوں ای سکیاں رہیاں۔ اخیر تھک ہار کے ساریاں ادھر ادھر بہہ رہیاں۔ جس ویلے منجی چائی گئی تاں اوہ ساریاں ہکی دوئے نال گوشیاں وچ گلاں کرن لگ پیاں۔ سکینہ نے کول نیازو نی ماء بیٹھی ایہی آکھن لگی۔ ”جنا کرو یسی“۔ سکینہ واں پہلی وار کوڑ چڑھی۔ ”ایہہ کیوں نہیں رونی۔ دو چار اتھر وکیر چھوڑے تاں کے دسے کدے تاں چاچا گھر چرکا مڑے آتاں بی رون لگ پئی ایہی۔ جے ایہہ رو پوے تاں ایہناں ساریاں نیاں زباناں تاں بند ہو وُجھن“۔ سکینہ نے اے آکے چاچی نیں سرے تے ہتھ رکھاتے اکھیاں پونجھنا باہر چلا گیا۔ وت چاچی ناں وڈا بھرا اندر آیا۔ چاچی نیں پیکے بس بھراؤ ناں دم ای ایہا ہو رنہ ماپیونہ بھین بھرا۔ کوئی بی نہیں ایہا۔ اس آکے چاچی آں بلایا۔ ”چاننی“ اوہ ہک دم اٹھی تے اس نے گلے لگ کے ڈھائیں مار مار کے رون لگ پئی اوہ ہکی ساہ آکھنی وینی ہی۔ ”میں ہن کے کراں۔۔۔ میں ہن کے کراں“۔ بھرا آپ بی رونا پیا ایہا اس نے سرے تے ہتھ پھیر کے آکھن لگا۔ ”دھے بھینے! کاٹھ نی ہانڈی ہکا واراگی تے چڑھنی اے۔ جیٹھے تے جھٹانی نی خدمت کریں۔ ہن اوہا سمینڈے آپنے نیں“۔ اتنا آکھ کے اوہ بی باہر چلا گیا تے چاچی جتھے کھلتی ویسی ایہی او تھے ای ڈھے پئی۔ سکینہ نیں چاچے آں مونیوں بہوں سارا چر ہو گیا ایہا۔ ہن چاچی کم کار بی کرنی ایہی۔ کھانی پینی بی ایہی۔ پر اس ونگاں لاہ کے رکھ چھوڑیاں

ایہاں تے کوئی ہا سہ آئی گل سن کے اگلے دئیں ایجوں دیکھنی ایہی جے اوہ آپ ای شرمندہ ہووینا ایہاں۔ سکینہ ناں ابا سویلے ناں گھروں گیا کدھرے راتی ویلے مڑ کے آناں ایہا نہیں تاں ساری دیہاڑی باہر ڈھوکاں تے ای رہنا ایہا۔ کیوں جے ہلے نے ڈنگر تے گھوڑیاں باہر ہی ہونے ایسے۔ نالے ترے چار بندے جیہڑے وای راہی آستے سکینہ اوراں کول نوکر ایسے اوہ بی او تھے ای ہونے ایسے۔ ساری دیہاڑی کوئی ناں کوئی آناں ویناں ای رہنا ایہا اس واسطے سکینہ ناں ابا کدے کدے ای دیہاڑی ویلے گھر آناں ایہا۔ پر ہن کجھ دیہاڑیاں توں سکینہ نے ابا ناں ٹورا پھیرا گھرے دئیں ودھ گیا ایہا۔ پہلوں تاں اس نی بے بے شید کوئی خیال ای نہیں کیتا پر ہکی دیہاڑے پتہ نہیں کجھوں اس نیاں نظراں سکینہ نے ابا نیاں نظراں نے کچھ کچھ ٹرنیاں جتھے اپڑیاں او تھے چاننی بیٹھی کروشیے نال کجھ بنانی پئی ایہی۔ سکینہ ناں ابا تاں پھر ٹر کے باہر نکل گیا۔ پر اس نی بے بے ایجوں اندر باہر پھرن لگ پئی ججھوں اس نی کوئی شے گم گئی ہووے۔ کتنے ای دیہاڑے اوہ ایجوں ای رہی۔ تے وت اندر ای اندر کہیں فیصلے تے پہنچ گئی۔ چاچی جس ویلے آپنیاں چیریاں آلا بکسا کھولنی ایہی سکینہ آ کے اس نے کول بہہ رہنی ایہی۔ بکسے وچوں ایڈی سوہنی خشبو آنی ایہی تے رنگ برنگے چیرے چنگے لگنے ایسے جے سکینہ ناں او تھوں ہٹنے تے دل نہیں کرنا ایہا۔ اس دیہاڑے بی چاچی بکسا کھول کے سارے چیرے باہر کڈھے تے وت اوہناں واں چھنڈ چھنڈ کے بکسے وچ رکھن لگ پئی۔ سکینہ کول ای بیٹھی ایہی۔ چاچی سادا مقیش آلا چیرا کھولیا۔ ”چاچی! ایہہ چیرا تہ کدے بی نہیں سرے تے کیتا۔“

”ہاں سکینہ!“ چاچی اوہ چیرا ہتھے وچ گھن کے اس دئیں دیکھی وینی ایہی وت ہولے ہولے اس نے ہتھ سرے دئیں گئے تے چنے نے آس پاس تاریاں گھیرا پا گھدا۔ باہروں پیراں نی واز آئی تے چاچی ہک دم چوراں آرا دھرا دھر تن کن لگ پئی۔ سکینہ نی

بے بے کچھ ڈھل بو ہے وچ کھلتی رہی۔ وت آکھن لگی۔ ”سکینہ توں باہر ونج اساں کوئی گل کرنی ایس۔“ چاچی ناں رنگ ہک دم پیلا ہر دل ہو گیا تے اوہ چیرے ناں ہک پلامروٹن لگ پئی۔ سکینہ باہر نکل آئی پر اوہ حیران ای ہی آج بے بے کبھڑی ایجی گل کرنی ایس جیہڑی اس نے سامنے نہیں ہو سکنی۔ اوہ بوھے نال کھلور ہی۔

”چاننی! توں مینڈی نکئی بھینوں بجاویں توں سمجھیں نہ سمجھیں پر میں مینڈے نالوں وڈی آں۔ مانہہ پتہ وے وختے آلیاں کجیوں مٹی نال مٹی ہونا پینا وے۔۔ سائیاں خصماں آلیاں دنیا نہیں بخشی توں تاں ہوئی بے نصیب۔ جے ہک واری ماڑا ناں نکل ونجے تاں بندہ نہ دین جوگانہ دنیا جوگا۔ مرداں ناں کے وے اوہناں وال تاں بہتیریاں۔۔۔“

”آپا۔۔۔ ہک دم چاچی۔ جیوں چیک ماری۔“ مانہہ معاف کر دے مانہہ معاف کر دے۔۔۔ پتہ نہیں اوہ کیڑی گلاں نی معافی پئی منگئی ایہی سکینہ بوھے نی وتھاں چوں جھاتی ماری۔ اس نی بے بے نیاں اکھیاں وچ بی اتھر وایے اوہ اپنیاں پیراں تے ڈھٹھی وئی چاچی آں پئی اٹھانی ایہی۔

”شودھیے! مینڈی کوئی وختے جوگی عمر تاں نہیں ایہی۔ پر اس رب سوہنے نی مرضی۔“ اس دیہاڑے توں بعد چاچی بکے دئیں نہیں گئی۔ ہولے ہولے سکینہ نے ابے نیں گھرے دئیں پھیرے گھٹن گئے پرہن اوہ گلاں گلاں تے چاچی آں جھڑک چھوڑنا ایہا۔ کوئی کم نہ ہو یا ہووے اوہ جھٹ آکھنا ایہا۔ ”چاننی جے ایہہ وے اس کولوں کم کرایا کرناں ساری دیہاڑی کے کرنی رہنی اے۔“ ہک دو واری سکینہ سنیا اوہ اس نی بے بے آں آکھنا پیا ایہا۔

”اس آں زرا دبا کے رکھا کر، جے کوئی وادھا گھاٹا ہو گیا تاں قیامت آ لے دیہاڑے میں بھراؤ آں کے جواب دیساں۔“ تے وت کرنیاں کرنیاں ہو یا کے جے ودھ چوئے رڑکنے توں گھن کے گوھے تھپسنے تک سارے کم چاچی نے حوالے ہو گئے۔ ایجوں اوہ آپے ای ہر ویلے کیس نہ کیس کے وچ رچھی ای رہنی ایہی پر وت بی سکینہ نے ابے نے متھے توں مچر

نہیں لہنا ایہا۔ سکینہ سوچنی ایہی پتہ نہیں چاچی کولوں کے قصور ہو گیا وے ابا اس نال اتنا خفا رہن لگ پیا۔ پہلوں تاں اوہ اس تے بہوں خوش ایہا آنیاں وینیاں اس نے سرے تے ہتھ پھیر کے اساس بھرنا ہونا ایہا پرہن۔۔۔ اے نے غصے جیجوں چاچی ناں رہیا کھیا ساہ بی پی گھدا ایہا۔ بولنی تاں اوہ پہلوں بی گھٹ ای ایہی پرہن اُ کی چپ لگ گئی ایہس۔ پر سکینہ واں لگنا ایہا اس نے اندر کوئی دھواں جیہا دکھنا رہنا وے جیہا اس آں سرے توں گھن کے پیراں تک جھلوسی وینا ایہا۔ کدے کدے سکینہ واں بہوں کوڑ چرہنی ایہی۔ ایہہ چاچی زندگی ایجوں کیوں پئی کٹنی اے جیجوں عمر قید نی سزا بھگتانی پئی اے۔ اس ناں کدے دل نیں کیتا کدے اپنے چیریاں گہنیاں واں ہک نظر ویکھ ای گھنے۔ بوئی ناں بھبکا جیہا آئیآ تے سکینہ آپنیاں خیالاں وچوں باہر نکل آئی، چاچی اس نیں کول کھلتی وئی ایہی۔

”سکینہ تر کھ کر۔ اندرونج کے بہہ رہو۔ کدھرے اوہ لوک آنہ ونجن۔“ آگئے تاں کیہہ ہوسی۔“ سکینہ انج بے فکری نال بیٹھی وہی ایہی جیجوں اوہ لوک اس آں ویکھنے آتے نیں پئے آنے۔ ”بھیڑی گل اے نا۔ اوہ آکھسن گڑی ایڈی بے شرم ایں جے ساہمنے ای آن بیٹھی اے۔“

”چاچی ہک گل آکھاں؟“ سکینہ ناں دھیان کیں ہوری پاسے ای ایہا۔ چاچی پریشان جیہی ہو گئی۔ یا اللہ اس گڑی نیاں کنناں وچ تاں ہن تک شرناٹیاں وچن لگ پینیاں چاہی نیاں ایہان۔ پر ایہہ ایجوں چپ چپیتی بیٹھی اے جیجوں اس سارے معاملے نال اس ناں کوئی واسطہ ای نیں۔ کدھرے کوئی ہو رگل تاں نیں؟ ایہہ سوچ کے اس آں کنہنی جیہی آگئی تے اوہ سکینہ نے کول ای منجی تے بہہ گئی۔

”کے گل اے سکینہ توں ہر ویلے کے سوچنی رہنی ایں۔“

”چاچی توں نہ منیں مانہہ مینڈھا خیال آنار ہناں وے۔“

”مینڈھا خیال؟“ چاچی حیران رہ گئی۔ مینڈھے بارے کے خیال تدھاں آسکنا وے۔“

”چاچی توں سچ مچ اتنی بھولی ایس یا بھولی بنی ایس۔“

۱۱

”کے مطلب؟“

”تدھاں کجھ پتہ نہیں دنیا میںڈھے نال کے کیتا۔ ایہناں میںڈھے بے وچوں

روح کڈ گدی تے توں ذرا بی نہ بولی۔“

”اللہ فی مرضی ایہجوں ای ایہی سکینہ۔ اس وچ بندے شودھے ناں کیہہ دوش۔“

”ایہہ اللہ فی مرضی نہیں۔ اس نیاں بندیاں فی مرضی ایہی۔ میںڈی بے بے تے ابا میںڈھاویاہ نہیں

کر سکے ایہے؟ جے ایہہ نہیں بی کر سکے ایہے تاں تدھاں جینیاں بندیاں آرتاں رہن دیون آ۔“

”چپ کر سکینہ۔ تدھاں خدا ناں واسطہ۔“ چاچی نے اتھرواج ڈلھ ڈلھ پئے پئے

ایہے۔ سکینہ فی اواز سن کے اس فی بے بے بی کول آن کھلوتی۔

”کیہہ ہوئی ای فی۔ کیوں رولا پائیا وی ای۔“ سکینہ ہر اچا کر کے بے بے دے ویکھا کجھ

ڈھل اس نیاں اکھیاں وچ اکھیاں پا کے ویکھنی رہی تے وت بولی۔ ”بے بے مانہہ ویکھنے آتے

کوئی بی نہ آوے۔ منع کر چھوڑا وہناں واں۔ ایہہ نہ ہووے اتھے میںڈھے بی کوئی جیٹھ تے جھٹانی

ہون جیہڑے مانہہ جینیاں جی مار چھوڑن۔“

”کے پئی آکھنی ایس فی۔ اللہ نہ کرے میںڈھے تے کوئی وادھا گھاٹا بنے۔“ اس فی بے بے ذرا کم

جیہی گئی۔ ”کیوں میں میںڈی دھی آں تاں واسطے۔ ایہہ کینڈی دھی نہیں ایہی۔؟ تساں

اس نال کے کیتی اے۔“

سکینہ زندگی وچ پہلی واری بے بے نیاں اکھیاں وچ اکھیاں پا کے گل کرنی پئی ایہی تے

چاچی آں ایہجوں لگنا پیا ایہا، ایہہ اواز اس نے تنے فی، منے فی ساری زنگالی لاہی کھڑنی

اے۔ اس فی روح قطرہ قطرہ کر کے مڑنی آئی اے تے اوہ ہن نرا مٹی نان بت نہیں۔ جینی

جاگنی زنائی بنی وینی اے۔ (۴۱)

ڈاکٹر مرزا حامد بیگ

۱۱

اصل ناں حامد حسین اے۔ انہاں ناگراں موضع کمالہ وئے جیہڑا ضلع اٹک نے علاقہ چھچھ وچ اے۔ انہاں نے ابا جی سندھ نے محکمہ پولیس وچ ڈی ایس پی ہئے۔ ماؤنی طرفوں انہاں نی لڑی حضرت جی بابا انگلی نال ونج ملنی اے۔ ڈاکٹر مرزا حامد بیگ ۲۹ اگست ۱۹۴۹ء وچ کراچی وچ جمے۔ پرائمری توں ایف اے تک نی پڑھائی ناں بہوں سارا حصہ اُتھے ہی لکھا اس وچکار اوہ سیالکوٹ تے اپنے علاقے نے گراں ٹمبس آباد وچ ہک سال تک پڑھنے رہیں۔ میٹرک ۱۹۶۶ء وچ ڈی سی ہائی سکول نواب شاہ توں کیتی۔ ۱۹۶۸ء وچ اسلامیہ کالج سکھرتوں ایف اے پاس کیتی۔ ۱۹۷۱ء وچ گورنمنٹ کالج کیمبل پور اٹک توں بی اے پاس کیتا۔ ۱۹۷۲ء وچ اورینٹل کالج لاہور توں ایم اے نی ڈگری گھدی۔ ۱۹۷۶ء وچ ”اردو ادب میں انگریزی سے نشری تراجم“ تے مقالہ لکھ کے پنجاب یونیورسٹی توں پی ایچ۔ ڈی نی ڈگری گھدی۔ کالج نے زمانے وچ بیڈمنٹن کھیڈ نے رہیں۔ فلماں ویکھنے ناں شوق نکلے ہونیاں ناہیا اسی شوق انہاں فلم انڈسٹری وچ پوہچا دیتا، کجھ عرصہ گل فلم کارپوریشن وچ رحیم گل نے اسسٹنٹ ڈائریکٹر نے طور تے کم کیتا۔ اس توں علاوہ ریڈیو تے ٹی وی آسے لکھاتے نالے اپنے لکھے وئے ڈرامے آں وچ ادکاری بی کیتی۔ پڑھائی توں بعد فروری ۱۹۷۴ء توں اکتوبر ۱۹۷۴ء تک پنجاب یونیورسٹی وچ ریسرچ سکالر رہے۔ ۳۰ اکتوبر ۱۹۷۴ء وچ انہاں واں گورنمنٹ ڈگری کالج وچ لیکچرر نی نوکری مل گئی۔ دسمبر ۱۹۷۶ء وچ انہاں نا تبادلہ گارڈن کالج راولپنڈی ہويا۔ ۱۹۸۹ء وچ اسسٹنٹ پروفیسر نے طور تے گورنمنٹ کالج سیٹلائٹ ٹاون راولپنڈی آگئے۔ ۱۹۹۲ء وچ گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج اٹک وچ تبادلہ ہويا چار سال تک اُتھے اسسٹنٹ پروفیسر رہے۔ ۱۹۹۸ء وچ ایسوسی ایٹ پروفیسر بنے تے اردو ڈیپارٹمنٹ نے ہیڈ بنادے

گئے۔ جنوری ۱۹۹۸ء چ اسی عہدے سے پوسٹ گریجویٹ اسلامیہ کالج لاہور چ بدلی ہوئی جتھے بعد چوں پروفیسر تے ہیڈ آف اردو ڈیپارٹمنٹ اگست ۲۰۰۹ء تک اپنا فرض پورا کیتا۔ اس توں علاوہ ۱۹۷۴ء توں ہلا تک مختلف وقتاں چ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی فیصل آباد، پشاور یونیورسٹی تے پنجاب یونیورسٹی لاہور نے ایم فل تے پی ایچ ڈی لیول نے نگران تے خارجی ممتحن رہے رکن۔ پاکستان وچ تے پاکستان توں باہر کمپیاں ملکاں نے سیمیناراں چ ریسرچ سکالرنے طور تے گنیں۔ انھاں پہلی کہانی تاں لکھی جدوں اوہ ستویں جماتاں چ پڑھنے ہئے۔ برے سٹھنے دا ہے چ افسانہ نگار نے طور تے سامنے آئے۔ ۷۰ نے دا ہے چ علامتی افسانہ نگار نے طور تے مشہوری ہوئی۔ انھاں دوہے علامتی تے تجریدی افسانہ نگاراں کولوں کہانی لکھنے نا اپنا ہک وکھرا وسیب اختیار کیتا جس نی وجہ توں علامتی افسانے وچ انھاں نی اپنی ہک وکھری شناخت اے۔ انھاں نی شخصیت تے کم اُتے پاکستان تے انڈیا نے کمپیاں رسالیاں چ نمبر چھپین تے ایم اے ایم فل نے مقالے لکھے گنیں۔ انھاں نی تحقیقی، تنقیدی کم تے افسانے نیاں کتاباں اردو ادب وچ ہک خاص مقام رکھنیاں۔ مرزا حامد بیگ مقامی بولی نے پہلے افسانہ نگار اُن جنہاں نے افسانیاں نی پہلی کتاب ”قصہ کہانی“ ۱۹۸۴ء کیمبل پوری زبان نے چھا چھی لہجے چ چھی۔

اعزاز تے ایوارڈ:

- ۱۔ سول صدارتی ایوارڈ (تمغہ امتیاز) گورنمنٹ آف پاکستان (۲۰۱۰ء)
- ۲۔ پاکستان رائٹر گلڈ ایوارڈ، چھا چھی ”قصہ کہانی“ (۱۹۸۴ء)
- ۳۔ نیشنل بک کونسل پاکستان ایوارڈ، ”گناہ کی مزدوری“ (۱۹۹۱ء)
- ۴۔ نیشنل بک کونسل پاکستان ایوارڈ، ”مصطفی زیدی کی کہانی“ (۱۹۹۳ء)

قصہ کہانی

۱۱

ڈاکٹر مرزا حامد بیگ

مکئی گل ای اے کہ میں کدے بی اُدھار گھسن کے واپس نہیں کیتا۔ میرا خیال ہیا اُدھار گھدا ای اس واسے وینا کہ واپس نہ کیتا جُلے۔ میں پچھلے پنجواں سالوں فی بیکاری نے دناں وچ اتنا اک اُدھار گھسن چکا واں کہ واپس کرنے تے آواں تاں اگلے پنج سال بھگھا بیٹھا رہواں۔ برے اج میں ستاہراں روپیاں نامنی آڈر بھیج کے دو سال پہلوں کھاہدے ہوئے اُدھار کھانے نا بل ادا کرنا چاہناں، صرف ہک بل جس نا کدے کسی نہیں پچھا۔ برے جس مانہہ ہر ویلے اپٹھا لٹکا ئی رکھا ہیا۔

ہن اُس ہوٹلے ناں پتہ مانہہ پوری طرح یاد نہیں رہیا، برے میں ای جاننا کہ ایہہ پیسے اُساں پونج ویسن۔ میرے جیہا بندہ اس نے پیسے نہیں مار سکا تاں ہو رکوئی نہیں مار سکنا۔ گجھ عرصہ پہلوں اس شہر چوں آنیاں آخری دیہاڑے، کاؤنٹر تے پئے ہوئے رجسٹر تے دستخط کرنیاں، میں اُس نال جھوٹھا وعدہ کیتا ہیا کہ گھار پونچنیاں ای سارے پیسے بھجوا دیساں، تے اُس جواب دتا ہیا۔ اوہ یرا میرے پیسے کدھر نہیں وینے۔ بے غم رہو۔ میرے ہوئے تے آپے پونج ویسن۔ تے میں اس ویلے سوچیا ہیا۔ ”توں بی بے غم رہو۔ میں کدے اُدھار واپس کرنے واسے نہیں گھدا۔“ برے اج پہلی تنخواہ لہھی اے تاں اوہ یاد آیا اے۔ میں اپٹھا لٹکلیا ہویا اُس ناں پتہ یاد کرناں۔

میں اپنے آپ اں اج پہلی واری اتنا کمزور پیا ویکھناں میں اس تنخواہ چوں ہک پیسہ بی اُدھار لاہنے چ ضائع نہیں کرنا چاہناں۔ برے کیہ کراں میں بے بس آں تے اوہ پیا آکھنا اے ”یرا میرے پیسے کدھر نہیں وینے۔“

اج تنخواہ گھننے ویلے دستخط کرنیاں مانہہ اُس نے کاؤنٹر تے پئے ہوئے رجسٹر نے

دستخطاں، وت ہک واری سرے نے بھار کر دیتا اے، میں اُس نے ہوٹلے وچ اپنا پہلا دیہاڑا یاد کرناں واں۔ اس دیہاڑے کسی پاسوں روٹی نی درک نہیں ہئی تے میں اُس شہر ناں ماتر پتر ہکی کئی جیہی بند ہئی نی مہاٹھاں تے بیٹھا ہو یاں اس ہوٹلے نے اندر باہر ہونیاں لوکاں واں پیا ویکھنا ہیاں۔ پتہ نہیں کیجوں تے کہیہ سوچ کے میں بی اندر وڑ گیا ہیاں تے رج کے روٹی کھادی ہئی۔ بعد وچ چاء پی کے آرام نال کاؤنٹر نے کولوں ہو کے باہر نکل آیاں۔ اس بی پچھوں واز نہیں دتی۔ میں پورے ست دیہاڑے روٹی کھانا رہیاں تے اس جنے نے پترے پرتا یا نہیں۔

آخری دیہاڑے میں آپ ای کاؤنٹر تے کھلو گیاں۔ اوہ مانہہ کھلوتا ویکھ کے دوئے پاسے ویکھنے آں لگ پیا۔۔۔ ”میں گھار پوہنچیاں ای سارے پیسے بھجوا دیساں۔“

”اوہ یرا میرے پیسے کدے آپے پوہنچ ویسن۔“

میں اُتھے ہکی سنگیے نال گل کیتی تاں ہس پیا، آکھن لگا:

”میں تاں بنداں پہلوں دسا ای نہیں ہیا کہ غریب نابال مارا ویسی۔ سچ پچھیں تاں ویلے بے ویلے میں بی اُتھوں ای پیا کھاناں۔ برے یار لوک اکھنائے۔ اوہ اپنا کھادا پیتا جدوں چاہوے رکھا گھنے۔“

وت اُس مانہہ ہک کہانی سنائی کہ ہوٹلے والے ناہکا پتر ہیا۔ عمر ہو سیں کوئی ستاہراں سال۔ بڑا سوہنا۔۔۔ اوہ گم گیا۔ پورے پندھراں دیہاڑیاں بعد شہر نے ہکی بندمکانے چوں ہک لاش لہھی، بالکل ننگی۔ شناخت کرنے تے پتہ لگا کہ اسی نا پتر اے۔ لوکاں ناٹھا ٹھاں مارنا سمندر، جس وچ اوہ ہکلا، ہر بندے نے مونہیں دائیں پیا ویکھنا ہیا۔ کسی بندے اس نی اکھی چوں اتھر وکرنیاں نہیں دیکھا ہکا چپ۔

رولا پیا۔ پلس والیاں پچھ گچھ کیتی۔ اس توں پچھا گیا کہ کسی تے شک اگیا تاں

دس۔ اوہ آکھن لگا۔ ”میری کسی نال دشمنی نہیں، میں کس تے شک کراں؟“
 گجھ لوکاں واں اسی نے ہوٹلے تے کم کرنے والے ہکی بڈھے نو کرے تے شک ہیا
 ۔ برے اس ناہکا جواب ہیا: ”میں کس تے شک کراں۔ اس بندے تاں میرے پترے
 آں اپنے ہتھاں وچ کھڑایا اے۔ ای اس نے پیونی جاگھاں اے۔ تسی آپ دسو میں اس
 تے کیجوں شک کراں؟“

گل پرانی ہو گئی تے لوک بھل بھلا گئے۔

اوہ نو کر چپ چپ ہون لگا۔ ویکھنیاں ویکھنیاں اس نے سرے نے سارے وال چٹے
 ہو گئے تے لوکاں چاء دینیاں اس نے ہتھ کمں لگے۔

ہکی دیہاڑے اوہ صبح ہوٹلے تے آیا۔ شا میں محلے نیاں بندیاں واں اس فی کوٹھڑی
 چوں اُس فی لاش لہی۔ اس ہوٹلے فی ای چھری نال اپنی گچی لاسٹی ہئی۔ اس موتاں نے
 گواہ محلے نے نلے دو بچے ہئے جینہاں نے سامنے دیہاڑی ویلے اس مرنیاں اقرار
 کیتا کہ ہوٹلے والے نے پترے نا قاتل میں ای آں۔

اس گلاں بڑے دیہاڑے ہو گئے نیں۔ ویکھ کے دسو میرے سرے نے وال چٹے
 تے نہیں پئے ہونے۔ میں کمنیاں ہتھاں نال منی آڈر۔ لکھناں۔ (۴۲)

لیاقت سیماب

۱۱

انہاں نا اصل ناں لیاقت خان اے۔ ۱۴ اپریل ۱۹۵۵ء واں اٹک نے ہکی گرائیں شکر درہ ج سکندر خان نے گھار جمے ون۔ پنجابی ادب ناں انہاں فی شروع توں لگت اے اس آسے پنجابی ج ایم اے کیتاتے نالے پنجابی زبان وچ ای لکھن ناں چسکا پیا

۱۹۷۰ توں پنجابی ج پئے لکھنے ون شروع ج شاعری آ لے پاسے زور ہیا بعد چوں اپنی مقامی بولی کیمبل پوری ج کہانیاں بھی لکھن لگ پئے۔ انہاں نیاں کہانیاں ”سہ ماہی قتدیل“ نے گوشے پنجاب رنگ وچ بی چھپیاں۔ گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج اٹک توں لیکچرار اسسٹنٹ ریٹائر ہوئیں۔

پنجابی زبان وچ کہانیاں فی کتاب ”کچیاں تنداں“ تے شاعری فی کتاب ”جل بن مچھلی“ بہوں عرصے توں چھاپن ناں ارادہ رکھنیں برے ہلہ تک انہاں فی کوئی کتاب نہیں چھپی اے۔ کجھ سال پہلوں اپنے گرائیں نے ہک شاعر شیر بہادر پنچھی فی شاعری فی کتاب چھاپی نیں اس توں علاوہ انہاں نا کوئی ہو ر کم ساہمنے نیں آیا۔ (۴۳)

کچیاں تنداں

۱۱

لیاقت سیماب

دوروں ڈھولکی نی اواز تے پئی آنی ہئی پر جس ویلے ڈھول گجاتاں اس نی دھمک
مینڈے دے وچ لگی پتہ نئی جے میں مکھن بابے نے پترے نے ویا ہے تے وینے واسے
کیوں اتنا ابا بلا تھی پیا۔

ویہڑے وچ نڑیاں تے ساوے پتراں او تے گرائیں نے سارے لوک سب
سیت کے چوکیاں بنا کے ایٹھے وئے ایسے۔ میں بی ہک چوکی نال اج ریا تے روٹی ورتا نے
والیاں مینڈھے ساہنے لو تے ناں طباق تے ٹکرے نی نوکری آرکھی۔ میں مضمان ای سہی
پروت بی روٹی کھا کے مہرا بے آں سلامی دینا بی تاں ضروری ایہا۔ میں پکچھائی مہراج
کتھے وے۔ تاں ہک بندے مکھن بابے دئیں اشارہ کیتا جیہڑا ڈھولے نے ڈنے تے بر بلا
کھیڈنا پیا ایہا۔ مانہہ اوپرا جیہا ویکھ کے اوہ مینڈھے کول آیا تے مانہہ لاڈے نال جالاہ
گدا۔ ہک نکا جیہا جاکت جیہڑا مے پنجاں اک سالان ناں ہوتی، رتہ چیرا
ولیہٹا ویا، بانہواں وچ گائیاں ناں چھج، سرے تے پھمڑیاں والا سہرا تے ہتھے وچ لوہے
نی کھونڈی نی وئی ایہی جس وچ لوہے نے چھلے پئے چھنکنے ایسے تے ہک ہوہر بندے نے
موہڈیاں تے ایٹھا ویا ایہا۔ مانہہ دسا گیا بئی اے مکھن بابے ناں پتر باز خان اے تے
اسے ناں ای ویاہ اے۔ اتنی نکی جیہی عمراں ویاہ، میں حیران تاں ہو یاں پر اس ویلے
مینڈھی حیرت چک گئی جدوں ایہہ گل میں سنی بئی بوہٹی نی عمر تریہہ سال اے۔ مینڈھا منہ
کھلاناں کھلا رہ گیا تے ہوہر کچھ پکچھن جو گانہ ریا۔

گل کھلی بئی بوہٹی پہلوں بی مکھن بابے نی نوہہ ایہی۔ جس ناں ویاہ یاہراں
سال پہلوں مکھن بابے نے پترے سلیم نال ہو یا ایہا تے ویا ہے نے چھ مہینے پچھوں سلیم

تے اس فی ماء دوویں ہک حادثے چ مر گئے۔ جوان پترے فی منجی گھروں نکلی تاں مکھن بابا گوڈیاں بھار ڈھٹھا۔ اس دنیا تے سوائے ہک پترے نے ہو رکورا ایہا۔ سلیم ای تاں اس نے بڈھپے فی ٹیک تے اکھیاں فی لوا ایہا۔

سٹھ سالان فی عمراں وچ اوہ ایہجا سوڑ کچھوں سہہ سکنا ایہا۔ جوان پترے فی موتاں ماپیوناں لک تروڑ دینی اے تے ایہجا دکھ تاں خدا کالے کافراں بی نہ دیوے۔ مکھن بابے آں سرت آئی اس فی نو نہہ حمیداں پواندی اجھ کے اس نیاں تلیاں پئی ملنی ایہی۔ ”سر تاں چا ابا“ حمیدہ اساں تسلی دتی ”میں جدوں تاں جینی آں تینڈھے موہڈھے نال موہڈھا لاکے کھلساں تینڈھا پتر بن کے تینڈھے نال رہساں۔“ حمیداں اُساں ڈاہڈی دل بھری بھنائی۔

ہک ویلا آیا جے حمیداں نے ماپیو سوچن لگ پئے بنی دھیاں فی ذات اے جوان جہان کوئی رنڈیا کچھوں کشی جوانی وچ رنڈیا تاں جیوں پہاڑے آں دھکا دینا اے۔ برادری نے چارجی اکٹھے تھی کے مکھن بابے کول گئے بنی اوہ حمیداں اس نے ماپیوناں ٹور دیوے۔ اس شوہدھے ناں کیہڑا اوس چلنا ایہا۔ بس سرسٹ کے رون لگ پیا۔ حمیداں چپ چپیتی سر جنو آں تے رکھ کے سنی پئی ایہی۔ دھیاں تاں موئی وئی مچھی ہونیاں نیں، اگی وچ سٹویا پانے وچ ایہناں کیہڑا عذراے۔ دھیاں ماپیو نے گھار ہوون تاں ایہناں نیاں خدمت گار سوہرتے گیاں تاں اوہناں نیاں تابعدار، وفا کرنا تاں ایہناں وچ گٹ گٹ کے بھرا ہویا اے جرگے ناں فیصلہ سن کے حمیداں موئی وئی مچھی توں مچھری وئی شیرنی بن گئی اس جنو آں توں سر چایا تے جرگے نے سواں کھل گئی۔

”بھانویں اُتا تھلے تے تھلا اُتے تھی ونجے میں مکھن بابے آں لگا سٹ کے کیں پاسے نہ ویساں۔“ ایہجوں لگنا پیا ایہا جیہجوں اس نے اندر ڈھاڈی بلنی پئی ہووے اس نیاں

اکھیاں وچوں جیوں اواندے پئے نکلنے ہوں۔ اپنے پیو نے موہڈیاں تے سر رکھ رو رو کے اس ندیاں نیل چاڑھ دتے رو رو کے جدوں دے نی ہواڑ کسی تھی تے پیو نی جھولی وچ سر سٹ دتاتے اپنے پیو آں یاد دیوایا اس ای آکھیا ایہائی جتھے اس نی ڈولی پئی وینی اے منجی وی اسے ای گھروں نکلسی تے ہن اوہ اتھے ای جیسی تے اتھے ہی مری۔ بھانویں دنیا دوتھی ونجے میں مکھن بابے آں سٹ کے کیس پاسے نہ ویسی۔ جرگے والیاں ناں تراہ نکل گیا ایڈی شرماکل تے چپ چپیتی کڑی وچ اتنی جرآت کتھوں آگئی اے۔ تے چھیکڑ حمیداں سوہرے نے کول ای رہ گئی۔

ویلا حمیداں تے مکھن نے پھٹاں تے پھاہے رکھنا ریا تے سلیم ناں پہلا ورہا آگیا۔ اس راتی حمیداں ڈاہڈی کس چڑھی جس نال اس ناں حبثہ بلن لگ پیا۔ مکھن بابے آں ہتھ پیر پے گئے۔ اوہ حمیداں ناں سراپنی جھولی وچ رکھ کے دبانا ریا مکھن جدوں وی پترے ناں ورہا آوے تاں حمیداں آپنے کول ہجا کے اپنا سوڑ گلاں نال کڈھ چھوڑے پر پانی نی تریہہ دودھے نال تاں نیس لاہنی، وت بی اوہ سب کجھ وسار کے حمیداں نے کھاہڑے لگا رہیا تے پترے نے رو لے گھٹ تھینے گئے۔۔۔۔۔ سیانے آکھنے نیس بی زمین نامنہ بہوں ٹھنڈا ہونا وے۔

حمیداں کجھ سُر ت آئی اوہ اوکھاں نال اٹھ کے اجھ رئی ”بابا میں تداں کتنی کوچنگی لگنی آں۔“ مکھن دھاڑا دھاڑا کر کے رون لگ پیا ”دھیے اے وی کوئی کچھن والی گل اے۔“ اوہ ذرا سنبھلا ”مینڈھے بے وچ تاں تینڈھے نال ای ساہ اے۔ تداں کجھ تھی گیا تاں میں اُکا ہی مک ویساں پر گل کی اے بند مینڈھے کولوں اے کیوں پچھاوے“ حمیداں فی اکھیاں تاڑے لگ گیاں تے ہک واری وت اوہ بے سرت تھی گئی مکھن دوڑ کے پانی ناٹھل بھر آندا تے حمیداں نے سرے تلے ٹیک دے کے اُساں کھلا کیتا حمیداں اکھیاں پٹیاں تے

ہکا چھیک لاکے بٹھل بھراویا پی گئی ”بابا میں تینڈھے کول ہک شرطے رہ سکنی آں“ حمیداں نے منہ تے نکلی جئی ویسی آگئی۔ سلیم نے مرن توں پچھوں اج پہلی واری اوہ ذرا جلی ہسی ایہی۔ مکھن آں کوئی ات گت نیں پئی آئی ایہی بئی حمیداں کی واویلیاں پئی ماری اے۔ ”بابا پتہ ای بئی میں کیوں تینڈھے کول رہ پئی آں۔“ حمیداں نا جھک تھی مکھن نے ساہمنے اجھ رئی تے اس نے جواب دینے کولوں پہلوں ای اُبر پئی ”بابا توں ویاہ کر گن“ ایہہ سن کے مکھن نے پیراں تھلوں زمی نکل گئی تے اس ناں اُتا ساہ اُتے، تے تھلا ساہ تھلے رہ گیا ”حمیداں جھلی تاں نیں تھی گئی اس میں کوئی ویائے جوگا آں۔“ اس نی گل گلے وچ پھس گئی ”پتر میں تداں کوئی اوکھ سوڑتاں نیں دتا تے وت۔۔۔۔۔“

”وت کجھ بی نیں بس میں جیہڑی گل متھی وئی اے اوہائی ہوسی۔“ حمیداں ہک نویں عزم نال گل کیتی۔ ”بابا گل ایہہ وے بئی ایہجوں حیاتی کدوں تائیں گذری۔ اللہ نے دیونہہ پھیر ویں نیں۔ جے اللہ تداں کوئی پتر چا دیوے تاں اساں دوہاں نی حیاتی سکھلی کٹ ونجے۔“

مکھن ناتراہ نکل گیا بئی حمیداں جی بھولی تے شرماکل کڑی چ اتنی جرات کجھوں پئے گئی تے دوئی گل ایہہ وے بئی میں تاں اچھل بوٹاواں جساں ہن کوئی بوروی نیں لگ سکنا تر۔ تھہ سالان ناں بڈھا تاں ہن کھا بڈا ایٹھا تے نالے اس بڈھپے وچ مانہہ کور کچھسی الٹا لوکاں نیاں گلاں بن ویں۔ زمانہ تاں کھوتے نی مثال اے اگوں لنگوتاں چک پانا تے پچھوں لنگوتاں لت ماری۔ پر حمیداں آپنی این منوا کے رہی۔

چھپے کنے مکھن ناں ویاہ تھی گیا۔ اللہ کول کوئی تھوہڑتاں نیں نالے نیت صاف تے بیڑے پار۔ ہی بھئی تے ہکا گل پئی تھینی ائی، رہنے سیانے آکھنے نیں بئی دکھ دکھیے تے سکھ سکھئے۔ چھیکڑوں مکھن آں حمیداں نی صداں اگے سر سٹنیا تے اچھل بوٹے آں ہک

واری وت بور لگ گیا۔۔۔ باز خان نے جمن توں پچھوں حمیداں فی جوانی ناں دریا چھلاں مارن لگ پیا۔ اوہ باز خان آں کچھڑ چا کے کھڈانی رئی۔۔۔ پنج سال نگھ گئے۔۔۔ حمیداں نے حبے وچ نویں جی تڑ آئی۔ اس جھلی کچی تندیاں نال ونج جھوٹا کھاداتے پریت فی ایہہ کچی تند پہلے اُلا رے نال ای ترٹ گئی۔ باز خان نے ویاہے توں کوئی ست سال پچھوں مکھن بابے نیاں اکھیاں نوٹیاں گئیاں۔ حمیداں ہک اولی جی ہاڈ لا کے جینی پی پی ائی۔ باز خان جدوں اٹھاراں سال ناں ہو یا تاں حمیداں پنچتالیاں نے گیرے وچ ونج رئی۔

تقدیر کیس پھرول کے ویکھی، ایہہ تاں انھاں کھوہ اے، اس نے گیرے وچ لکھاں گئے مُر نظر نیس آئے۔ حمیداں وی اسی گیرے وچ پھس گئی۔

باز خان پر کڈھے تاں اُساں اڈنے نیں چ بی آگئے، اس سوچیا بی بڈھی حمیداں نال اس ناں گزارہ کبجوں ہوسی۔ اخیر اوہ حمیداں تقدیر نے انھے کھوہے وچ دھکا دے کے آپ سگری چھانواں تلے ونج ایٹھاتے پچھے مُر کے نیں ویکھا بی جس اپنی پہاڑ جی جوانی اس واسے لکھ کر چھوڑی اوہ کیہڑے پاسے ویسی تے کیہڑے کڈھے لگسی۔ حمیداں بہوں ترلے منتاں کیتیاں بی اس تے ایہہ ظلم نہ کر، پر اس ہک نیں سنی۔

جس راتی باز خان دُعا بھنائی اس راتی حمیداں منجی فی دون کڈھ کے پھاہ پا کے مر گئی۔ اپنیاں ساریاں سدھراں تے چاء جنہاں واسے اپنی ساری جوانی گال سٹی ایہس اپنے نال ای گھن گئی۔ دوئے دیہاڑے سویلاں باز خان فی نویں ووہٹی فی ڈولی پی پی آئی ایہی تے اوہے راہے تے حمیداں فی منجی پی پی وینی ایہی۔ (۴۴)

ڈولی

توقیر چغتائی

(پچھان صفحہ ۱۱۰)

ایکوں لگناوے جیوں بس آگئی وے۔۔۔۔۔

نئیں اوے جنیا ایویں دھوڑ جئی اے۔ مانہہ لگناوے جیوں ولوہنا آیاوے
نئیں نئیں بس ای لگئی وے۔

باہرونج کے کھیڈو! ہٹواوے ونج کے جاکتاں منجی توں لاو۔ کیہ ید پائی وئی نے؟
چٹیاں چادران گندیاں کر چھوڑیاں نے۔ جو جمعے جمعراتی ناحرامی اے اتھے

آن وڑاوے۔ ایہناں سرہاندیاں نے اچھاڑاں تساں نی ماں دھوسی؟

یراماما چھوڑنا سبھ ٹھیک ہو ونجسی۔ توں کیوں گھبراناویں۔ اندرونج کے کڑیاں
آکھ جنج آگئی اے۔ تیاری کر کے رکھن، نالے ہاں سچ روٹی ورتانے واسے کسے وڈیری
آں ہجاویں۔ ای جاکتیاں حراں ہڑاں بیرے آپ کھا ونجسن تے پانی مزماناں پادیں۔

مانہہ تاں سمجھ نئیں آنی پئی۔ ایڈی وڈی جنج کیجوں سانہساں؟ یرا تکیا
ونجسی۔ میں ایہناں پہلو ای آکھیا ایا بندے اج تھوڑے ای آنیو، میرے کول کیہ
وے؟ کڑی وے یازمی ویتج کے تھوڑا بہوں جو کچھ بنایا وے۔“

اسلام لیکم!

والیکم سلام

ایہہ کڑی ناپیو وے شیر عالم۔ خان جی!

ایہناں دو بساں، چارٹرک تے دو ویگناں، پنڈی توں اٹک چلنیاں نے۔ نالے

وڈا جاکت ولایت ہوناوے۔ اساں اج جنج انھاں فی گڈی تے آندی اے۔

” لگھو منجیاں تے بہو، جو جوح جواراے میں حاضر کرناں۔ بسم اللہ جی“

گل سنواوے جاکتو !

ہاں لالہ دس

آپنی بھینوں نی ڈولی تسی آپ چا کے بساں کول کھڑیو۔ مانہہ چنگا نہیں لگنا جے
مینڈی دھینو نی ڈولی کوئی ہو چاوے۔

ہلا لالہ اسی آپ کھڑساں۔

سناؤ بھائی کسی شئی نی کمی تاں نہیں نا؟

نہیں چا چاہن اساں رخصت کر۔ اساں بہوں دور و نجاناوے۔

توں پلنگھ چااوے۔

توں بسترے۔

توں ٹی وی تے وی سی آر۔

تے تسی پکھے نالے واشنگ مشین۔۔۔

بس پتر ہتھے ڈولی رکھ چھوڑو تے پہلوں سمان بساں چے سٹاؤ۔ آپنے جاکت حرامی

آکھا ای نہیں سننے، نالے ہنیرابی و دھنا پیاوے۔

سبھ کجھ رکھ چھوڑا نیس؟

ہاں رکھ چھوڑاوے۔

۱۱

چنگا پتر اسی ونبجے آں۔

چنگا ونبجورب سوہنے نے حوالے۔

اللہ خیر کرے لالہ، بس بنوں تیز پئے چلانے نوں۔

اللہ تہاں نی بھینو آں سکھ دیوے پتر۔ چلو ایہہ ڈولی چاؤ جے گھار ونبجاں۔

ڈولی بھاری کیوں اے؟

اندر میں بیٹھی آں۔

برے کیوں فضیلت؟

تسیں بہوں خوش او جے مانہہ چوکھا سامان دتا نیں تے مینڈے ویرو ! اوہ

بہوں خوش نوں جے انہاں بہوں سمان لہہ گیاوے۔ پرونبجیاں ونبجیاں اوہ مانہہ کھڑنا بھٹل

گئے نوں۔ جے میں بی کوئی بھانڈا شانڈا ہونی تاں مانہہ بی گھن ونبجن آ۔ (۳۵)

JALALI

ارشاد علی

۱۱

اصل ناں محمد ارشاد اے۔ ۱۵ اگست ۱۹۶۳ء آں محمد یوسف نے گھار شکر دہ چ اکھ کھولی۔ پنجویں تک پرائمری سکول شکر دہ چ پڑھاوت گورنمنٹ پائیلٹ سکینڈری سکول اٹک شہر چ داخل ہوئے جتھوں ۱۹۷۷ء چ اٹھویں پاس کیتی۔ ۱۹۷۹ء چ گورنمنٹ اسلامیہ سکول اٹک توں میٹرک کیتی۔ اس توں بعد گورنمنٹ کالج اٹک چ داخل ہوئیں برے اگے تعلیم جاری نہ رکھ سکے ون۔ بعد چوں نوکری نے دوران علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی توں ۱۹۸۶ء چ ایف اے کیتا۔

۱۹۸۲ء چ پرائمری سکول بسال توں ماسٹر نی نوکری شروع کیتی برے کجھ مہینے بعد ای نوکری چھوڑ کے محکمہ صحت چ ویکسی نیٹر بھرتی ہو گئے۔ ۱۹۸۳ء چ محکمہ بہبود آبادی چ ویلفیر اسسٹنٹ نوکر ہوئے۔ شروع چ دیہی فلانی مراکز چ ڈپٹی وٹی وت اٹک مرکز چ آگئے ہئے جتھے ہُن تک ویلفیر اسسٹنٹ نی نوکری انجام پئے دینے ون۔

ادبی سفر شاعری توں شروع کیتا پہلوں ارشاد علی ناشاد نے نائیں نال شاعری چھپی، انھاں نی من پسند صنف ہائیکو ہئی۔ بعد چوں افسانے لکھنے شروع کیتے۔ پہلی بیانیہ کہانی ۱۹۸۲ء آں ”نوائے وقت“ چ چھپی وت انھاں نارحجان علامتی تے تجریدی افسانے دیکس ہو یا تے ۱۹۸۳ء چ پہلا علامتی افسانہ ”سہ ماہی ادبیات“ اسلام آباد چ چھپا۔ بعد چوں انھاں نے افسانے فنون، ماہ نو، ارتکاز، قدیل، جمالیات تے مشعل چ چھپنے رہے۔

کجھ عرصہ ریڈیو پاکستان راول پنڈی تے پشاور آسے پروگرام اناؤنسر تے فیچر رائٹر کم کیتا۔ ہک پروگرام ”جواں سال“ نی میزبانی بی کیتی۔

یکم جولائی ۲۰۰۱ء توں ”روزنامہ اساس“ چ کالم لکھ کے کالم نگاری شروع کیتی۔ بعد چوں روزنامہ جنگ، روزنامہ نوائے وقت، ازکار، اوصاف، جناح ایکسپرس،

روزنامہ کائنات تے ہور کئی اخباراں چ کالم لکھے۔ ۲۰۰۴ء نامہ نگار اٹک ”روزنامہ جنگ“ چ کم شروع کیتا اس توں علاوہ روزنامہ اسلام آسے بی خبراں لکھیاں۔^{۱۱}

۱۹۸۹ء چ ادبی تنظیم ایوان ادب فی بنیاد رکھی جس نے صدر ہئے۔ ۱۹۹۴ء تک اس تنظیم تنقیدی پروگرام تے مشاعرے کرائے۔ ایوان ادب توں علاوہ صدر سول سوسائٹی پاکستان، صدر قلم قافلہ اٹک، نائب صدر تنظیم ادب و ثقافت، رکن قندیل ادب اٹک تے کاروان قلم اٹک کم کیتا۔ پنجابی ادبی سنگت اٹک، فروغ نعت اکیڈمی اٹک، ہیومن رائٹس کمیشن پاکستان بی فیئر NEHD، پریس کلب اٹک، پاک ایشاء جرنلسٹس ایسوسی ایشن تے ورلڈ کالمسٹ یونین نے ممبرون۔ (۴۶)

JALALI BOOKS

JALALI

رات جدائی آلی

ارشاد علی

روشنیاں آلا سوہنا ہسنا کھیڈنا شہر ہن موتاں نی چُپ وچ ولھینا پیا۔
 باہر گلی وچ کوئی آٹھی وئی اواز چے ہوکا پیا دینا ”چن! میں آناں پیاواں، مینڈا
 تارا سانجھ کے رکھیں!“

کہانی سنانے آلا آکھنا کہ اوہ بی مکھرے نی ایجی ای ہک لمی ٹھڈی تیخ تے
 ڈرونی رات ہئی۔

اوہ جاننا ہیا جے اُس نی موتاں ناورنٹ نکلا پیا وئے، روز دیہاڑے کریواے
 تے بھارے بوٹاں آ لے بی اُساں نہ بچا سکسن۔

ہک پاسے اُس وقت نا حاکم اس کولوں بہوں عاجز ہیا تے دوہا اس ظلمیے بادشاہ
 نے حق چے لکھن توں بی نا نہہ کر چھوڑی ہئی تے دوئے پاسے سارے شہر آں مٹھی چے رکھنے
 آ لے بد ماشاں نی مرضی نال اخباراں چے لکھن توں بی انکاری ہیا۔

کدے اوہ ایہناں نی مرضی تے لکھے آتے لکھ پتی بن ونجے آبرے اوہ بہوں
 سوہنیاں لکھتاں نا معمولی جیہا پیسہ گھن کے بس واہ واہ چے گزارا کر گھننا ہیا۔ اوہ کنگلا ایہناں
 نا آکھا من گھنے آتے پیسیاں چے پیا کھیڈنا ہووے آتے جان بی بچا گھنے آ۔

پرہن مہلت ناں پانی ویلے نے پلے تلوں لگھ کے بہوں دور ہندشے نے
 دریائے وچ رُل گیا ہیا۔ ہن اوہ ایہناں نے مزام چڑھ گیا ہیا جیہڑے خنامی ہزاراں لوکاں
 نا خون کر کے بی نیں رجے اٹے۔

کچھ ڈھل زندگی ہکی چنگے بھلے دھرے نے اُتے چلن لگ پئی ہئی پر اس شہر آں کینڈی
 نظر لگ گئی اے تے ویکھنیاں ای ویکھنیاں چار چھپیرے زبان، نسل تے صوبے نی

خندک جاگ پئی۔

ہکی پاسے حاکم تے دوئے وڈیاں بدماشاں اس نال بھیڑ بدگداتے اوہ بنگلی پسلی
تے ساریاں نال
پڑ بن کے کھل رہیا۔ برے کتھوں؟

اس زمی اُتے اس نے کھلونے نی بی جاگھ کوئی نہیں رئی۔

اُساں کدے کوئی غم ہیا تے ایہا ہیا جے جیہڑی آپنا سبھ کجھ سٹ سٹا کے اس نے
پچھے آئی ہئی، اُس ناں تے اس نے ترے سالاں نے جاکتے ناں ہن ہنسی۔
برے ہن غم نال کیہ تھینا ہیا، ویلاتے سرے اُتے آدھکا ہیا۔ مکھرے نے لمی
ٹھڈی تے ڈرونی راتی اس شوہدے نے ہسنے و سنے گھرے وچ قیامت آگئی اے۔
آکھنے آلا آکھنا ہئی سارا شہر ہنیرے وچ ڈبا پیا ہیا تے راتی ناں انج انج
تروڑنے آلی چپ چڑنگ رتی ہنیری ناں سنیہا پئی دینی اے۔
نکے جے گھرے نی کوٹھنی نی دھواکھی وئی کداں تے دیوے نے چاننے چے
پر چھاویں پئے ملنے ہئے۔

اوہ بہوں ترکھا ترکھا گوشیاں چے آپنی سنگھیلی زنانی آں اخیر لیاں گلاں پیا آکھنا ہیا۔
”تک چن اوہ۔ ہمتاں تے حوصلے نال کم گھنے۔ اوہ خنامی مانہہ کیس ویلے بی
نپ گھنسن۔ مینڈے باج اتھوں نکل کے مینڈے پیودادے نی وٹیاں نی بنی وئی اس حویلی
چے چلی ونجیں جتھے اسی سکھے نی ہک رات بی نہ گزار سکے ہئے۔ اوہ گھار تینڈے انتظارے
چے راہ پیا تکتا ہوسی۔“

اس نی حریان تے پریشان زنانی کجھ آکھنا کیتا پر اوہ اس نے ہتھ نپ کے منت
کرن لگ پیا۔

”وقت بہوں گھٹاے شاید کہ میں آج توں باج ان گلاں نہ کرا کاں تے غور
نال سن اپنے ضلعے ناں ڈپٹی کمشنر بی لکھن لکھان آلا بنداتے مانہہ چنگی طرحاں^{۱۱} نال
جاننا۔ توں مینڈا ایہہ خط اس کول گھن ونجیں۔ تینڈی نوکری ناں بندوبست ہو ویسی۔“
تھر تھر کمنی زنانی نے اس اتھر پوجن تے آکھن لگا۔

”مینڈے پترے آں پڑھاویں ضرور جے ای پڑھ لکھ کے آپے آں سیان
کسی۔ تعلیم نے نال نال اسوں بہوں اچھا بندا بناویں۔“

اوہ زور لالا کے آکھن لگ پیا ”چیتا رکھیں دوئیاں تے بھار نہ بنے، کدے نوکری
نہ ملی تے کینڈے گھار بھانڈے ٹنڈرتے چیرے دھو گھنے۔ بدلے چے تداں تے تینڈھے
جاکتے آں دو وقتاں ناگنر ملنا رہسی۔“ اے گل آکھنیاں آکھنیاں اس نی ہمت جواب دے
گئی ہئی تے اس نیاں اکھیاں چوں اتھر و آں نے نیل وگ پنیں۔ اس بہوں اوکھا جیہا
آکھا: ”پترے آں جوان ہونیا نال ای ویاہ ویویں تاں جے مینڈے پیو دادے نی قبر اں
تے دیوے بلنے رہوں۔“

پتہ نہیں اوہ رو لے کھولے چے ہو رکیہ آکھن لگا ہیا کہ گلی وچ بہوں ساریاں
بندیاں نے نسنے بجھنے نال ڈھپ ڈھپ ہون لگ پئی اے۔

اوہ ترف کے اٹھا، زمی تے پئے نہا لچے اُتے ساریاں مصیبتاں بلاواں توں
انجان سٹے اوئے مشومے نے متھے تے اخیر لا پیار دتا تے اس نیاں اکھیاں چوں ڈولھنے
اتھر و آں جاکتے نے مونہیں تے کجھ سمجھاں چے ناں آنے آلیاں گلاں لکھ چھوڑیاں۔

جیوں بوہا کھڑکا اُس اُباہل ساہلے چولے نی لداں نال اتھر پوجین تے تھر تھر
کمنی زنانی نال گوشہ کیتا۔

”میں ادھروں پچھالی آ لے پاسوں نساں واں اوہ مینڈا پچھا کرسن تے اسی

ویلتوں جاکتے آں گھن کے نکل ونجیں۔“

جہا ایہہ گل کی نیں اے دروازے آں کوئی لتاں تے بندوقاں نال بھنن لگ پیا
تے اس زنائی نے موڈھے تے جلدی نال ہتھ رکھ کے آکھا ”وت ملساں“ اس ناں گچ بھرا
گیا تے ایہا کچھ آکھ سکا۔

”مینڈ اتارا سانجھ کے رکھیں چن!“

اس توں باج اوہ پچھالی آلی کچی مٹی فی کداں توں چھال مار کے باہر ونج پیا۔
آکھنے آ لے آکھنیں بی اس بھاری تے کالی شاہ راتی شہرے فی سڑکاں اُتے
موتاں فی پچھ پیری آپنے لمے تے کالے شاہ وال کھول کے بہوں ساری ڈھل دھالاں پانی
رئی اے۔ (۴۷)

JALALI BOOKS

JALALI

عثمان صدیقی

۱۱

شیخ محمد عثمان صدیقی یکم اپریل ۱۹۲۶ء آں اٹک وچ پیدا ہوئیں۔ پیو دادے
 ناں گراں یاسین اے جیہڑا ضلع اٹک نی تحصیل حضرو وچ اے۔ میٹرک ۱۹۸۱ء وچ
 گورنمنٹ پائلٹ سکینڈری سکول توں کیتا۔ انٹر گورنمنٹ کالج اٹک توں ۱۹۸۳ء وچ، بی
 اے ۱۹۸۵ء وچ ایم اے پنجابی ۱۹۸۷ء وچ بی ایڈ ۱۹۸۷ء وچ، ایم اے معاشیات
 ۱۹۸۹ء وچ، ایم اے تاریخ ۱۹۹۳ء وچ، ایم ایڈ ۱۹۹۵ء وچ۔ ایم اے اردو ایم فل
 پاکستانی زبانان جاری اے۔ ۱۹۸۶ء وچ جوئیر انگلش سکول ٹیچر توں نوکری شروع کیتی۔
 ایس ایس ٹی پنجابی ایڈ ہاک مئی ۱۹۸۹ء ضلع اٹک۔ فروری ۱۹۹۶ء ایس ایس اکنامکس۔
 ۱۹۹۸ء وچ گورنمنٹ کالج حضرو وچ پنجابی نے لیکچرر۔ ۱۹۹۹ء ایس ایس ٹی اکنامکس شادی
 خان۔ ۲۰۰۰ء وچ ہک واری وت پنجابی لیکچرر نے طور تے حضرو کالج وچ آگئے۔ ۲۰۱۱ء
 گورنمنٹ کالج اٹک وچ تبادلہ ہویا۔ ۲۰۱۵ء اسسٹنٹ پروفیسر ہوئیں اس توں علاوہ
 پارٹ ٹائم استاد علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اٹک سینٹر رہے۔ ۲۰۱۱ء توں ریجنل
 کوآرڈینیٹر علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اٹک سینٹر رہے۔ ۲۰۱۶ء وچ ڈپٹی ڈائریکٹر کالجز
 اٹک بنے تے ہن تک اسی عہدے تے کم کرنے پین۔ ادب ناں چرکا سکول نے زمانے
 توں پیا۔ انھاں نے استادان وچ پروفیسر انوار الحق، پروفیسر ضیاء الرحمن، پروفیسر سلطان
 علی، ڈاکٹر انعام الحق، ڈاکٹر عبدالعزیز ساحر، ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد شامل ہن۔ انھاں نے
 مضمون تے نظمناں ماہنامہ ”لہراں“ ”پنجابی ادب“ ”سانجھ“ تے روئل وچ چھپنیاں
 ریان۔ (۴۸)

کتاباں: ۱۔ سدھراں ناگھار (افسانے چھاچھی بولی) ۲۰۰۵ء ۲۔ پٹیالہ پگڑی پراندہ (۲۰۰۶ء)
 ۳۔ دعائیاں تے دوائیاں (۲۰۰۷ء) ۴۔ تیراجیوے کیمبل پور کڑیے (۲۰۰۶ء)

پیرزو

۱۱

محمد عثمان صدیقی

ناں تے اس نا جان محمد ہیا برے سارے نکلیاں ہونیاں توں ای اساں جانی جانی
 آکھنے ہئے۔ ہیا بھی اوہ جانی کیوں جے؟ اوہ ہر کسی تے جان دینا ہیا ویلا لنگناں رہیا جانی
 بھی جوان ہو گیا۔ چار جماعتاں پڑھیاں تے تعلیم نال اس نی جوانی وچ ہو رہی نکھار
 آ گیا۔ سکول تے کالج وچ اوہ ہر اک نال جانی ہی رہیا۔ اس نے علاقے وچ اس ویلے بی
 اے تک فی تعلیم ہئی۔ اس بی اے کیتا تاں اس نی برادری وچ واہ واہ ہوئی کیوں جے اس
 ویلے بی اے بہوں گھٹ لوک پاس کرنے ہئے۔ بی اے توں بعد اوہ وی ہو رہیا جماعتیاں
 وانگن ادھر ادھر نوکری لھبن لگ پیا۔

اساں نانویں گریڈ وچ سکول ماسٹر نی نوکری لھ گئی اوہ بہوں خوش ہیا برے اوہ
 ہو رہا پڑھنا چاہنا ہیا۔۔۔ ایس واسے اوہ نال نال پڑھائی وی کرنا رہیا تے نوکری وی۔ دو
 سال بعد بی ایڈ کیتا تاں گریڈ بھی ودھ گیا۔ اس سارے عرصے وچ وی اوہ جھتے جھتے جس
 جس علاقے تے سکول وچ رہیا لوکاں نال جانی ای رہیا۔ سوہنی جوانی تے نوکری ہووے
 تے ویاہ نی دیر نہیں لگنی۔ اس نے ماؤ پیو اس نے ویاہ نے بارے سوچیا تے برادری نی ہک
 کڑی نال اس ناں ویاہ ہو گیا۔ اس توں بعد اوہ اپنی ترمیتی ناں وی جانی بن گیا۔ کئی واری
 تاں اس نی ترمیت اساں ساریاں نے ساہمنے جانی آکھے تاں ساریاں ہو رہیاں ترمیتاں اس
 نال ہس پینیاں ہیاں۔

اس نی ترمیت ایہناں وال ہکا بکا ویکھے۔۔۔ کئی واری پچھئی ”کیوں
 ۔۔۔۔۔ ہسناں کیوں او۔“ اوہ پرت کے جواب دیون۔۔۔۔۔ ”کچھ نہیں ایویں۔“
 ”ایویں کیوں۔۔۔۔۔“

”میں کچھ غلط آکھ گئی آں۔۔۔

”نہیں کچھ بھی نہیں۔۔۔۔۔ بس جانی۔۔۔۔۔ جانی۔۔۔۔۔ جانی۔۔۔۔۔“

اوہ شرما کل جئی ہو کے چپ کرو نچے۔۔۔۔۔ تاں ہو رکڑیاں ہسنے آں لگ
پیون۔ ویلے نال نال ایس جنے تریمتی ناں پیار ہو رو دھنار ہیہا، پوری برادری تے علاقے
وچ مشہور ہو گیا جے جنتریمت تاں جانی تے اس نی تریمتی وانگن ہوون۔ جوڑا بہوں پیار
محبت نال رہناوے۔ کدی کوئی گلا شکوہ نہیں سوشل ہن، ہر کسی نی غمی خوشی تے ویسے ہن، ہک
جانی نہیں اس نی تریمت بھی اس نال ہکا جئی مل گئی ہئی ہن ہک نی جانی۔ دو جانی بن گئے
ہن۔ آپسی میل جول نال تاں تسیں آکھ سکے او۔۔۔۔۔ اہیہ دو جاناں۔۔۔۔۔ تے ہک
جانی ہن۔۔۔۔۔

فیر خدا ناں کرناں کیکہ ہو یا جے پتہ نئیں دنیاں باہ پے گئی یا اللہ واں اہیوں منظور
ہیا، یا کجھ ہور۔۔۔۔۔ جانی نی تریمیت اچانک اُساں ہمیشاں واسے چھوڑ گئی تے اس
جہانے چ چلی گئی جھتوں اج تیکن کوئی نہ مٹریا اے تے نہ ای مٹری۔ جانی نی حالت اس
ویلے دیکھنے والی ہئی جیوں دنیا وچ اس ناں ہورتاں کوئی نئیں۔۔۔۔۔ وکھرا وکھرا ہوے
کوئی گل نئیں، گپ شپ نئیں، زندہ لاش وانگن ویلا لنگھاناں رہیا۔ ہر کوئی چاہنا ہیا جانی ناں
ویاہ ہوونجے۔ ہک سال، دو آ سال بھی لنگھ گیا ہر کسی بہوں وس لائے برے جانی ویاہ واسے
فیر بھی تیار نہ ہو یا۔ نہ نہ کرنیاں بھی اُساں ماؤ پیوتے بھیناں بھراواں نی مٹی پے گئی تے اس
نے ویاہ نیاں گلاں ہوون لگ پیاں۔ جانی نی سس کسی بھی طرحاں تیار نہ ہوئی اس ویاہ نی
مخالفت کیتی۔ اوہ چاہنی ہئی جے جانی ویاہ نہ کرے! جانی آں ہور کیہ چائی ناہیا۔۔۔۔۔ اس
آکھیا میری سس منسی تاں ویاہ کر ساں۔۔۔۔۔ برے اس نی کسی نہ سنی اُساں وڈیاں اگے
نمتی ڈھالنی پئی تے اس ناں ویاہ ہو گیا۔

نویں لوک، نواں شہر، تے نواں خاندان، جانی ناں جانن والا کوئی نہیں ہیا برے
 کچھ ای دیہاڑیاں توں بعد اوہ اوہناں ناں وی جانی بن گیا۔ کیوں جے جانی نی پہلی سس
 خوش نہیں ہئی اس واسے اس خفگی پاگدھی ہئی اس جانی نال بول چال بند کر چھوڑی اس گل
 ناں جانی آں بہوں دکھ ہیا۔ اوہ چاہنا ہیا کہ مرنے دم تکین اس کولوں کوئی بھی ناراض نہ
 ہووے برے اس معاملے وچ اوہ کچھ نہیں کر سکنا ہیا۔ اوساں جدوں بھی تے جھتے بھی پہلی
 سس ملے اوہ اُساں اوہجوں ای دعا سلام کرنا ہیا۔ جھیوں پہلے کرنا ہیا۔ کچھ ویلے پچھوں
 اوس نی پہلی سس بی ایہہ جہان چھوڑ گئی سس نے مرنے توں کچھ چر بعد جانی گراں گیا تاں
 گرائیں نی ہک بڈھی اس کولوں پچھنی اے۔۔۔۔۔ ”پتر اتوں جانی ایس ناں“

”جی خالہ میں جانی آں۔۔۔“

”ہلا ہلا ٹھیک ایس۔۔۔۔۔ پتر۔۔۔۔۔“

”جی خالہ۔۔۔۔۔ اس نی ذات ناں کرم اے۔۔۔۔۔“

”ذرا میرے کول آویں۔۔۔۔۔ پتر۔۔۔۔۔“

”جی خالہ۔۔۔۔۔ پتر اذرا ہور نیڑے ہو۔۔۔۔۔“

اوہ ہور نیڑے ہو یا۔۔۔۔۔ بہوں گھور گھور کے ویکھن لگ پئی۔۔۔۔۔ ”کیوں

خالہ کیہ گل اے۔۔۔۔۔ اتنا غور نال کیوں پئی ویکھنی ایس“

”کوئی گل نہیں پتر۔۔۔۔۔ بس تدھاں ویکھنی ہیاں“

”نہیں کوئی گل ہے خالہ۔۔۔۔۔ اج دس کیہ گل اے۔۔۔۔۔ جانی جے مجبور کیتا

تاں خالہ آکھیا“

”پتر اگل ای وے جے۔۔۔۔۔ تیری سس کولوں اس نے مرنے توں کچھ عرصہ

پہلاں میں پچھیا“

”نی سن! توں جانی آں ویاہ کیوں نہیں کرن دینی ہئی ایس۔۔۔ اس جواب دتا۔۔۔ چھوڑ
 اس گلاں واں میں آکھیا! اوس نی جوانی کیوں برباد کرنے نے پچھے پئی وئی ہئی ایس۔ اوہ
 تیری دھیونال کتنا پیار کرناں ہیا۔۔۔ اس آکھیا۔۔۔ بہوں چنگا ہیا۔۔۔ بنہوں پیار
 کرنا ہیا۔۔۔ فیر۔۔۔ اوہ رک گئی میں آکھیا۔۔۔ بول بولنی کیوں نہیں ایس۔ اوہ
 بولی۔۔۔

جانی جیہا جواترہ تاں قسمت والیاں واں لبھناوے۔
 فیر۔۔۔ کیہ کراں اس میری دھیو آں پھلاں وانگن رکھیا ہیا۔۔۔ فیر۔۔۔
 اوہ جواترہ تاں خدا کسی کسی آں نصیب کرناوے۔ اس تے تاں مانہہ کوئی گلہ
 نہیں۔۔۔ میری دھیو نی ای زندگی اتنی کجھ ہئی۔۔۔ جانی جیہا جواترہ تاں خدا وانڈے
 ویلے بنایا اے۔۔۔
 ہلا فیر ویاہ کیوں نہیں کرن دینی ہئی ایس اوساں۔ جدوں اوہ اتنا چنگا
 ہیا۔۔۔ تے توں اس نی حیاتی کیوں برباد کرن تے پئی ہئی ایس۔ بولی۔۔۔ کیہ
 کراں اپنے آپ کولوں مجبور ہیاں۔۔۔ اپنے دے کولوں مجبور ہیاں۔۔۔ ہلا کھیرڑی
 مجبوری۔۔۔؟

میں جانی آں۔۔۔۔
 بول بول۔۔۔ کیہ گل اے
 کسی آں بھی۔۔۔ کسی بھی قیمت تے۔۔۔ ”پیرز و نہیں کر سکتی ہیاں۔۔۔۔“ (۴۹)

چوپڑیاں تے دودو

۱۱

سید نصرت بخاری

(پچھان صفحہ ۱۱۶)

ہک گل ہے، اس پوڈرے وچ ضرور کجھ نہ کجھ اتہی چیز ہے جیہڑی انسان
آں بہوں ذہین بھڑا چھوڑنی۔ تانہیوں ایہجیاں اوپریاں گلاں ایہناں پوڈریاں نیاں سننے
چ آنیان جے چنگا بھلا سمجھ دار آدمی بھی حریان ہو وینا نالے اتجے اتجے کم کر وینین
جیہڑا نوں نرویا بھی نہیں کر سکنا۔ ہن ای مینڈے سگی ایہناں پوڈریاں نے لطیفے سنا سنا کے
گیں۔۔۔۔ اک پیاسنا ہیا جے وگنا وچ اک پوڈری بیٹھا ہو یا ہیا۔ اک کالجی جاکت
پچھنس توں جہاز کیجھوں بن گیاں۔ پوڈریے جواب دتا کہ میں بننا تے پائیلٹ ہیا، برے
کجھ زیادہ ہی پڑھ گیاں، اس واسے جہاز بن گیاں واں۔ اک ہور سگی سنا نا پیاسنا ہیا کہ
شیدے پوڈری اس دیہاڑے ایہجوں کیتا کباڑیے کول گیا۔ اُساں آکھنا: جلدی کر کچھے
مینڈا ابا پیاسنا، دوسور وپیادے تے ایہہ پانی نی موٹر چھپا کے رکھ گن۔ گھروں لاہ کے
آندی اے۔ وادھا گھاٹاوت کر گھنسا۔ کباڑیے اس ویلے تے فوٹ دوسور وپیادے کے
اساں چھپا گدا، بعد وچ ویکھا اس تے اُودواٹاں ہیاں جنہاں اُتے وان ولیمھا پیاسنا۔ ہس
ہس کے ڈھڈے چے کڑول کھل گنین۔ او ویکھو! کتنی وڈی عمر اے اس نی او پیاسنا
نے۔ اس دیہاڑے حرامیے مینڈھے نال کی کیتا۔ کالا شاہ رنگ اکھیاں پیاں نوٹینیاں
ہوٹھاں اتے پیڑی جمی پینیس۔ کھلیاں کھلیاں دھکے پیا کھانا وے، برے لکڑا وہ چائی وائیس
جس آں کوئی پہلوان بھی نی چاسکنا۔ پتہ نہیں کانہہ ہتھ لایاں، مینڈے کول آکھلا۔ آکھنا:
”لکڑو کاؤ آ۔ بالن واسے چاہ گن۔“

اساں ناں بالن مکا پیاسنا۔ بے بے کئی وار آکھرائی ہئی جے بالن کوئی نہیں۔ میں

سو چا چلو اس نال سودا مارنے آں۔

”ای لکڑ کس پیو نی چا آندی آ۔ گندیاں کماں توں ہتھ نہ کنڈیں۔“ میں اس آں
اگوں ہو کے پیاں جے لکڑ سستی مل ونجے۔

”تداں کی وے۔ جس نی بھی اے۔۔ تده گھننی تے مکا، پیسے کڈتے چاہ
گھن۔ نیں تے میں اگے وینا پیاواں۔ اسان نے گا ہک بہوں نی۔“

لگناشیدے آں مینڈا انداز چنگا نیں لگا۔ ایس واسطے بہوں اوکھا ہو کے جواب
دتاس۔

”کتنے نی ویچ سیں؟“

”ہزار روپے نی“ ”ایویں پٹھاناں والا ریٹ نہ لا۔ ویچنے نی گل کر“
”ہلا، پٹھاناں والا ریٹ اے تے نہ گھن، ویکھساں کوئی مویاں ناں مال ملاتے
تینڈے واسطے گھن آن ساں۔“ اسان نی ایہہ گل سن کے لوک ہس پئین تے مانہہ غصہ
آ گیا۔

”تھوڑیاں گلاں کراوے۔ چوری نامال بی ایہجوں پیا ویچنا جیوں جاپان توں
منگوا یا ای۔“

”تده بھی تاں ایجاریٹ لایا جیوں لکڑ نیں چھائی پیا ویچنا واں“
”ہلا چھوڑ پھکیاں، دس کتنے نی دیسیں؟“

”توں بھراویں تینڈے نال سودے بازی نیں ایں۔ پنج سو چاہ دے“
”دو سو بہوں نی؟“

”وت اوہا گل کرنا نا۔ چل ترے سوتے لکڑ چا“

”ہالا ونج نا۔ اسان نے گھار لکڑ سٹ آ، تے وت آ کے پیسے چاہ گھن“

۱۱

”یارا! تداں مینڈے تے اعتبار نئیں، اسی کوئی ٹھگ آں“

”نئیں نئیں، پہلوں اساں نے گھار چھوڑ آ۔ تے وت آ۔ مینڈا کوئی پتا نئیں“

”چلو ابھجوں سئی۔ جیہجوں مینڈی مرضی“

شیدے آں ٹور کے میں اپنی دکان تے آ بیٹھاواں۔ مانہہ پتا اس ڈھل کوئی نئیں
لانی۔ چلو آ گیا تے بے بے آں فون کر کے کچھ گھن ساں۔ اس توں بعد پیسے دیساںس۔ اوہا
گل ہوئی۔ پنج منٹ بھی نئیں لائیں۔ گولی وانگن آیا۔

”دے یارا پیسے۔ مینڈے گھار لکڑ سٹ آیاں واں“ آنیاں نال شیدے پیسے

منگن۔۔۔

”ٹھڈا کھاوے۔ پہلو مانہہ گھروں کچھن تے دے ناں“

”اپنی تسلی کر گھن یار۔ اسی پوڈری ضرور آں برے ٹھگ نئیں آں“

میں گھار فون کیتا۔ بے بے او کے نی رپورٹ دتی تے میں ترے سو روپے اس
نے ہتھے تے رکھ دتین ”گھن اوے پیسے تے ایٹھوں نس۔ اتوں کوئی آ گیا تے مانہہ بھی
منڈا سیں“

”چوپڑیاں ویاں تے دو دو منگنے او“۔ شید او بیناں بڑ بڑ کرنا چلا گیا۔

”اوہناں کولوں چوری نی شے کیوں گھننے او۔ ایہہ پنا گیا تے تسی بھی پھس

ویسو۔ تسی لوک اوہناں کولوں ای مال نہ گھنوں تے کی پتا ایہہ باز آونجن۔ جتنے مجرم ان ہن

اتنے مجرم اسی تسی بھی آں۔“ ملا چا چا دکاناں ج وڑنیاں ساروس پیا۔ ہک تاں اس چاچے آں

دانش ور بنے ناں بہوں شوق اے۔ میں سوچا ایس تک تاں گھدا، ہن شامی تک جان

چھٹی۔ آنیاں وینیاں نصیبتاں لانا رہسی۔ اساں کون سمجھاوے ایہہ میں نہ گھنا ساتے کوئی

ہور چاہ گھنے آ۔ چلو بک بک کرن دیوس۔ اساں تاں آپنارا نجھاراضی کر گدا ناں۔
 خیر میں اپنے کھے آں لگ پیاں، شامی ناں ٹائم گاہکاں ناں ٹائم ہونا
 وے۔ رولے رپے چے بے بے نی کال کئی واری آئی برے مانہہ پتانئیں لگا۔ ذرارش
 گھٹ ہو یاتے میں ایویں موئیل چا گدا۔ ویکھاتے بے بے نیاں کئی کالاں آئی پئی ہیاں۔
 ”بے بے کی اے۔ اتنیاں کالا آیاں پیاں، خیر تے ہے وے ناں“ میں گھار
 فون کر کے پچھا۔

”پتر! بلن ناں کچھ کریں آں ناں۔ تداں کل بھی آکھاتے گھسا گیا ویں“
 ”بے بے! شیدا بے ہیڈی وڈی لکڑسٹ گیا وے۔ اج گزارا کرو۔ کل کا میں
 آں سدھ کے چرا گھنساں۔“
 ”پتر شیدا تاں اسے ویلے مڑ کے آیا تے اپنی لکڑ چا کھڑیس۔ آکھنا ہیا بے
 ویرے نال سودانئیں بناتے لکڑ موڑ دیو۔“
 بے بے تے گل کر کے فون بند کردتا، برے مینڈا دل آکھنا ہیا بے مل ونجے تے
 ایجوں کراں س جیہجیوں ہیڑ پئے کھوتے نال ہونی۔ (۵۱)

ارشد سیماب ملک

اصل ناں ملک محمد ارشد اے۔ پیو دادے ناطلق وادی سون سکیسرتوں کچھ میل^{۱۱} نی دوری تے پیل گرائیں نے ہک اعوان زمیندار خاندان نال اے۔ جنھاں ناگز رے وقفاں چ تے ہن بی گرائیں نی سیاست چ حصہ ریا۔

ابا جی ملک دوست محمد برطانوی راج وچ فوج چ بھرتی ہوئے۔ دوئی عالمی جنگ وچ برمانے محاز تے جنگ لڑیاں جاپانی قیدی ہوئے تے ساڈھے ترے سال قید کئی۔ پاکستان بن توں بعد محکمہ پولیس چ لاہورتوں بھرتی ہوئے۔

۱۹۴۸ء وچ اُنھاں نا تبادلہ کیمبل پور وچ ہو یا تے اتھے اسی شہر چ اباد ہوئے جتھے ۱۵ مارچ ۱۹۶۹ء مینڈھی جم ہوئی۔ ماؤ ناطلق اٹک نے ڈھیر گرائیں نے ہک اعوان زمیندار خاندان نال اے۔

۱۹۸۶ء چ میٹرک کیتا بعد وچ کمپیوٹر چ ڈپلومہ کیتا۔ مصوری ناں شوق نکلے ہونیاں نا ہیا بعد چوں مشہور آرٹسٹ لال جی کول کچھ دیہاڑے لائے۔ گورنمنٹ پابلیٹ سکول نی بیڈمنٹن ٹیم نا حصہ بنیاں، کچھ عرصہ کالج چ پروفیسر مختیار اعوان تے جمیل رضاء نال بی کھیڈنا ریا۔ ۱۹۸۹ء تے ۱۹۹۱ء چ آل اٹک اوپن بیڈمنٹن ٹورنمنٹ نے سنگل تے ڈبل دوئیں ٹائٹل جتے۔

۱۹۹۵ء چ اردو نظماں لکھ کے شاعری شروع کیتی۔ برے جلدی ای افسانہ تے تحقیق آلے پاسے آگیاں۔ فنون، ادبیات، ماہ نو، روشنائی، مشعل، قندیل تے کچھ ہور رسالیاں چ افسانے تے مضمون چھپنے رے۔ ۲۰۰۰ء وچ اٹک نی ادبی تنظیم ”قندیل ادب“ نال جڑاں۔ ۲۰۰۲ء چ قندیل ادب نا معاون سکریٹری بنا۔ بعد چوں اسی تنظیم نے رسالے ”قندیل“ نا ایڈیٹر بنا۔ اس رسالے چ لکھنے والے آں وچ ڈاکٹر وزیر آغا، ڈاکٹر

انور سدید، نذر صابری، پروفیسر فتح محمد ملک، ڈاکٹر رشید امجد، منشیاد، ڈاکٹر مرزا حامد بیگ، محمد اظہار الحق، حمید شاہد، ڈاکٹر ایوب شاہد، ڈاکٹر ناصر عباس نیر، محسن بھوپالی، نثار اکبر آبادی، شبیم بخاری، ڈاکٹر روش ندیم، ڈاکٹر عبدالعزیز ساحر تے ہو رکئی مشہور لکھنے والے شامل ہے۔

۲۰۰۶ء توں مقامی بولی کیمبل پوری چ کہانیاں تے مضمون لکھنے شروع کیتے۔
 ہک دو کہانیاں تے مضمون اٹک توں چھپن والے پنجابی رسالے ”ونگاں“ چ بی چھے
 ہن۔ ۲۰۱۲ء وچ ”تذکرہ شعرائے اٹک“ نے ناں نال ہک کتاب چھپی۔ ضلع کیمبل پور
 نے افسانہ نگاراں اُتے ”دستاویز“ نے ناکیں نال کتاب فروری ۲۰۱۹ء چ چھپی
 اے۔ جولائی ۲۰۲۰ء چ ”راہنمائے تعلیم“ نے ناکیں نال کتاب چھپی۔ ہک کتاب
 ”کیمبل پوری بولی“ اُتے چھپنے نے مرحلے چ اے۔ اس توں علاوہ مقامی بولی کیمبل پوری
 چ کہانیاں نی ہک کتاب ”سانجھ“ چھاپنے نا ارادہ وے۔ جنوری ۲۰۱۹ء توں سید نصرت
 بخاری نال رل کے اٹک توں ”ذوق“ نے ناکیں نال ہک اردو رسالہ شروع کیتا جس نا
 ایڈیٹر آں۔

اُوہ

۱۱

ارشد سیماب ملک

شہرے نے اس نکلے جئے علاقے آں ہن لوک نوں ابادی آکھن لگ پئے ہن
کیوں جے لوکاں کول اللہ جانے کتھوں پیسا آیا جے اس نے آپھیرے رنگ رنگ نیاں
کوٹھیاں بن گنیاں ون، تے اُتوں لش پش کرنیاں موٹراں، پر اوہ لوک تاں چنگی طرحاں
جانے ون جنہاں نی جم پل اتھے نی ہئی، ہنیر اپنیاں ہی گڈڑ تے گتے بھونکنے ہئے، تے
لوک ادھروں لنگھنے ناناں بی نیں چانے ہئے۔

ویلے نی گل اے ادھے توں ودھ گھار ہندو آں نے وقتاں نے ہئے۔ جنہاں نا
والی وارث کوئی نیں بچا اوہ تاں ابھجوں ہی ڈھے گڑ گئے تے لوکاں نی مونج بن گئی۔ گجھ
اے بی مندی حالتاں چ کھلوتے ہئے جیہڑے مالکاں مجبور لوکاں اگے کرائے تے
چاھڑے وئے ہئے، انھاں چ ہک اوبی ہئے۔ اس توں پہلوں اس گھرے چ کوئی بی اتنا
چرنی رہیا ہیا۔ کوئی تاں اس نی مندی حالتاں نے ہتھوں نس وینے ہیا تے کوئی جناں
بھوتاں نے خوفے چ چار دیہاڑے بی نیں لکنا ہیا۔ اُس نیاں چنے تے سونے جہیاں دو
نکیاں نکیاں جاکتیاں تے ہک جاکت بھی ہیا۔ زنانیاں گلاں کرنیاں بئی اس نی زانی جتھے
بہہ ونجے اوہ جاہ بی سوہنی لگن لگ پنی ہئی تے اس ناں مونہہ اگی وانگن بھکھنا ہیا، اوہ جدوں
گل کرنی ہئی تے ابھجوں لگنا جیوں اس نے مونہیں چوں پھل پے ڈھینیں ہون۔

مینڈی اس نال کوئی میل ملقات تے نیں ہئی پر ہک دیہاڑے میں اُساں
ڈاکٹر کول ویکھا ہیا۔ اس نی کڑی نی انگلی چ کچ گھب گیا ہیا تے لہور کنے ناناں نیں گھننا ہیا
۔ اوہ دردے نال چیکنی ہئی تے اس کولوں اپنی جاکتی آں ابھجوں ویکھانیں ونجنا ہیا۔ اوہ
کڑی آں دے نال لائیاں بے سُر تھیا ڈاکٹر پچھے کدے ہدرنے تے کدے

ہدر۔۔۔ ایہجوں لگنا ہیا جیوں اس ناساہ جاکتی پچھے نکل ونجسی۔۔۔ اس دیہاڑے توں پچھے
میں اس نیں مونہہ مہاندرے توں کجھ واقف جیہا ہو یا ہیاں۔ اس توں پچھے اوہ کئی واری
نظری چ آیا پر اس نال کدے سلا ماں لیکم نیں ہوئی ہئی۔ اس نی جاکتیاں مینڈی مئی نال
کھیڈنے آسے گھار آوڑن تے مینڈھی اماں اُنھاں نال بہوں لاڈ کرے مینڈھی جاکتی نے
لتھے وے چڑے تے جیہڑی ودھی گھٹی شے ہووے اُنھاں چاہ دیوے، کیس ویلے مینڈھی
گھرے آلی ہُسرے کے اوہناں جھڑک چھوڑے۔ ”کی ہر ویلے کھپ پائی وئی ہونی نیں۔“
اماں ای گل سن کے اُساں ٹوک دیوے۔۔

”کڑیے ایہجوں ناں کیتا کر۔ مینڈا کی گمایا نے۔ غریب ون تے کی
وے۔۔۔ ای تے پھلاں وانگن ہُن کیہڑی جاہ اُنھاں نی کوہی اے اُنھاں کوٹھیاں آلے
نے جاکتاں کڑیاں کولوں۔۔۔ جے توں۔ اُنھاں واں۔۔۔“
اماں جاکتیاں ہور لاڈے نال کول بھہا گھنیں تے آپ بی اُنھاں نال کھیڈن لگ
پیوے۔۔۔ پر ہک دیہاڑے مینڈھی گھرے آلی اُنھاں بہوں ڈاڈھا جھڑکاتے وت مُرد
کے اُنھاں پیر نیں پایا۔ ہک دووہار اس نے گھرے چ رولا پیا پر لوکاں کوئی ایڈے کن نیں
دھرے نہ اس نے گھرے تے کینڈی نظر سڑنی ہئی اوہ تے دیہاڑی دار مزدور ہیا۔

اس نے گھرے توں دو ترے گھار چھوڑ کے حافظہ اوراں ناں گھار ہیا۔ او پنج
وقت نیں نمازی تے خدا ترس جے لوک ہئے کسے نی چنگی مندی چ نیں ہئے نالے ایہجوں
بی اوہ گجھ ڈر پوک جے ہئے، بھیڑ لڑائیاں کولوں ایہجوں چھاہڑ کے لنگھ وینے ہئے جیہجوں کوئی
اکھوں انھاہ تے کنوں ڈورا ہووے۔

جمیلو ماسی ناں اگ پچھ کوئی بی نیں ہیا۔ غریبی چ لوکاں نے کم کر کر کے جان گال
چھوڑی ہنئیس۔ مُردنی بی نے ہتھوں خون تھک تھک کے مویاس، اتوں جوان دھیاں

ویاے فی ہاڈاں چ ککھ چٹے کر چھوڑے ہئے تے اوہ غماں فی ماری شوہدی ہن بس وقتے
 آں پئی دھکا دینی ہئی۔۔۔ اے ڈی خان ناں سدھاناں تے اللہ دتہ ہیا پر او آپے آں اے
 ڈی خاں اکھوانا ہیا۔ اس ساری عمر ولایت چ کٹی ہئی تے اُتھوں بہوں گج جوڑ آندا ہیا۔
 اس فی کوٹھی چ پیر رکھوتے بندے ناں مونہہ کھاناں کھلا رہ وینا ہیا۔۔۔ ہر ہک شے باہرے
 فی جائی جائی سچی وئی جیہڑا کوئی اُسے گھارونجے اوہ ہر کیس آں وڈیائی نال دسنا ہیا، ای شے
 میں فلانے ملکھ چوں آندی تے ای فلانے ملکھے چوں۔۔۔ شکارے فی رنج کے ٹھرک
 ہئیس۔۔۔ اس نیں اگے بس کوئی چڑھے سہی اپنے شکارے نیاں لمیاں لمیاں چھوڑن لگ
 پیوے تے جدوں تک کوئی کن ناں پرتا گھنے اس نیاں گلاں کتھے ممکن۔۔۔۔ پر ہک گل ہئی
 جے اس نے گھار کئی قسماں نیاں بندوقاں نے ڈھیر لگے ویئے ہئے تے چنگی چنگی نسلاں
 نے شکاری کتے بی پالے وئے ہئیس۔۔۔۔ اس نیں پتر بی اس کولوں کوئی گھٹ نیں
 ہئے۔۔۔۔۔ کوئی بی نویں ماڈل فی گڈی ابھی نیں ہئی جیہڑی اے ڈی خان فی دھیاں
 پتراں نے پیراں تلے نہ ہووے۔۔۔۔۔ ابادی چ ہور بی امیراں نے گھار ہئے پریکٹری اے
 ڈی خان فی ٹکڑناں بندا ہیا۔ اس بی آپے وقتاں چ چنگاں حلال حرام اکٹھا کیتا ہیا، تے
 ہُن پچھلی عمراں چ اس تاں مسیت نپ گھدی ہئی پر انھاں دوہاں فی اولاداں فی آپے
 چوں لگت بازی رہنی ہئی۔ کوئی نویں شے اے ڈی خان نے گھار آونجے تے اگلے
 دیہاڑے سیکٹری نے گھار بی آئی وئی ہووے۔ دویں گھار اس گلوں ہکی دوئی فی ٹوہ چ لگے
 رہنے ہئے کدھرے کوئی انھاں کولوں ودھ کے گجھ نہ چاہ گھنے۔

اللہ بکھے دینے گبھارے آں اُساں کون نیں جاننا ہیا۔ شوہدے اپنی ساری عمر مٹی چ
 رول دتی ہئی جدوں تک جینا رہیا لوکاں اُساں پیراں چ ہکا کھلا دھرو کنیاں تکا۔۔۔ اس
 نے جُستے کدے کیس نواں چیرا نیں تکا ہیا۔۔۔ مویاں مر گیا بر بہوں اوکھی نہی وُس۔۔۔ ہن

تکواس نیس پترے آں تحصیلدارے تلے نوکر کی ہو یا، دیہاڑی لکھاں پیا اڈانا تے پچھن
 آلا کوئی نیس۔۔۔۔۔ جائی جائی زمی وکھری دبائی وئیس تے گھرے آں ابھجوں رکھا وھیاں
 جیوں وزیرتاں ایہائی ہووے۔۔۔۔۔ زنانی تے دھیاں پتر روز سوٹ بوٹ لاکے گڈیاں بچ
 پئے پھرنے ہوون۔ آپ اوڈھول واجیاں تے سانگاں نا بہوں شوقی ہیا۔ لوک اوساں
 دوروں دوروں اپنے ویائے نی عومتاں دینے آں پونچے وئے ہونے ہئے۔ کیوں جے۔
 او۔۔۔۔۔ توں میں نے ویائے تے بی نوٹاں ناں مینہہ و سادینا ہیا۔ پچھ آلی جائی تے اونوٹاں
 نیاں دتھیاں کھول دینا ہیا تے پڑے چے اس فی ٹکڑاں کوئی رہنا نہیں ہیا۔ وڈی عید
 نیڑے پئی آئی ہئی تے مینڈھی گھرے آلی روز مینڈھے کنے بچ پھوک چھوڑے:

”کڑیاں جاکتاں نے چیریاں واسے کجھ پیسے تنخواہ چوں بچا کے
 رکھیو۔ اُدھروں اماں کن کھا ونجے ”قربانی آسے جیہڑی کمیٹی پائی وئی اے اس نا کوئی پتہ
 نیواں۔۔۔۔۔ پترتوں بقریدی فی فکر کریں۔۔۔۔۔“

دفتر چے بی ہر کسے ناں ایہا رولا ہیا۔ تنخواہ دار بندے آسے عام دیہاڑے
 اوکھے ہووینے ون اتوں عید ورھیناں آونجے تے کتھے گزر ہونی۔ بقریدی توں دو
 دیہاڑے پہلوں میں اوکھا سوکھا ہک ماڑا جیہا لیلہ گھن آندا تے اماں سکھے ناں سا گھدا جے
 قربانی ناحق ادا ہوونجے، اوہ سو ہنارب تے بس نیتاں ویکھنا۔!

باہراے ڈی خان نے نوکر دو دھان کھناں چے پلے تے ہاراں نال سجے وئے
 ہک تکرے جے داندے آں قابو کیتیاں آبادی فی گلیاں بچ پئے پھرانے ہئے جیہڑا کل ای
 اے ڈی خان پنج لکھ وچ آندا ہیا۔ اگے اگے داندے پچھے جاکتاں نارولا رپا تے کھیڈ
 تماشا۔۔۔۔۔ دوئے پاسے سیکٹری اوراں تے نالے دینے گھہارے نے پترے اے ڈی
 خان کولوں بی ودھ کے تکرے ڈنگر منڈیوں مل آندا ہیا۔ سیکٹری نے ڈنگرے نے مالکے اس

ناں مل پنہ ہراں لکھ لایا ہیا، تے دینے گھہارے نے جاکتے بی اُنھاں کولوں کوئی گھٹ مل
 نانئیں گھدا ہیا۔ ہر پاسے بقریدی نی تیاری تے لوکاں نی ٹر پھر لگی وی ہئی، نماشاں پَنیاں^{۱۱}
 پَنیاں ہنیاں اس نے گھرے چوں رولے نی واڑ آئی۔ اَساں بھی کوئی ایڈے کن نہیں
 دھرے کیوں جے ایہہ کوئی نویں گل نہیں ہئی، اماں دسی ہئی جے اُنھاں جنا تریمتی ناتنگی
 پچھوں آنے دیہاڑے رولا ہیا۔ میں جدوں جاکتاں ناچیرا کپڑا تے ہور شمنیاں گھسن کے
 چرکا جیہا گھرے آں مڑاں تے تاں اُس نے گھار چپ چڑنگ ہئی۔ میں روٹی ٹکر کھا کے
 سونے آلی کیمتی جے فزری مونہہ ہنیرے اٹھنا ہیا۔

فز رھوئی تے نھا دھو کے نماز پڑھی تے اجی نی قبراں تے پھیرا پا کے جاکتے آں
 گھروں نال لایا تے عید گا ہے آں ٹر گیاں۔ اَساں پیو پترے عیدی نی نماز پڑھی تے ہک
 دوہاں بندیاں عید مل کے تر کھے نال قدم گھرے دئیں پٹے ون جے بقرید کرنی ہئی۔ ابادی
 بچ اے ڈی خان، سیکٹری تے دینے گھہارے نے تکرے ڈنگر ہاراں سنگاراں نال سچے
 وے کوسینے آسے تیار کھلوتے وئے ہے۔ اسی مسے گلی نے کونے تک پونچے ہی
 ہوساں جے گلی وچ مڑداں تریمتیاں نارولاتے اکٹھ ویکھا۔ میں تر کھے نال جاکتے آں
 بوہے واڑ کے اس نے گھرے دائیں نس پیا، بندیاں نے اکٹھ آں چیر کے میں اگے پیا لگنا
 ہیاں جے کنے واڑ پئی

”جاکتاں کنڈا بی چُھے تے اوہناں تے دکھنا ہیا، سمجھ نہیں آنی ظالے
 کبجوں مشوماں کوہ کے آپ پھائی لاگدیس۔۔۔“

مینڈھی اکھیاں اگے سیت ہک ہنیرا جیہا آ گیا تے مانہہ ابجوں لگا جیوں اے
 ڈی خان، سیکٹری تے دینے گھہارے نال پتر ٹوکے، مُڈھیاں تے چھریاں چاء کے کیں
 نے جاکتاں پے ٹنگنیں۔ (۵۲)

عظمت عاصی

۱۱

عظمت عاصی اٹک شہر نے شیش باغ گرائیں چ ۶ جون ۱۹۷۱ء وچ صوبہ خان نے گھارا کھولی۔ پرائمری سکول سروالہ چ پنجویں تک پڑھاوت اسی گرائیں نے مڈل سکول چوں اٹھویں پاس کیتی۔ میٹرک پرائیویٹ طور تے راول پنڈی بورڈ توں ۱۹۸۹ء چ کیتا۔ میٹرک توں بعد ۱۹۹۵ء وچ گورنمنٹ گرلز کیمونٹی ماڈل سکول پوڑ میانہ حسن ابدال چ کلاس فور نوکر ہوئے۔ نوکری نے نال پرائیویٹ طور تے پڑھائی بی جاری رکھی۔ ۲۰۰۰ء چ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی توں ایف اے پاس کیتی ۲۰۰۳ء چ اسی یونیورسٹی توں بی اے کیتا تے ایم اے اردو پنجاب یونیورسٹی توں ۲۰۱۲ء چ کیتا۔ ۱۹۹۷ء آں بوائز پرائمری سکول وچ لادتا گیا۔ ۲۰۰۰ء چ بوائز پرائمری سکول دکھنیر تبادلہ ہو یا ۲۰۰۳ء توں گرلز ہائی سکول منہاس بیس کامرہ چ ڈیوٹی پئے دینین۔ ۱۹۹۱ء چ شاعری شروع کیتی ۱۹۹۳ء توں کہانیاں لکھنے تے لک بدھاویا نیں اردو توں ودھ پنجابی زبان نال جڑت اے۔ انھاں نیاں کہانیاں پنجابی نے رسالے ”مٹی“ وروئے تے کئی دوائے رسالے آں چھپنیاں ریان۔

اٹک نی ادبی تنظیم ”قندیل ادب“ نے ۱۹۹۵ء چ سیکریٹری تے وت ۱۹۹۶ء توں ۱۹۹۷ء تک نائب صدر رمین۔ ۲۰۰۶ء ”بزم سخن“ نے نائیں نال اپنی ہک وکھری ادبی تنظیم بنائی جیہڑی دوترے اجلاس توں اگے ناودھ سکی۔ اس توں پہلوں ”حرف وندا“ نے نائیں نال اٹک توں ہک رسالہ چھاپا جس نے دوہی شمارے چھپن۔ اس توں علاوہ ”ہروٹائم“ نے ۱۹۹۶ء سے ۲۰۰۷ء تک ادبی صفحے نے انچارج رہے۔ کجھ سال پہلوں حج بیت اللہ فی سعادت ملی نیں۔ سفر حج، اردو ماہیے ”دھوم بہاروں کی“ پنجابی تے اردو شاعری توں علاوہ پنجابی کہانیاں بی چھپن واسے تیار نیں۔ (۵۳)

سچ پرتی

۱۱

عظمت عاصی

گرائیں وچ ہک نوں ڈاکیے نی بدلی ہوئی، اس نا ناں اللہ دتا ہیا۔ اس نا اپنا
گراں چنگا سارا دور ہیا اس آسے اسی گرائیں وچ ہک مکان کرائے تے گھن کے رہن لگ
پیا۔ شہر روز آنے جانے آلا بندہ ہیا کیوں بے اسوں روزنی ڈاک آنی پینی ہی۔ دتا مزاجے
ناں چلاک تے ترکھا جیہا بندہ ہیا۔ کجھ گرائیں جیہڑے فوج وچ ہئے اوہ ہر مہینے گھار منی
آڈر بھیجنے ہئے۔ دتا ای پہچانے نے پیسے گھننا ہیا اسی طرحاں بے رنگ خطاں نے جرمانے بی
وصول کرنا ہیا۔

کجھ مدالگھاتے گرائیں نے لوکاں نال اس نا واہ پیار بہوں ہو گیا۔ پراوہ آپنی
کھوٹی کوڈی بی کیس کول نیں چھوڑنا یا۔ بھلی گل اے۔۔۔ اوہ لوکاں نے پیسے کھاپی وینا
ایاتے اتوں لوکانیاں تریفاں اتنیاں کرنا ہیا بے گرائیں نا کوئی بندہ بی اسوں مندا نیں آکھنا
ہیا۔ لوک کماں وچ اس نی مدد کرنے ہئے تے ایہجوں ای اوہ بی ایہناں نے کماں کاجاں وچ
ہتھ ونڈا نا ہیا۔

گرائیں وچ ہک ہور بی پردیسی شیرخان گجر بی رہنا ہیا جیہڑا شیر و مشورر ہو گیا
ہیا۔ ای ٹیوب ویل تے ملازم ہیا، اسوں گرائیں نا پانی مافق نیں آیتے بدہضمی نی شکایت
جیہی ہو گئیس، گرائیں نے حکیم اسوں ادراک نے استعمال نا مشورہ دتا۔ جدوں ادراک
گرائیں نی کسی ہی تو نہیں ملی تے شیر و آں شہروں منگوانے نی سمجھی اس دتے ڈاکی آں پنچ
روپے دینیاں آپنی غرض دی۔

بہوں چرتائیں اوہ دتے آں پنچ روپے دینا ریتا تے اوہ ہر واری ہک روپے نی
ادراک گھن کے چار روپے آپے مارنا رہیا۔ شیر و آں اس نی اس حرکت تے کدے بی شک

نئیں ہو یا، الٹا اس ناں شکر گزار ہیا۔ دتا جدوں بی شیر و آں اس فی شے آن کے دینا تے اس نے مونہے چوں نکلتا ”یار ادیتا تینڈی بہوں مہربانی اے“ ای سن کے دتا آپنیاں مچھاں وچ ہسیناں جواب دینا ”یار مہربانی کیہڑی گل فی بندہ ای بندے نے کم آناوے“۔

ہک دیہاڑے کی ہو یا جے شیر و دتے نے گھار پوہنچا تے پتہ چلاں جے اوہ شہر گھرا گیا وے، شیر و بہوں پریشان تھیا تے سوچاں چ پے گیا ہن شہر آپے ونجے کیہ کرے۔۔۔ اوہ سوچی پیا۔۔۔ خدانی کرنی ای ہوئی جے بڈھا کھیمپنشن واسے شہر وینا پیا ہیا، شیر و اساں پنج روپے دتے۔۔۔ پیشی ناویلا ہیا تے شیر و لکر کھارنیا ہیا اس نابوہا کھڑکا شیر و اتھوں ای پچھا کون اے؟ جواب چ بڈھے کھیمے فی واز آئی ”شیر و زرا باہر آ“ شیر و ننگے پیر جلدی نال باہر آیا تے جدوں اس کولوں ادرک گنن لگاتے حیران ہو یا جے دتے فی آنڈی ادرک کولوں چوکی ساری ودھ اہئی، شیر و پچھا ”بابا میں پنج روپے فی ادرک آکھی ہئی ای توں کتنے فی گھن آیا ویں؟“ اگوں کھیمے جواب دتا ”نئیں یرا مانہہ چنگی طرحاں یاد اے جے میں ریڑھی آلے آں پنجاں نانوٹ دینیاں آکھا، اس مانہہ اتنی تول دتی“۔

اگلے دیہاڑے و ت شیر و دتے آں آڈر دتا تے جدوں اوہ مڑا تے اس اتنی ای ادرک آنڈی جتنی پہلوں۔۔۔ اساں دتے نے فراڈ تے شک پیا، اس توں پہلوں اوہ کھیمے تے ہسا ہیا جے کوئی ہما تر بھلا تے چنگا ہی بھلا، شیر و خیال کیتا جے دتا مٹی پلٹ کرنا پیا تے کیوں نا اوہ سچ پرچی کرے تے ہن کیوں ہوری کولوں کم گھنے۔ سویر ہوئی تے دتا اس نا انتظار کر کے چلا گیا۔ شیر و گھروں نکلاتے وڈے راہے چ آگیا، اُساں ہک جاتک ملا جیہڑا کالج وینا پیا ہیا۔ شیر و اساں پنج روپے دے کہ اپنی غرض دی۔ پیشی ویلے جدوں اوہ جاتک ادرک دینے واسے آیا تے اوہ کھیمے فی آنڈی وئی ادرک وانگوں چوکی ساری ودھ ہئی۔ اس ویلے دتا بی ایہناں کولوں اکھیاں چھپا کے لگھی وینا ہیا۔ شیر و ادرک گھار چھوڑ کے جلدی نال دتے

ڈاکی نے بوسے تے آن کھلوتا۔ بوہا کھڑکایا تے اندروں دتے نی زنانی پچھا ”کون اے“ شیرو آکھا ”دتے گدڑاں آکھ باہر شیرو آیا وئے“ اوہ بولی ”جی دتا تے گھارنئیں اے“ شیرو بپھر گیا تے آکھن لگا ”اوہ ہن ای تے گھار پوہنچا وئے“ اوہ اگوں کمینیاں بولی ”بھائی میں سچ آکھنی پئی آں، اوہ گھارنئیں آیا“۔ شیرو غصے چ بولا ”مانہہ لگنا اس تداں بی کدے سدھنئیں کیتی“۔ ای گل کر کے شیرو ٹریا۔ دتا گھار آیا تے زنانی اس نی خبر گدی۔ اوہ چپ کر کے سبھ کچھ سننا رہیا۔ زنانی پچھا ”ہن بولنا کیوں نئیں“۔ اوہ سوچی پئے گیا۔۔۔ ”بوللاں کی۔۔ شیرو آں تے میں صرف ادرک آن کے دینا ریاں، میں تے اس ویلے نا سوچناں پیاں جدوں سارے گرائیں آلے مینڈے ہتھوں منگوائیاں شہیاں نے اصل ملے نی سچ پرچی نہ کرن لگ پیوں“، (۵۴)

JALALI BOOKS

JALALI

حوالے

- ۱۔ ارشد علی زئی، چھپھ کے منتخب شعراء کا تذکرہ (مضمون) مجلہ سنگم، گورنمنٹ کالج حضرو ۲۰۱۲ء ص ۱۰۴
- ۲۔ ایضاً ص ۱۰۶
- ۳۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، چھاپچی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک ۲۰۰۳ء ص ۳۴
- ۴۔ ایضاً ص ۳۵
- ۵۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، چھاپچی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک، ۲۰۰۳ء ص ۳۹
- ۶۔ ایضاً ص ۴۰
- ۷۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، ضلع انک دے پنجابی شاعر، پنجابی ادبی سنگت انک ۱۹۹۵ء ص ۴۲
- ۸۔ سکندر خاں، دامن اباسین، ملی کتب خانہ ویسہ ۲۰۰۳ء ص ۳۵۱
- ۹۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، چھاپچی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک، ۲۰۰۳ء ص ۴۱
- ۱۰۔ سکندر خاں، دامن اباسین، ملی کتب خانہ ویسہ ۲۰۰۳ء ص ۳۵۲
- ۱۱۔ ایضاً
- ۱۲۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، چھاپچی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک، ۲۰۰۳ء ص ۴۰

- ۱۳۔ سکندر خاں، دامن اباسین، ملی کتب خانہ ویسہ ۲۰۰۴ء ص ۳۷۰
- ۱۴۔ ناشاد، ارشد محمود (مضمون)، بابا گلاب، حیاتی تے شاعری، مشمولہ، انک نمبر، تہماہی پنجابی ادب لاہور ۱۹۹۸ء ص ۶۷
- ۱۵۔ ایضاً ص ۷۰
- ۱۶۔ محمد سلیمان، شیخ، کلام، مملوکہ، شیخ محمد سلیمان، کالو خورد انک
- ۱۷۔ منظور عارف کا کلام (مرحوم) احمد جاوید کی زندگی میں ان سے حاصل کیا گیا
- ۱۸۔ غلام ربانی فروغ، وسنا رہوے گراں، پنجابی ادبی سنگت انک ۲۰۰۳ء ص ۳۰
- ۱۹۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۶۹
- ۲۰۔ مشتاق عاجز، پھلائی، پنجابی ادبی سنگت انک ۲۰۱۶ء ص ۹۳
- ۲۱۔ ایضاً ص ۹۵
- ۲۲۔ ایضاً ص ۱۲۳
- ۲۳۔ ایضاً ص ۱۶۵
- ۲۴۔ توقیر چغتائی، ولوہنا، چغتائی پبلشرز ۲۰۱۳ء ص ۱۷
- ۲۵۔ ایضاً ص ۲۷
- ۲۶۔ ایضاً ص ۴۱
- ۲۷۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۹۳
- ۲۸۔ حسین امجد، طاہر اسیر، جمالیات، (جنوری تا مارچ) جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۸ء ص ۹۸
- ۲۹۔ ایضاً ص ۱۰۷
- ۳۰۔ ایضاً ص ۱۰۹
- ۳۱۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۱۰۳
- ۳۲۔ ایضاً ص ۷۳
- ۳۳۔ ایضاً ص ۸۹
- ۳۴۔ سید نصرت بخاری، شخصیات انک، جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۱۴

۳۵۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پہلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۷۵

۳۷۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جون توں دسمبر، جمالیات پہلی کیشنز انک ۲۰۱۸ء ص ۵۱

۳۸۔ ایضا

۳۹۔ وقار احمد آس، ارشد سیماب ملک، سہ ماہی قندیل انک، ۲۰۰۴ء ص ۹۲

۴۰۔ پروین ملک (انٹرویو) مسعود ماہلی، ایس بی ایس، پنجابی ریڈیو، دسمبر ۲۰۱۴ء

۴۱۔ سیماب، ارشد ملک، دستاویز، جمالیات پہلی کیشنز انک، ۲۰۱۹ء ص ۳۱۴

۴۲۔ مرزا حامد بیگ، قصہ کہانی، پنجابی ادبی بورڈ لاہور، ص ۷۵

۴۳۔ سیماب، ارشد ملک، تذکرہ شعرائے انک، قندیل ادب انک ص ۱۷۸

۴۴۔ وقار احمد آس، ارشد سیماب ملک، سہ ماہی قندیل انک ۲۰۰۵ء ص ۵۰

۴۵۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پہلی کیشنز ۲۰۱۷ء ص ۴۱

۴۶۔ سیماب، ارشد ملک، دستاویز، جمالیات پہلی کیشنز انک، ۲۰۱۹ء ص ۲۳۳

۴۷۔ ایضا ص ۲۳۵

۴۸۔ سیماب، ارشد ملک، دستاویز، جمالیات پہلی کیشنز انک، ۲۰۱۹ء ص ۳۳۶

۴۹۔ ایضا ص ۳۳۷

۵۰۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پہلی کیشنز ۲۰۱۷ء ص ۴۹

۵۱۔ سیماب، ارشد ملک، دستاویز، جمالیات پہلی کیشنز انک، ۲۰۱۹ء ص ۳۴۳

۵۲۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جمالیات پہلی کیشنز جون توں دسمبر ۲۰۱۸ء ص ۳۵

۵۳۔ سیماب، ارشد ملک، دستاویز، جمالیات پہلی کیشنز انک، ۲۰۱۹ء ص ۳۴۷

۵۴۔ ایضا ص ۳۴۸

